

ЮКСАК НАФОСАТ ВА МАНГУ ҲИҚМАТ ӨБИДАСИ

Ҳиндистон энг қадимий маданият бешиги бўлган мамлакатлардан биридир. Унда мелоддан уч минг йил аввал ерни сунъий суғориш тараққий этган, анҳорлар қазилган, тўқимачилик, заргарлик ривожланган, пишиқ гиштдан икки ва уч қаватли бинолар солинган ва ҳоказо. Мелоднинг биринчи асрларидаёқ тиб, риёзиёт, илми нужум, кимё, ҳикмат каби фанлар ривожланган, турли жанрларда бадий адабиёт вужудга келган. «Рамаяна», «Маҳабҳарата», «Қурал», «Меғҳадута», «Рағҳуванша», «Кумарасамбҳава», «Дашакумачарита», «Панчатантра», «Ҳитопадеша», «Шакунтала», «Малявика ва Агнимитра», «Мудраракшаса» каби машҳур ва маълум асарлар шулар жумласидандир. Булар орасида дунёга энг кўп тарқалгани ва ўзининг илғор ҳамда ҳикматли фикрлари билан ажралиб турадигани «Қалила ва Димна»дир (гарчи бу асар баъзи жиҳатлардан юқорида зикр этилган асарлар заминида майдонга келган бўлса-да).

III—IV асрларда яратилган бу қадимий адабий ёдгорлик ўша даврнинг савияси ва шароитлари тақозо қилган баъзи гоъвий маҳдудлик ҳамда эидиятларга қарамай, унинг асосида ётган илғор фикрлар катта аҳамиятга эгадир. «Қалила ва Димна»даги ҳикоялар ҳайвонлар тилидан олиб борилса-да, ижтимоий ҳаёт, одамлар орасидаги муносабат кўзда тутилади.

Табиатдаги мавжуд барча нарсалар, барча жонлилар орасида инсон энг комил ва улуг зотдир. Шунинг учун ҳар бир одам шу юксак номга муносиб бўлиши керак. Мана шу гоъ асарнинг ўзагини ташкил қилади.

Асарда социал воқеликдаги салбий ҳодисаларга қарши ўт очилади, ақл, адолат, одамгарчилик тараннум этилади. Унда ўша жамиятдаги барча нуқсонлар: хиёнат ва жиноят, пасткашлик, иғво, фиққ-фасод, зулм-ваҳшат фoш қилинади. Мана шу қoра кучларнинг намояндалари — зoлим шoҳлар ва уларнинг разилликлари; нoпоқ вазирлар, амалдорлар ва уларнинг палид ишлари, сарoй ифтиролари ва ифдoсликлари; қoтил ва йиртқич табиатли одамлар ва уларнинг шафқатсизликлари; халқлар тинчлигини бузувчи ва мамлакатларни харoбага айлантирувчи уруш-ихтилофлар; ҳар нарсани — инсонийлик ва ор-номусни, инсоф ва виждонни мoл-дунёга сотувчилар; нафси бузуқлиги, очкўзлиги, худбинлиги туфайли ўзгаларни ҳам, ўзларини ҳам фалокат гирдобига ташловчилар; фйтначи, қаллоб, мунофиқ, муттаҳамлар ва уларнинг қилмиш-қидирмишлари; бегуноқлар устига ҳар қандай айбни юклаб, маломат тошларини oтувчи, ўзлари ҳеч нарсага арзимайдиган, қўлидан ҳеч қандай фойдали иш келмайдиган ёки буни хоҳламайдиган, лекин ўзларини барчадан юқори қўйиб, ўзгаларни камситишга, oёқ oсти қилишга уринувчи ва шу билан кун кўрадиган гийбатчи ва ҳасадчилар.

Бу — бир олам.

Ақл ва нисоф эгалари, одил ва доно шоҳ, унинг ҳикматли, билимдон, тadbирчан аркони давлати; фаи, ҳунар ва санъат аҳллари; ололат ва раият учун жонини ҳам аямайдиган, қаҳрамонлик ва жасорат намуналарини кўрсатадиган, қўрқмас баҳодирлар. Ақл-идрок, нисоф ва тadbирчанликни ҳар нарсадан устун қўядиган, шулар ёрдами билан энг оғир ва мураккаб масалаларни ҳам ҳал қила оладиган, ҳатто барча учун жуда хавфли ва ғоят зўр душманни ҳам енга оладиган вафодор ва садоқатли кишилар.

Бу — иккинчи олам.

Ўз даврининг ҳақиқий манзарасини акс эттирувчи бу асарда шундай хулоса чиқади: «Хўжайин ва қарол, шоҳ ва қул бор жойда ҳамisha ўлим ва жазо бўлади». Асарда бундай кўримсиз манзарани, бундай фожиали ҳолатни қайд этиш билангина чекланмасдан, у қораланади.

Мана шу бир-бирини истисно этадиган олам, улар орасидаги кескин зиддият, уларнинг ўзаро олишуви, биринчи оламга нафрат ва иккинчисига муҳаббат: ёмонликни қоралаш ва яхшиликни улуғлаш, шу ёмонликка қарши курашга ундаш, уни йўқотишга интилиш, шу яхшиликнинг тантанасини таъмин этишга чорлаш асарнинг асосий мазмунини ташкил этади.

Бу масалаларнинг барчаси юксак бадий гўзал ҳикояту ривоятлар, ажойиб умумлашмалар ва ҳайратомиз ҳикматли иборалар орқали очилади, тасвир этилади.

Бунинг устига, асарда фалсафа ва илоҳиётга оид мураккаб масалалар ҳақида жуда кўп фикрлар баён этилади. Чунончи, гарчи одамнинг бахти ва ё бахтсизлиги осмондан, тақдирдан бўлса-да, лекин асосан барибир, ҳар нарса одамнинг ўз ҳаракати ва интилишига, ақли ва идрокига, меҳнати ва қобилиятига боғлиқдир, деган фикр олға сурилади ва ҳаётий мисоллар билан тасдиқланади.

«Қалила ва Димна» асрлар мобайнида Осиё, Африка ва Европа қитъаларидаги деярли барча маданий тилларга таржима этилган, жумладан, ўзбек тилига уч марта таржима қилинган.

Шуни қайд қилиб ўтмоқ лозимки, бу асарнинг Шарқ тилларидаги таржималари кўп жиҳатдан бир-бирига ўхшамайди. Ҳар бир таржимон ўз дунёқарашларидан ва даври талабларидан келиб чиқиб, асарга ўзича мустақил ёндашган ва озми-кўпми ўзгаришлар киритган.

Асарнинг тузилиши жуда мураккабдир. Ғоят чигал ва оғир, хилма-хил воқеалар бир-бири билан чатишиб кетган. Ҳикоя ичида бир ё бир неча ҳикоялар бериш усулидан кўп ва кенг фойдаланилган. Ҳикоятларнинг аксарияти, бир томондан, асарнинг умумий йўналиши билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, айни вақтда, бир яхлит бадий асарнинг узвий қисмларини ташкил этади, иккинчи томондан эса, уларнинг деярли ҳар бири мустақил, тамомланган ҳикоя ҳисобланади.

Асарда кескин ва бир-бирига қарама-қарши куч ва омилларнинг даҳшатли тўқнашуви ўқувчида чуқур ва кучли ҳаяжон, катта қизиқиш уйғотади. Бу асар одамни актив, изчил, саботли ва матонатли бўлишга, ҳар қандай оғир ва мураккаб шароитларда ҳам саросимага тушмасликка, ақл билан тadbир кўриб ғалаба қозонишга чақиради. Асарни безайдиган энг муҳим фазилатлардан бири унда чиройли ҳажвий, қиноюмиз, чуқур ҳикматли ибора ва ўғитларнинг кўплигидир.

Умуман, китобни ўқиганда шундай тасаввур пайдо бўладики, уни яратганлар ғоят зўр файласуф ва улкан сўз санъаткори бўлганлар. Улар ўзларининг ғоят ғазабли ҳам юмшоқ табиатли экан-

ликларини намён қилганлар, ҳазил-мутойибали ва ўткир тилли ҳақиқат ҳимоячилари эканликларини кўрсатганлар.

Асарни яратганлар киши руҳияси, ички оламнинг гоят мураккаблигини, қалбининг энг нозик томонларини жуда яхши англаганлар. Одам қалбининг кўп қирраллиги, мураккаблиги ва зиддиятчилигини кўрсатишда маълум бир мақсадни кўзда тутганлар. Китобхонни одамлар билан муносабат ҳамда муомалада ҳушёр, сезгир, эҳтиётли, продални ва сабрли, қаттиққўл, юмшоқ табиатли ва ғам-хўр бўлишга, кечмиш ва келажакни яхши ҳисобга олиб, ўйлаб иш қилишга ундаганлар. Шу билан бирга, инсоннинг нозик хислатлари, табиат гўзалликларини баланд дид билан ифодалаб, китобхонда назокат ва нафосат туйғуларини тарбиялашга ёрдам берганлар.

Ҳиндистон халқи билан бошқа шарқ халқлари, шу жумладан, Урта Осиё халқлари орасида қадим замонлардан буён жуда яқин маданий алоқа бўлган. Улар бир-бирларидан ўрганганлар, бир-бирларининг анъаналарини ижодий тарзда ўзлаштирганлар ва давом эттирганлар. Дунёдаги етти мўъжизадан бири — ҳайратомиз ижодкор меҳнат ва беҳад юксак нафосат обидаси ҳисобланган, оқ мармарларига икки миллион ранг-баранг гул ўйиб солинган «Тож-Маҳал»ни яратишда ўрта осийлик меъмор ва наққошлар ўзларининг катта ҳиссаларини қўшганлар. Ўзбек тупроғида туғилиб, сўнгра тақдир тақозоси билан Ҳиндистонга бориб яшаб, ижод этган Ҳусрав Деҳлавий ва Абулқодир Бедил ҳинд халқининг эски анъаналаридаги илҳомланиб, ўлмас бадий асарлар яратиб, дунё маданияти хазинасини бойитганлар. «Улуғ мўғуллар» деб аталган бобирийларнинг ҳинд диёри ва маданияти тарихида ўйнаган ижобий роли ҳам барчага маълум. Жавоҳарлаъл Нерунинг Ҳусрав Деҳлавий, Бобир ва Акбаршоҳга берган юксак баҳоси бежиз эмас, албатта. Шу билан бирга, ҳинд халқининг гоят бой маданиятидан, адабиёт намуналаридан Урта Осиё халқлари, жумладан, ўзбеклар асрлар мобайнида баҳраманд бўлиб келдилар. Ана шулардан бири «Калила ва Димна»дир.

Бу асарнинг ўзбек тилига биринчи таржимаси XIII асрга тўғри келади. Улуғ Навоийнинг замондоши Ҳусайн Бойқаро «Калила ва Димна»ни форс тилига янгидан таржима қилдирган. Шундан сўнг бу асар бугун Шарққа, жумладан, Урта Осиёга яна ҳам кенг тарқалади.

Асарнинг ўзбек тилига қилинган таржималари орасида энг машҳурининг муаллифи бўлмиш Алмайи ишга оддий таржимон сифатида қарамай, асарнинг анчагина жойларини ўзича талқин қилади. Унга янги ҳикоятлар киритади ва ҳоказо.

«Калила ва Димна» бошқа халқлар, жумладан, ўзбек халқи тарихида ҳам асрлар мобайнида гоят муҳим ижобий роль ўйнади. У ўзининг ажойиб ғоялари ва юксак бадийлиги билан ўзбек ўқувчиларининг онгини оширишда, бадий дид ҳамда ҳиссиётини бойитишга ёрдам берди. Қадимдан бошлаб ўзбек халқининг оғзаки ва ёзма адабиётига зўр таъсир кўрсатиб, илғор маданиятининг бойишига муҳим ҳисса қўшди. Буни биз ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналари ва Навоий, Гулханий, Ҳамаза каби қатор бошқа классикларимизнинг ижодларида яққол кўрамыз.

XIX асрнинг ўрталарида «Калила ва Димна»ни ўзбекчага таржима қилган хоразмлик Мулла Муҳаммад Ниёзнинг қуйидаги сўзлари бежиз эмас эди:

«Бу китобнинг овозаси ҳар вилоятларда шуҳрат топиб, турк шаҳзодалари ва ўзбакзодалари масомиларига етушди. Аларнинг

Кўнгулларига ул китобнинг муҳаббати пайдо бўлиб, ул китобни бир неча тадбирлар бирла қўлларга келтуруб мутолиа, муколима қилмоққа иштиғол кўргузибдурлар ва аларнинг баъзилариким фаҳм ва фатонат, хираду каёсат бирла мавсуф турурлар ва форсий алфозларга дониши бўлгон жиҳатидан ул китобнинг ширин алфоз ва рангин ибораларидин бахраманд бўлбтурлар ва баъзилари форсий тилга ношнолиғ сабабидин малоли хотир бўлиб, ўз асарларининг баъзи алфозларига амр қилибдурларким, бу китоби саодат интисобни туркий тилга таржима қилингллар, то бизларга ҳам ондин бахра ҳосил бўлсун. Ул асарнинг баъзи афозиллари ул ямрға маъмур бўлб, журъат қалами бирла туркий таржимасига иштиғол кўргузиб, онда мазкур бўлгон ҳикоят ва масалларни бир-бирига рабт бериб, насойих ва мавоиз уламодин холи қилиб, афсона тариқи бирла итмомға еткурубдурлар ва баъзи афозиллар ул насихатлар ва пандлардин бир оз нимарса зикр қилиб, итмомға еткурубдурлар, лекин дилфириб, алфоз ва жон ошуб иборалардин холи қилибдурлар».

Бу келтирилган парчадан кўринадики, «Калила ва Димна» ҳар хил даврларда бир неча мартаба ўзбек тилига таржима қилинган, таржимонлар унга турлича муносабатда бўлганлар, уни жуда эркин таржима қилганлар. «Калила ва Димна»нинг ўзбек тилига яна бир бор таржима қилиниши адабиётимизда муҳим бир воқеадир. Бу факт ҳинд халқи билан бўлган дўстлигимиз ва ҳамкорлигимизнинг, шу муаззам, тинчликсевар ва эркпарвар, халқпарвар халққа бўлган меҳр-муҳаббатимизнинг бир нишонидир. Асрлар мобайнида илғор инсоният томонидан орзу қилинган энг юксак инсоний ғояни амалга оширишда ўз ҳиссасини қўшаётган қуёшли республикамиздаги кенг китобхонлар оммаси бу асарнинг юзага чиқишидан мамнун бўладилар, деган ўмиддамиз.

Воҳид Зоҳидов

ИБН аш-ШОҲ ал-ФОРИСИЙ
НОМИ БИЛАН МАШҲУР БУЛГАН
БЕҲНУД ибн САҲВОНИНГ МУҚАДДИМАСИ

Ҳамду санодан сўнг биз бу муқаддимада бараҳманларнинг пири муршиди, ҳинд файласуфи Бейдабо нима сабабдан ҳинд подшоҳи Добшалимга «Қалила ва Димна» китобини ёзиб тақдим қилганини баён этамиз. Бу китобнинг мазмун ва мақсадини жоҳил кимсалардан пинҳон тутиш учун ундаги ривоятлар ҳайвонлар ва қушлар тилидан нақл этилади.

Беақл одамлар учун унинг мазмуни юзаки кўринар, аммо фаросатли одамлар эса унда ғоят чуқур, ибратли маъно жавоҳирларини топадилар, манбалари жуда бой ва гўзал эканлигини кўрадилар. Бу китоб файласуф учун — кенг бир фазо, ақл учун — буюк машқ майдони, китоб муҳлислари учун — унутилмас хотира, маъносига тушунадиганлар учун — ажойиб бир ибрат хазинасидир.

Биз Эрон шаҳаншоҳи Хусрав Ануширвоннинг нима учун ҳақимлар бошлиғи Барзуяни ҳинд мамлакатига «Қалила ва Димна» китобини олиб келиш учун юборганини ҳикоя этамиз. Барзуя Ҳиндистонга келганидан сўнг, ҳинд шоҳининг хазинасига яширинча кириб, «Қалила ва Димна»ни кўчиришга розилик берган котибни топшиш учун қандай ҳийлалар ишлатганини, ҳинд олимларининг бошқа китобларини, ҳар томони ўн хонали бўлган шахматни ва бу китобни қандай қилиб Эронга келтирганини тасвир этамиз.

Биз бу ерда нима учун Бузуржмеҳр Ибн ал-Бухтеқонинг бу китобга муқаддима ёзганлигини ҳам айтиб, айни замонда китобнинг фазилатларини ҳам кўрсатиб ўта-миз. Биз бу китобни қўлга олган ҳар бир одамни уни

Ўрганишга, унга қайта-қайта мурожаат қилишга, унинг фойдали ва ибратли томонларига диққат этишга даъват этамиз. Ёлғиз шу вақтдагина ўқувчи бу китоб инсон орзу қиладиган ҳар нарсадан афзал эканлигини кўради. Бунинг учун китобдаги мажозий сўзларнинг мағзини чақмоқ лозимдир. Акс ҳолда, ўқувчи китоб олдида қўйилган мақсадни тушуна олмайди. Биз бу ерда Барзуянинг қайтиши ва китобни ўқиш усулини кашф этганини кўрсатиб ўтамиз. Шунингдек, Бузуржмеҳр нима учун «Барзуя ҳаким» номи билан махсус бир боб ёзганини ҳам айтиб ўтамиз. Бу бобда Барзуянинг туғилганидан бошлаб қандай ўқиганини, илоҳиётга берилгани ва турли оқимлар билан таниш бўлганлиги баён этилади, бу бобни «Шер ва ҳўкиз» бобидан олдин келтирилганининг сабабини ҳам кўрсатиб ўтамиз.

Али ибн аш-Шоҳ ал-Форисийнинг нақл қилишича, файласуф Бейдабо қуйидаги сабабларга кўра ҳинд подшоҳи Добшалим учун «Қалила ва Димна» китобини ёзган: румлик Искандар Зулқарнайн ғарб шоҳларини мағлуб қилгандан кейин шарқ подшолари, эронийлар ва бошқаларга қарши ҳужум бошлади. У ўз душманини мағлубиятга учратмагунча ёки ўзига тобе этмагунча қаттиқ кураш олиб борар, урушни истаганлар билан урушар, сулҳ истаганлар билан сулҳ боғлар эди. Эрон шоҳлари унинг йўлида тўғоноқ бўлган биринчи душманлари эди. Эронийлар биринчи урушдаёқ тумтарақай бўлиб, ҳар ёққа тўзғиб кетди. Бундан сўнг Искандар Зулқарнайн Хитой томон қўшин сурди. Энг аввал ҳинд мамлакатини забт этиш зарур эди. Искандар ҳинд подшоҳини ўзига бўйсундирмоқчи, ўз дини ва ҳукмронлигини унга қабул эттирмоқчи бўлди. Бу вақтда Ҳиндистонда Форек номли кучли ботир, сиғилмас ва тадбирли бир киши ҳукмдорлик қиларди.

У, Искандар Зулқарнайннинг бостириб келаётганидан хабар топгач, урушга тайёргарлик кўра бошлади. Уруш учун лозим бўлган бутун тадбирларни кўрди. Паҳлавонларни чақириб, жангга ҳозирлик кўришни амр этди. Қисқа муддат ичида жанговар фил тўдалари, махсус ҳужумга ўргатилган йиртқич ҳайвонлар, тамға бостирилган отлар, узун найзалар, ўткир қиличлар, ярқироқ қалқонлар ҳозирладилар.

Юнонийлар Форек турган жойга яқинлашганида ҳиндларнинг шу маҳалгача мисли кўрилмаган лак-лак

отлиқ аскарлар ҳозирлаб қўйганлари ҳақида Искандарга хабар етказдилар. Буни эшитиб Искандар жангнинг мағлубият билан тугаши мумкинлигидан чўчиди. Искандар ҳийлакор ва шафқатсиз бўлиши билан бирга, сезгир ва тadbирли одам ҳам эди. У, аскарлар қароргоҳи атрофида хандақ қаздириб, шу ерда маълум вақтга қадар сабр қилиб туриш, ҳинд шоҳига қарши қандай жанг этиш ҳақида кенгаш қуриб, керакли тadbир-чораларни кўришга қарор қилди. У мунажжимларни чақиртириб, ҳинд подшоҳига ҳужум қилиш, уни енгиш учун қайси кун яхши эканлигини аниқлашни амр этди. Мунажжимлар шоҳнинг буйруғини бажо келтириб, хайрли кун ва соатни белгилаб бердилар. Искандарнинг шундай бир одати бор эди: у қайси шаҳарни забт этса, у ердаги турли соҳада шуҳрат қозонган моҳир усталарни ўзи билан олиб кетар эди. У ўша усталарга, мисдан ичи бўш бўлган от ва суворилар ясанглар, бу отлар гилдираклар устига ўрнатилган бўлсин ва итарганда тез суръат билан ҳаракат этадиган бўлсин, деб буйруқ берди. Искандар, топшириқ бажарилгандан кейин отларнинг ичини нефть ва гугурт билан тўлдириб, сувориларга жанг кийимларини кийгизишни ва уларнинг ҳаммасини қўшиннинг марказ қисмига жойлаштиришни, икки томоннинг қўшинлари тўқнашишганда, отларга ўт ёқиб, қўйиб юборишни амр этди. Токи душманнинг филлари қизиб кетган сувориларга ҳужум қилганда хартумлари куйиб, қочишга мажбур бўлсинлар.

У усталарга бу ишларни тезлик билан бажаришни буюрди. Усталар жадаллик билан иш бошладилар. Мунажжимлар белгиланган кун тобора яқинлашиб келарди. Зулқарнайн ўз элчиларини ҳинд подшоҳининг ёнига юбориб, таслим бўлмоқни унга таклиф этди. Лекин бунга жавобан Форек: «Зулқарнайн азали душманимдир, унга қарши қатъий қаршилиқ кўрсатаман»,— деб жавоб қайтарди.

Зулқарнайн Форекнинг бу қарорини эшитгандан сўнг суворилар билан ҳужум бошлади. Форек уларга қарши филларни жанг майдонига чиқартирди. Искандарнинг саркардалари мис сувориларни олға сурдилар. Филлар ҳамлага ўтиб ўз хартумлари билан мис сувориларга ёпишдилар. Хартумлари куйгандан кейин устларидаги аскарларни итқитиб, оёқлари билан топтаб, ҳеч нарсага қарамай қоча бошладилар. Бу ҳолни кўриб Форек орқа

сига қарамай қочди, унинг қўшини ҳар томонга тўзиб кетди. Искандарнинг аскарлари эса қувлаб бориб уларни қира бошлади. Шу вақт Искандар қичқирди:

— Эй ҳинд подшоҳи, кел, мен билан олиш, ўз қўшинингга, одамларингга раҳм қил. Уларни ўлим гирдобига ташлама. Фалокат рўй берганда қўшинни ташлаб қочмоқлик шоҳларга ярашмайди... Шоҳ ўзининг бутун куч ва қувватини ишга солиб, уларни мудофаа этмоғи, уларнинг нажоти учун ўз жонидан кечмоғи лозим. Шоҳ ўзининг мол-дунёси ва ҳаётини уларга фидо қилмоғи керак. Қўшинни қўйиб, менинг қошимга, маъракаи майдонга чиқ, ким кимни ўлдирса, ўша хушбахт бўлади.

Форек Зулқарнайиннинг бу сўзларини эшитгач, бахтини синамоқ ва голиб келмоқ орзуси билан унга рўбарў бўлди. Ҳар иккала ҳукмдор бир неча соат от устида қилич ўйнатдилар. Лекин ҳеч бири устун кела олмади. Искандар толиқиб, бошқа нажот йўли йўқлигини билгандан кейин, шундай бир наъра тортдики, бунинг зарбидан еру кўк ларзага келди. Форек, аскарларим бошига бирор фалокат тушди шекилли, нега бу наъра тортяпти, деб орқасига қайрилиб қаради. Искандар шу пайтда бир зарба билан уни ерга қулатди. Ўз шоҳларининг бошига тушган бу фалокатни кўрган ҳиндлар ҳужумга ўтдилар, ўз шоҳлари билан бирга ўлишни шараф ҳисоблаб, қизғин жанг бошладилар. Искандар эса бонг уриб, агар таслим бўлсалар уларга мурувват қилишни айтди ва шундан кейин улар устидан ғалаба қозонишга муваффақ бўлди. Искандар ҳиндлар мамлакатини қўлга киритиб, ишончли одамлардан бирини уларга шоҳ қилиб тайинлади. Узи эса лозим бўлган тадбир ва чораларни кўриб, ўз ҳокимиятини яхшилаб ўрнатгунга қадар Ҳиндистонда қолди. Сўнгра ўзининг бошқа мақсадларини амалга ошириш учун сафарга жўнади. У ўз қўшинлари билан Ҳиндистондан узоқлашгач, ҳиндлар Искандар қўйиб кетган шоҳга бўйсунушидан бош тортдилар, улар:

— Ҳиндистон каби улкан бир давлатга ғайри жинс бир одам подшоҳлик қилса ярашмайди. Бундай ёг одам бизга илтифотсиз бўлади, ҳамиша бизларни таҳқир этади,— дедилар ва ҳинд шаҳзодаларидан бирини — Добшалимни шоҳ қилиб кўтардилар. Искандар қўйиб кетган одамни эса тахтдан туширдилар. Аммо Добшалимнинг мавқеи мустаҳкамлангандан кейин ғурурга берилди ва атрофидаги шоҳларни безовта қила бошлади. У ҳамиша

жангда голиб келар, шунинг учун ҳам атрофида бўлган шоҳлар ваҳимага тушардилар, аҳоли эса ундан юрак олдириб қўйди. Ўз қудрати, ҳокимиятининг мустаҳкамлигидан мағрурланган Добшалим раиятнинг қайғусини чекмас, уни хўрлар ва ранжитар эди. У борган сари ҳаддидан ошарди.

Добшалим замонида ўз билими ва маърифати билан шуҳрат қозонган, бараҳманлардан бўлган донишманд бир файласуф бор эди, ҳамма маслаҳат сўраб унга мурожаат этар эди. Унинг оти файласуф Бейдабо эди. Шоҳнинг раиятга қарши бундай адолатсизлигини кўрган Бейдабо уни адолат ва тўғрилиқ йўлига қайтариш учун чора излай бошлади. У ўз шогирдларини тўплаб сўради:—Биласизми, мен сизлар билан нима ҳақида маслаҳатлашмоқ истайман?

— Йўқ, билмаймиз,— деб жавоб бердилар улар.

— Мен Добшалим подшоҳнинг ҳаддан ошган адолатсизлиги, унинг қилаётган сон-саноқсиз жиноятлари ва халққа зулм қилаётганини кўриб ўйлаб қолдим ва узоқ мулоҳазадан сўнг шундай қарорга келдим. Биз шоҳнинг феъли айнаганини пайқаганимизда, уни яхшилиқ қилишга, адолатли бўлишга тарғиб этишимиз керак. Агар уни ўз ҳолига қўйиб берсак, бу биз учун кечирилмас гуноҳ бўлади, сонсиз-саноқсиз фалокатлар юз беради, биз қўрқоқлар ва бизларни ўзларидан ақлсиз ҳисоблайдиган, бизни менсимайдиган аҳмоқ одамлар вазиятига тушиб қоламиз. Мен тугилиб ўсган ватанимни тарк этиш фикрида эмасман. Подшоҳнинг қабиҳ ишлар қилишига, халққа жабру зулм этишига ақл ва идрокимиз йўл қўя олмайди. У билан курашмоқ учун бизнинг ақлдан бўлак ҳеч бир қуролимиз йўқ. Мадад излаб бошқа мамлакатларга бориш ҳам фойда бермайди. Подшоҳнинг кирди-корларини маъқул кўрмаганлигимизни ва ундан норозилигимизни подшоҳ сезса, у бизни албатта ҳалок этади.

Сиз биласизки, гўзал манзарали, ноз-неъмат кўп бўлган ерда итнинг шер билан, илоннинг ҳўкиз билан бирга туриши таҳликалидир. Кўнгилсиз ҳодисалар ва фалокатлардан ўзини ҳимоя қила билмоқ, хавфнинг олдини олиб, дўстлар орттирмоқ файласуфнинг бурчидир. Айтишларича, бир файласуф ўз шогирдларига шундай деб ёзган экан: «Ёмонга қўшми бўлган одам, денгиз сайёҳига ўхшайди: у фарқ бўлишдан қутулса ҳам қўрқувдан қутула олмайди. Агар бундай одам тажликали ва даҳ-

шатли бир ерга борса, уни фаҳмсиз ва гидроксиз бир ҳайвон деб ҳисобламоқ лозимдир, зотан, фойдали ва зарарли нарсаларни, ҳатто ваҳший ҳайвонлар ҳам фарқ эта биладилар. Ахир, сув ичмоқ учун ҳайвонлар ҳам ўз тўдаларини хавфли ерларга ҳеч олиб бормайдилар, тасодифан шундай жойга келиб қолсалар, савқи табиий у ердан қочишга мажбур этади, улар ўз жонларини сақлаб қоладилар».

Мен сизларни мана шу масала юзасидан бу ерга йигдим. Сизлар менинг энг яқин одамларим ва сирдошларимсиз, менинг таянчим ва такаюғимсиз. Маълумдирки, ёлғиз қолган одам қаерда бўлмасин ҳалок бўлади, ўзига кўмакчи топа олмайди. Бу борада шундай бир ривоят ҳам бордир:

Бир тўрғай бир филнинг йўли устида ўзига уя қуриб, тухум босди. Фил шу сўқмоқдан сув ичишга борар экан. Фил сув ичишга кетаётганида уяни топтаб, тухумни эзиб ўтиб кетди. Тўрғай бу бадбахтликни кўриб, дарҳол, бу филнинг иши эканлигини англади. Учиб бориб филнинг бошига қўнди ва деди:

— Шоҳим! Сен нима учун тухумларимни пачақлаб, болаларимни ҳалок этдинг? Ўзингга нисбатан мени заиф, кучсиз ва потавон деб санаганинг учун шундай қилдингми?

— Ҳа, ёлғиз шунинг учун,— деди фил.

Тўрғай буни эшитгач, учиб қушлар ёнига борди ва бошига тушган фалокатларни айтиб берди.

Қушлар:— Биз филни нима ҳам қила олардик? Биз кучсиз паррандалармиз,— дедилар.

Тўрғай уларга деди: «Илтимоc этаман, сиз мен билан бориб филнинг кўзини чўқиб кўр қилинг. Унинг бошига мен ҳам шўр иш солишни биламан». Улар рози бўлдилар. Тўрғай билан учиб бориб, филнинг кўзини ўйиб-ўйиб ташладилар. Шундан кейин фил на сув ичиш, на бир овқат топиб ейишнинг иложини қила олди. Турган жойида нима топса, шу билан кифояланиб кун кечирадиган бўлди. Тўрғай буни кўргач, аламига чидолмай, ҳовуз ёқасига келиб қурбақаларга фил устидан шикоят қилди. Улар: «Биз кучли филга қарши нима ҳам қила олардик?»— дедилар. Тўрғай айтди: «Сиз фил турган жойга яқин бўлган бир чуқурнинг четига бориб, ўша ерда баланд овоз билан вақир-вуқур қилсангиз, фил сизнинг овозингизни эшитиб, у ерда сув бор экан, деб ёнин-

гизга боради-да, чуқурга қулаб кетади». Қурбақалар бунга рози бўлдилар. Чуқур четига бориб вақирлай бошладилар. Сувсизликдан қийналган фил қурбақаларнинг овозини эшитиб, улар томон йўл олди ва чуқурга йиқилиб ҳалок бўлди. Тўрғай эса учиб бориб унинг бошига қўнди ва қанот қоқиб деди: «Эй, ўз кучига ишониб, менга ҳақорат кўзи билан боққан зулмкор! Жуссам кичкина бўлса-да, зўр ақл эгаси эканлигимни кўрсатдим, сенинг бўйинг дароз бўлса-да, ақлинг қисқа экан; хўш, энди нима дейсан?!»

Бейдабо ўз ёнида ўтирганларга: «Сизлардан эшитайлик, фикрларингизни баён қилинг»,— деди. Улар айтдилар:

— Эй ақлли, адолатли ва донишманд файласуф, бизнинг орамизда энг билимдон одам сендирсан. Бизнинг мулоҳаза ва фикримизнинг сенинг заковатинг олдида нима аҳамияти бор. Биз биламиз, сувда тимсоҳ билан бирга сузмоқ таҳликалидир. Лекин бу ерда гуноҳ тимсоҳда эмас, унинг яшайдиган ерига борган одамдадир. Агар кимда-ким ўзи илоннинг оғзидан заҳарини олиб ичса, илон айбдор эмас. Қим шернинг ғорига кирмоқчи бўлса-ю, шер ҳужумидан эмин бўламан деса бекор айтибди. Бу золим подшоҳга фалокат ва бахтсизлик таъсир қилмайди. Шоҳга кайфи чоғ вақтида учрашилмаса, сен ҳам, бизлар ҳам унинг ғазабидан қутула олмаймиз.

Бейдабо деди:— Рост айтдингиз, саволимга гўзал жавоб бердингиз. Лекин маърифатли одамлар ҳам ўзларидан паст ва юқори вазифадаги одамлар билан маслаҳатлашмоғи керак. Хусусий масалаларни ҳал этишда бир ақл озлик қилганидек, умумий масалаларни ечишда ҳам кифоя қилмайди. Менинг Добшалим шоҳ билан кўришмоққа аҳд қилганим ростдир. Сизларнинг сўзларингизни тинглаб, менга самимий дўстим эканлигингиз, меннинг ҳам, ўзингизнинг ҳам ҳаётимиз учун ташвиш тортаётганлигингиз аён бўлди. Лекин мең шундай режа тузиб, тадбир ўйлаб қўйдимки, бунинг натижасини сизлар мен подшоҳ билан учрашгандан ва у билан суҳбатлашгандан кейин биласиз. Сизлар подшоҳ ҳузуридан чиққанлигимни эшитишингиз биланоқ тўпланишиб, албатта менинг қошимга келинглр.

Бейдабо дўстлари билан хайрлашиб, кетишга ижозат берди. Улар ўринларидан туриб дуои фотиҳа ўқиб тарқалдилар. Бейдабо бараҳманларнинг махсус кийимини

кийиб подшоҳ саройига йўл олди. Шоҳнинг дарвозабони-га салом бериб, хайрли бир иш юзасидан шоҳни кўришим керак эди, деди. Дарвозабон кириб шоҳдан ижозат сўради. Уша куни шоҳнинг бўш фурсати бор эди, у киришга ижозат берди. Бейдабо ичкари кириб, шоҳга бош эгиб таъзим қилди-да, қаддини ростлаб, бирор оғиз ҳам сўз айтмай жим тураверди. Добшалим унинг индамай турганлигини кўриб, «Бу файласуф ёлғиз икки мақсад билан менинг ҳузуримга келиши мумкин: ё мендан бирор ирњом истаб келган, ёки бошига фалокат тушгану паноҳ истаб мендан ўз душманига энг оғир ва олий жазо беришни сўрагани келган», деб ўйлади.

Кейин бу фикридан қайтди: йўқ, файласуфлар бу хил иш билан келмайдилар. Шоҳлар ўз нуфузи жиҳатидан файласуфлардан устун бўлсалар ҳам файласуфлар ўз билимлари билан шоҳлардан афзалдирлар. Зотан, донишмандларнинг шоҳларга эҳтиёжлари йўқ, шоҳлар эса қанчалик бой бўлмасинлар, донишмандларга муҳтождирлар, уларсиз яшай олмайдилар. Мен ақл билан ҳаёни энг яқин ва ажралмас дўст деб биламан, бири йўқолса, иккинчисини ҳам топиб бўлмайди. Инсонлар, ҳайвонлар орасида бўладиган дўстлик ҳам худди шундайдир. Ўз йўлдошини йўқотган кимса бутун умр бўйи шу дўстини эслаб қайғуради, азоб чекади. Қимки олимлардан ҳаё қилмаса, уларни ҳурмат этмаса, уларнинг афзалликларини эътироф этмаса, уларни ҳақоратлардан қутқармаса, ундай одамнинг ақли зое кетади ва ҳаёти барбод бўлади. Олимларга қарши адолатсизлик қилганлиги учун ундай одамни аҳмоқлар қаторига қўшиб қўядилар.

Сўнг у Бейдабога қараб деди:— Мен индамай туришингдан бошингга бирор фалокат тушган бўлса керак деб ўйлайман. Сенинг узоқ жим қолганингдан шуни англадим ва ўз-ўзимга дедим: «Бейдабо бу ерга бизни томоша қилишга келмагандир. Уни бу ерга келишга мажбур қилган бир сабаб бўлиши керак. Ахир, у замонамизнинг энг заковатли одами-ку! Унинг бу ерга келишининг сабабини сўрамоққа эҳтиёж борми? Агар у юз берган адолатсизликнинг олдини олиш учун биздан қўмак истагудек бўлса, ёрдам қўлимизни чўзиб, орзуларига етказмоқ ловимдир. Агар унинг мақсади бу дунёнинг неъматлари бўлса, амр этайин, уни истаганича таъмин қилсинлар. Агарда у ёлғиз шоҳларга хос бўлган ва бошқаларнинг дахли бўлмаган масалалар билан келган бўлса, гарчи

ундай ишларга бевосита аралашув фикрида бўлмася ҳам мен унга қандай жазо бериш кераклиги ҳақида ўйлаб кўришим керак. Менинг диққатимни раият ишларига жалб этиш учун келган бўлса, уларни текширтириб кўраман. Ахир ақлли одамлар яхши хабар келтирадилар, аҳмоқлар эса, аксинча, ёмон хабар билан келадилар». Шундай қилиб, сўзлаш учун сенга ижозат бераман, айт, нима истайсан?

Бейдабо шоҳнинг сўзларини эшитгач, бир оз тинчланди, юрагини босган қўрқув тарқалгандек бўлди. Бош эгиб таъзим қилгандан сўнг деди:— Ҳар нарсадан аввал оллоҳдан тилагим шуки, шоҳнинг умри узун, тахт ва тожи абадий бўлсин. Шоҳ менга юксак ҳурмат кўрсатди, бу мендан кейинги олимларнинг обрўйини орттиради ва дунё тургунча донишманд одамларнинг хотиридан чиқмайди, чунки шоҳ ўз юзини мен томон ўгирди, ўз марҳаматини мендан аямади. Мени бу ерга келишга мажбур этган нарса ёлғиз шоҳнинг ўзига хайрли маслаҳат беришдир. Мен шоҳдан олимларга, уларнинг шаънига муносиб муомала қилишни талаб этаман. У, фикримни айтмоққа ижозат бериб, мени эркин қўйса бас, шундан кейин нима қилса унинг ишидир. Шоҳ менинг айтган сўзларимга бовар қилмаган тақдирда ҳам мен ўз бурчимни адо этган бўламан. Халқ бу ҳақда мендан миннатдор бўлади.

Шоҳ деди:— Эй Бейдабо, сўзла, мен сенинг айтганларингга диққат билан қулоқ осаман, юрагингда нимаики бўлса, ҳаммасини айт, мен сенга шунга лойиқ ҳадя берайин.

Бейдабо деди:— Шоҳим, менинг фикримча, инсонни бутун ҳайвонлардан юқори қўйган, уни дунёнинг бутун сирларидан воқиф этган тўрт нарса бордир: ҳикмат, ақл, қаноат ва адолат. Илм таҳсил этмоқ, савод чиқармоқ ва ҳар нарсани атрофлича тушуна билмоқ — ҳикматга; тadbир, сабр, назокат, марҳамат — ақлга; ҳаё, олижаноблик, ўзини қўлга олмоқ ва ўзининг ҳақ-ҳуқуқини билмоқ — қаноатга; тўғрилиқ, ваъдага вафо, эзгу ишлар қилмоқ ва яхши хосиятли бўлмоқ — адолатга тегишлидир. Бу сифатларнинг бариси бир одамда мужассам бўлса, дунёдаги энг буюк саодат ҳам уни гангитиб қўймайди, энг катта бахтсизлик ҳам уни саросимага сола билмайди. Бундай одам уни хурсанд қилмайдиган нарсаларнинг борлигидан ҳам емайди, ўзида мавжуд нарсалардан тақ-

дир маҳрум этгудек бўлса, хафаланмайди, бошига фалокат келса, ўзини йўқотиб қўймайди. Ҳикмат — битмас ва туганмас хазинадир, харжлаганинг билан у камаймайди, асраганинг билан унга нуқсон етмайди. Ҳикмат шундай либоски, кийганинг билан эскирмайди. У ниҳояси йўқ роҳатдир. Менинг шоҳ қаршисида сўзлашга журъат эта олмай турганимнинг сабаби қўрқув ва шоҳга бўлган ҳурматим эди. Шоҳлардан қўрқмоқ, хусусан, ўздан аввал ўтган шоҳларга нисбатан шаън ва шавкати ортиқ бўлган шоҳдан қўрқмоқ лозимдир. Огалар дебдурларки, тилингни сақла, бошинг саломат бўлади, ўринсиз сўзламоқнинг натижаси пушаймонликдир. Нақл қилурларким, бир подшоҳ маслаҳат учун ёнига тўрт олимни чақириб дебди: «Ҳар бирингиз шундай бир ҳикматли сўз айтингки, у тарбиянинг асоси бўлсин». Биринчиси айтибди: «Донишманд одамларга ярашадиган нарса сўзламасликдир!» Иккинчиси: «Дунёда энг фойдали нарса шуки, инсон ўз ақли билан маслаҳатлашмасдан сўз бошламасин»,— дебди, учинчиси айтибди: «Инсон учун энг хайрли нарса ўйламасдан сўзламасликдир». Тўртинчиси дебди: «Инсон учун энг тинчи шуки, у ўзини толе ихтиёрига топширсин».

Дейдиларки, бир кун Хитой, Ҳинд, Эрон ва Рум подшоҳлари бир ерга йиғилиб: «Ҳар биримиз шундай бир сўз айтайликки, дунё тургунча турсин»,— деб шартлашибди. Хитой шоҳи дебди: «Мен айтган сўзимни қайтариб олишдан кўра, айтмаган сўзни оғиздан чиқармасликка ҳаракат қиламан». Ҳинд шоҳи дебди: «Мен ўз фойдасини кўзлаб айтган сўзи зарар берган ва ўзини ҳалок қилган одамга ҳайрон қоламан». Эрон шоҳи дебди: «Оғзимдан чиқмаган сўзим — қулимдир, айтганим эса ҳожам». Рум шоҳи дебди: «Мен айтмаган сўзимдан ҳеч вақт пушаймон бўлмаганман, айтганимдан эса жуда тез-тез пушаймон бўламан. Шоҳларнинг индамаслиги фойдасиз ва бемаъни суҳбатлардан кўра яхшидир. Инсон ҳар нарсадан кўпроқ ўз тили туфайли балога йўлиқади».

Оллоҳ шоҳнинг умрини узун қилсин, у менга эркин сўзлашга руҳсат берди. Мен эса мақсадга ўтмасдан олдин шуни айтиб ўтишликни истайманки, айтмоқчи бўлган сўзларимнинг мевасини мен эмас, шоҳ теради. Менинг сўзларимдан келадиган фойда ҳам ёлғиз шоҳга насиб бўлади: шоҳ ҳам наф кўради, ҳам шуҳрат қозо-

нади, мен эса фақат ўз бурчимни адо этган бўламан, холос. Шоҳим! Айтмоқчи бўлган сўзим шуки, сен ўзингдан олдин ўтган, шаҳарлар бино этган рўйи заминни бўйсундирган ўз ота-боболарингнинг тахтида ўтирибсан. Улар қалъалар қурганлар, лашкарларга саркардалик қилганлар, мол-дунё тўплаганлар ва узоқ умр кўрганлар. Уларнинг отлари беҳисоб, аслаҳалари кўп бўлган. Улар ўз умрларини шод-хуррамлик билан кечирганлар, бу уларнинг фойдали ишлар қилишларига моне бўлмаган, уларни мурувватли бўлиш хислатидан маҳрум этмаган. Улар ўз давлатларининг буюк қудратига, ўзларининг шаън ва шавкатларига қарамай, зиммаларига олган вазифаларини уддалаганлар.

Эй, бахт юлдузи ҳамма юлдузлардан ҳам порлоқ бўлган шоҳ, энди сен уларнинг ерларига, шаҳарларига, давлатларига ворис бўлдинг, оллоҳ сенга салтанат берди. Сенга давлат ва лашкар мерос қолди, лекин зиммангга тушган вазифани урдасидан чиқмаяпсан, ҳокимиятни қўлга олган шоҳлардан талаб этилган қонун-қойдага риоя қилмаяпсан. Йўқ, сен ҳаддингдан ошдинг, зулм қилмоқдасан, мағрурландинг, раиятга ҳақорат кўзи билан қараб, унга ёмонликни раво кўрасан, жабру зулмининг сон-саногии йўқдир. Ҳолбуки, сенга муносиб бўлган шарафли вазифа — ўз аجدодларинг йўлидан, сендан аввал ўтган шоҳларнинг йўлидан бормоқ, сенга мерос қолган савоб ишларни давом эттирмоқ, номингни булғайдиган ишлардан қўл тортмоқ эди. Сен ўз раиятинг додига қулоқ беришинг лозим, улар учун шундай қонунлар жорий қилмоғинг керак эдики, бу қонунлар хотираларда илалабад яшасин, замон ўтган сари сенинг шуҳратингни орттирсин: бу қонунлар абадий сулҳ ва адолат рамзи бўлиб қолсин. Шуҳратпарастлик ва мансабпарастликка берилиб иш кўрган одам ақлли ҳисобланмайди. Мамлакатни адолат билан идора этадиган одам ақлли ва тадбиркор ҳисобланади. Шоҳим, сен яхшилаб ўйлаб кўр, айтганларим сенга оғир ботмасин. Ахир бу сўзларни айтишдан мақсад сенинг инъоминг ёки марҳаматингдан умидвор бўлмоқ эмас. Йўқ, мен сенинг ҳузурингга виждон азобини чекаётган самимий бир дўст сифатида келдим.

Бейдабо айтадиганларини айтиб, насиҳатини тугатгач, шоҳнинг юраги уриб кетди, у нафрат билан Бейдабога деди:— Сен менга жуда оғир сўзлар айтдинг. Менинг мамлакатимда шундай сўзларни юзимга айтишга

журъат қила оладиган яна бошқа бир одам топчилишига ишонмайман. Еши кичик, кучсиз, қўлидан фойдали иш келмайдиган сендек одам бунга қандай қилиб журъат этдинг? Сен журъат қилиб менга шундай сўзлар айтдингки, уларни тилга олишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқдир. Ҳаддан ташқари тилинг узунлигига ҳайрон қолдим. Мен бошқаларнинг тилини қисқа қилмоқ учун сени оғир жазога маҳкум этишим керак. Бу, шоҳ билан учрашиш шарафига муюссар бўладиган, сен талаб қилган нарсаларни орзу этадиган барча бошқа одамларга ибрат бўлсин.

Шу сўзларни айтиб, шоҳ Бейдабони қатл қилишга фармон берди. Фармонни бажариш учун Бейдабони олиб чиққанларида шоҳ фикридан қайтиб, уни ўлдирмай, зиндонга ташлашни буюрди. Бейдабони оёқларига кишан солиб, зиндонга ташладилар. Сўнгра подшоҳ унинг шоғирдларини, уникига келиб-кетувчиларни тутиб келиш учун бошқа одам юборди. Бейдабонинг шоғирдлари бошқа мамлакатларга қочдилар, денгизлардаги оролларга яшириндилар. Бейдабо узоқ вақт зиндонда ётди, шоҳ у қаёқда, деб сўрамади ва уни эсга олмади. Ҳеч ким уни шоҳнинг ёдига солишга журъат эта олмас эди.

Бир кеча шоҳнинг уйқуси келмади, у кўзларини осмонга тикиб, фалакнинг айланиши ва юлдузлар ҳаракати ҳақида хаёл суриб кетди. Шунда ўйга толиб, осмон ҳақидаги бир масалани ҳал этмоқчи бўлди. Бирдан Бейдабо ёдига тушди, унинг сўзларини эслаб, ўзининг қилган ишидан пушаймон бўлди. У ўз-ўзига деди: «Мен бу донийшманднинг ҳақли талабларига эътиборсизлик билан қараб, яхши иш қилмадим. Шу ишни жаҳл устида қилдим, оталар эса, шоҳлар газаб вақтида ўзларини тутиб олишлари керак, деганлар. Чунки газаб ҳар нарсдан кўра кўпроқ нафратга лойиқдир. Шунинг учун ҳам сержаҳл одамдан ҳаминша нафрат қиладилар, хасислик ҳам яхши сифат эмас, мўлчилик мавжуд ерда уни кечириб бўлмайди, ёлғон гапирмоқ, қўполлик билан тавозе кўшни бўлолмайди. Мен содиқ, пок ва самимий бир одамга дуч келиб эдим, лекин уни муносиб равишда қарши олмадим, унинг ҳурматини жойига келтира билмадим. Йўқ, унинг жазоси бундай бўлиши керак эмас эди. Мен унинг айтганларига қулоқ осиншим, маслаҳатига киришим лозим эди...»

Шоҳ ўша соат Бейдабони олиб келишларини буюрди. Бейдабо эшикда кўриниши билан шоҳ деди:

— Эй Бейдабо! Сен ўз айтган сўзларинг билан мени йўлдан оздиришни истамаган бўлсанг керак?

Бейдабо деди:

— Эй саодатли шоҳим! Мен фақат сенинг фойдангни, раият фойдасини кўзлаб сўзладим, салтанатинг абдий бўлсин, деб айтдим.

Шоҳ унга деди:— Илгари айтган сўзларингни оқизмай-томизмай яна бир такрорла.

Бейдабо сўзлар, шоҳ унинг сўзларини диққат билан тинглаб туриб қўлида ушлаб турган нарсани ерга бир урди. Сўнгра у бошини кўтариб Бейдабога ўтиришни буюрди. Бейдабо ўтирди. Шоҳ унга деди:

— Эй Бейдабо! Сенинг айтганларинг менга ёқди, юрагимдан жой олди. Мен сенинг маслаҳатларингни ўйлаб чиқиб, уларга амал қиламан.

Сўнгра Бейдабонинг оёқларини кишандан бўшатдилар ва унга шоҳона либос кийдирдилар.

Шу замон Бейдабо деди:

— Шоҳим! Мен нимаики сўзлаган бўлсам, ҳаммаси сенинг фойдангдир.

Шоҳ деди:— Тўғри айтяпсан, эй донишманд! Энди мен шу кенгашда бутун давлатни сенга топширай!

Бейдабо деди:— Шоҳим! Мени бу ишдан озод қил. Мен сенсиз бу ишнинг уддасидан чиқа олмасман.

Шоҳ унинг гапини маъқул топди ва кетишга ижозат берди.

Лекин у чиқиб кетгач, шоҳ нотўғри иш қилиб қўйганини тушунди ва уни қайтариб келиш учун одам юборди. Бейдабо қайтиб кирди. Шоҳ унга деди:— Мен сени бу ишдан озод қилиш фикридан воз кечдим. Шундай қатъий қарорга келдимки, ёлғиз сенгина бу ишни бажара оласан, сендан бўлак ҳеч ким уни ҳал эта олмайди. Менинг сўзимга қулоқ ос, розилик бер.— Бейдабо рози бўлди.

У замондаги шоҳларнинг шундай бир одати бор эди: кимники вазир қилмоқчи бўлсалар, унинг бошига тож кийдириб, отга миндиран ва сарой аъёнлари қуршовида шаҳар айлантирар эдилар. Шоҳ Бейдабога тож кийдириб, отга миндириб шаҳарни кездришга фармон берди. Бу амр бажо келтирилгандан сўнг Бейдабо адолат ва ҳаққоният маснадига ўтирди. У зўравонларга қарши курашиб, заифлар ёнини олди, зулмкорларга жазо берди, адолатли қонунлар жорий қилди. Бейдабонинг шогирд-

лари бу хабарни эшитгач, ҳар тарафдан кела бошладилар ва шоҳнинг унга бахш этган бу ҳокимиятидан, инъом ва эҳсонидан беҳад шод бўлдилар. Улар оллоҳнинг иродаси билан Бейдабо шоҳ Добшалимни ярамас ишлардан тия олганлиги учун шукур қилдилар.

Улар ўша кунни байрам деб эълон этдилар ва бу кун қиёматгача уларнинг мамлакатида байрам қилинадиган бўлди.

Бейдабо Добшалимдан хотиржам бўлгач, мамлакатни идора этишдан бўшаган вақтларида фойдали фикрлар ифода қилинган кўп нафис китоблар ёзди.

Шоҳ эса Бейдабонинг маслаҳатига кириб, раиятига меҳрибонлик кўрсатиб, адолат билан подшоҳлик қила бошлади. Буни кўрган бутун аҳоли ва сарой аҳллари шоҳдан рози ва мамнун бўлдилар, Бейдабо ўз шоғирдларини тўплаб, уларга ажойиб панд-насиҳатлар қилди.

— Биламан, мен шоҳ олдига кетганимда, сизлар ўзингизча, у адолатсиз, ғаддор ҳукмдор ҳузурига боришга қарор қилди, демак, у ақлдан озиб қолибди, дедингизлар. Энди эса менинг режаларим ва фикримнинг тўғрилигини кўриб турибсиз ва мен шоҳнинг ёнига унинг хусусиятларини ўрганмай, кўр-кўрона келмаганлигимни англадингиз. Мен шундай бир гап эшитганман: «Шоҳлар ҳам ёшларга ўхшаш жўшқин ва қизиққон бўладилар. Бу сармастликнинг олдини эса ёлғиз донишмандлар ва олим одамларгина ола биладилар. Улар ўз сўзлари билан подшоҳларни тарбиялашлари, маслаҳатлари, ойдин ва ишонарли далиллари билан уларни адолатсизлик ва қабих ишлардан сақлаб қолишлари лозимдир».

Мен олимларнинг шоҳлар ҳақида айтган бу сўзларини донишмандларга топширилган вазифа деб қабул этдим, чунки ҳақимлар муолижа билан баданини хасталикдан қутқариб, уни соғайтирганларидек, ақлли одамлар ҳам ўз насиҳатлари билан подшоҳларни бундай мастлик уйқусидан уйғотмоқлари лозим. Мен бу ишни ўз ҳолича қолдиришни истамадим. Шунингдек, мен ўлгандан сўнг-ра ер юзида яшаган инсонлар менинг ва сизнинг ҳақингизда ғийбат қилиб: «Добшалим шоҳнинг даврида Бейдабо номли бир файласуф яшаган эди, лекин у шоҳни жиноий ишлардан қайтариб қолмаган эди», деб гапириб юришларини ҳам истамайман.

Агар бирортаси: «У ўз жонини сақлаб қолиш учун гапиролмаган эди», деса, бошқалари унга жавобан: «У

шоҳдан ва унинг саройидан узоқларга қочиб кетса ҳам бўлар эди», дерлар. Лекин ватанни тарк этиш жуда оғирдир. Мен ҳаётимни қурбон қилишга қарор қилдим. Мендан кейин яшайдиган олимлар мени ҳақли деб ҳисоблайдилар. Мен, орзуларим ё барбод бўлади, ёки галаба қозонади, деб ўзимни ўтга ташладим, энди эса сиз бунинг оқибатини кўриб турибсиз.

Қандайдир бир масалда шундай дейилган: «Қуйидаги учта нарса бўлмаса, ҳеч вақт улуғ мавқега мушарраф бўлиш мумкин эмас: бири машаққат чекиш, иккинчиси мол-давлат сарф этиш, учинчиси эътимодга эга бўлиш». Таҳликали ишга киришишга жасорат этмаган одам орзусига ета олмайди.

Шоҳ раият билан яхши муносабатда бўлар, Бейдабо эса ҳамма ишларни идора этар эди. Шундай қилиб, Добшалимнинг ҳукмронлиги мустаҳкамланди. У раият иши билан бевосита шуғулланиш, душманларнинг ҳаракатини кузатиш ва уларга қарши кураш олиб бориш ишларидан озод бўлгани учун (бу ишларнинг ҳаммасини Бейдабонинг ўзи олиб борар эди), ҳинд файласуфлари томонидан ота-боболарига бағишлаб ёзилган китобларни ўқиш билан машғул бўлди. У хазинада ўзига ҳам бағишланган бир китоб бўлишини истади. Бундай китобни фақат Бейдабогина ёзиши мумкинлигини у яхши билар эди. Шоҳ Бейдабони ўз ёнига чақириб, хилватда унга деди:

— Эй Бейдабо! Сен ҳинд файласуфисан, ҳинд олимсан. Мен ўзимдан аввал ўтган шоҳларнинг ҳикмат хазиналари билан танишиб, кўп нарса тушундим. Мен номига китоб бағишланмаган ва ўша китобда унинг олиб борган жанглари, ҳаёти, ўзининг ва сарой аҳлларининг фазилатлари ҳақида бирор нарса ёзилмаган ҳеч бир подшо топмадим. Уларнинг баъзиларини ўз донишмандликларини кўрсатмоқ учун шоҳларнинг ўзлари ёзганлар, баъзилари эса файласуфлар томонидан ёзилган. Уларнинг бошига тушган савдо, яъни ўлим менинг ҳам бошимга тушади деб қўрқаман. Улимга чора йўқдир. Шунда менинг хазинамда шоҳлар уни ўқиб, менинг ким эканлигимни ва қандай ишлар қилганлигимни билиб оладиган бирон китоб топилмаса, яхши бўлмайди. Истагим шуки, сен бутун илму ҳунарингни ишлатиб, менинг ҳақимда бир ажойиб китоб ёзсанг ва унда халқни қандай қилиб идора этиш ва тарбиялаш лозимлигини кўрсат-

санг, шоҳларнинг ахлоқи қандай бўлишини, раият билан қандай муносабатда бўлиши, раиятнинг шоҳга қандай хизмат қилиши зарурлигини баён этсанг, балки шунда мен учун давлат ишларини бошқариш осон, раият учун ҳам енгил бўларди. Бу китоб келажак асрлар учун менадан ёдгор бўлиб қолишини истар-эдим.

Бейдабо буни эшитгандан сўнг тиз чўкиб шоҳга таъзим қилди ва бошини кўтариб деди:— Эй толеи баланд шоҳ! Бахт юлдузинг порласин. Умринг узоқ бўлсин! Ҳақиқатан ҳам шоҳнинг юксак фазилати, қудратли ақл-идроки уни ҳидоят йўлига олиб чиқди, ҳозиргина эшитган сўзларим менда сен буюрган буюк ишни бажаришга иштиёқ уйғотди. Қодир оллоҳ шоҳнинг бахт-саодатини абадий этсин, уни ўз ниятига етказсин, мени эса унинг орзусини бажариш шарафига муяссар қилсин. Шоҳ нимаики истаса, амр этсин, мен бутун ақл-заковатимни ишга солиб, унинг амрини бажо келтиришга тайёрман.

Шоҳ деди:— Эй Бейдабо! Сен ҳаминша юксак ақлинг, юксак фазилатинг туфайли шоҳнинг амр-фармонларини бажо келтириб ном чиқазгансан. Мен сени яхши билман. Сен бутун имконият ва қобилиятингни ишга солиб шундай бир китоб ёзди, унда ҳам жиддий ва ҳазил-мутоъйба сўзлар, ҳам ҳикмат ва фалсафага оид фикрлар мужассамлашган бўлсин, ақлли одамлар ундан ҳам ҳикмат дарси олсинлар, ҳам кулгидан ўзларини тўхтатолмасинлар.

Бейдабо бош эгиб деди:— Мен шоҳнинг амрини мақбул кўрдим, аммо бунинг учун маълум вақт берилишини истайман. Шоҳ деди:— Қанча вақт керак?— Бейдабо деди:— Бир йил.

Шоҳ деди:— Эй Бейдабо! Майли, бир йил вақт бераман.

Сўнгра шоҳ Бейдабога китобни тамом қилганига қадар яхши тирикчилик кечириши учун шоҳона инъомлар берилишини амр этди.

Бейдабо бир неча кун китобни нимадан бошлаш, қай шаклда ёзиш, бобларга нима деб ном қўйиш устида бош қотирди. Сўнгра у ўз шөгирдларини тўплаб деди:

— Шоҳ менга шундай бир вазифа юкладди, менинг ҳам, сизнинг ҳам, бутун мамлакатимизнинг ҳам шуҳрати шу вазифанинг бажарилишига боғлиқдир. Мана шу иш юзасидан мен сизларни чақиртирдим. Добшалим шоҳ ўзининг номига атаб бир китоб ёзишни топширди. У ҳик-

мат хазинаси бўлиши керак. Энди ҳар бирингиз бу соҳага оид бирор нарса ёзиб менга беринг, унда юксак ақл ҳамда қобилиятингиз даражаси ўз аксини топган бўлсин.

Улар шундай жавоб бердилар:— Эй ҳурматга лойиқ файласуф ва нозиктаъб устоз! Сени донишманд, ақл-фаросатли, бенуқсон қилиб яратган оллоҳга қасамёд қилиб айтамызки, ҳеч вақт бундай нарса бизнинг ақлимизга келмаган эди. Сен бизнинг раҳнамомизсан, орамизда сендан салоҳиятли киши йўқдир. Сен бизнинг шаън ва шуҳратимизсан, биз ўзимиз сеънинг кўмагингга муҳтождирмиз. Лекин шунга қарамай, амрингни бажо келтиришга ҳаракат қиламиз.

Сўнгра Бейдабо шоҳнинг мақсадини, китобнинг қай тартибда ёзилиши ҳақида айтган гапларини уларга гапириб берди.

Аммо улар шоҳ ёзишни буюрган бу китоб ҳақида бирор фикр айта олмадилар.

Шогирдларининг ожизлигини кўрган Бейдабо, бу иш-ни фақат кўп ўйлаб, чуқур мулоҳазалар юргизиб амалга ошириш мумкинлигига амин бўлди. У деди:— Мен ўйлаб қарасам, кема уни идора қилувчи денгизчиларнинг кучи билангина ҳаракат этиши мумкин экан. Лекин шунини ҳам айтиб ўтайки, кема бутун масъулиятни ўз устига олган кема даргасининг буйруғи билангина тўлқинларни ёриб денгизлар оша оладир. Кемада денгизчилар кўп бўлиб, унга ҳаддан ортиқ кўп йўловчи тушган бўлса, уни ботиб кетишдан сақлаб қолиш мумкин эмас.

У китобни ёзиш ҳақида узоқ ўйлади, бу нарса унинг хаёлидан нари кетмади. Ниҳоят, хилватга чекиниб китобни ўзининг бир истеъдодли шогирди билан биргаликда ёзишга киришди. У бир талай қоғоз, ўзи ва шогирдига етадиган бир йиллик озуқа тўплаган эди... Улар бир хонага кириб, эшикни беркитиб олдилар. Бейдабо шогирдига айтиб турар, шогирди эса ёзиб борар ва ёзганини ўқиб эшиттирарди. Мазмун ҳамда шакл жиҳатидан яхши ва гўзал китоб ёзилганига қадар улар шу зайлда ишладилар. Бейдабо китобни ўн тўрт бобга бўлди, уларнинг ҳар бири ўзинча мустақил эди. Ҳар бобни ўқиган киши ўзи учун фойдали маълумот олсин деб, ҳар қайси бобда савол ва жавоб бор эди. Бейдабо бу китобга «Қалила ва Димна» деб ном қўйди. Китобда барча гаплар ваҳший ҳайеслар, дарранда ва паррандалар тилидан

берилади. Тоинки, китоб шакл жиҳатидан содда одамларга эрмак, мазмуни ақлли одамларга ибрат бўлсин. Бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам инсонга нима лозим бўлса, ҳаммасини улар бу китобда топа олсинлар, шоҳга тобе бўлиш ва ёки зарарли нарсалардан қочиб қутула олиш учун қандай тадбирлар фойдали эканлигини бундан ўргансинлар. Бейдабо бу китобни ҳам ташқи кўриниш, ҳам ички жиҳатдан бошқа ҳикматли китоблар шаклида ёзди. Шундай қилиб, ундаги ҳайвонлар эрмак, уларнинг сўзлари эса ҳикмат ва насиҳат бўлди.

Бейдабо бу ишни бошлар экан, китобнинг аввалида икки дўстни, уларнинг қандай қилиб дўстлашганлари ва бу мустаҳкам дўстликни бир хоин қандай қилиб бузганлигини тасвир этди.

У шогирдига нима айтса, шунигина ёзишни, ўздан бир нарса қўшмасликни буюрди, чунки эҳтиётсиз бирор сўз аралашиб қолса, унинг маъносига путур етказарди.

Бейдабо китобнинг жиддий ерларини қайд этиб ўтар эди. Шундай қилиб, ҳайвонлар тилидан айтилган, ҳикматли сўзларга тўла бўлган бир китоб майдонга келди. Бейдабо ва унинг шогирди китобнинг ташқи кўриниши қандай бўлиши масаласини бир четга қўйиб, унинг мазмунини ташкил этган ҳикматли насиҳатлар ва ибратли ўғитлар билан машғул бўлдилар.

Жоҳил одамлар ўзлари ҳақида ёзилган бу китобнинг маъносини тушунмаслар, ҳайвонларнинг сўзлашларига ҳайрон қолиб, уни ҳазил деб ўйларлар — кимки бу китобни яхши ўзлаштирмаса, ундаги сўзларнинг маъноси унинг учун қоронғи қолади. Бундай одамлар ушбу асарнинг мақсадини тушунмайдилар, ҳолбуки, файласуфнинг биринчи бобда олға сурган мақсади — ака-укаларнинг иноқлашувларини, уларнинг дўстлигини қайси воситалар билан мустаҳкамлашни тасвир этишдан ва шахсий манфаати учун икки дўст орасига душманчилик соладиган разил одамлардан эҳтиёт бўлишга чақиришдан иборатдир.

Китоб ёзилиб, белгиланган муҳлат тамом бўлгач, Добшалим шоҳ Бейдабога одам юбориб, муддат тугади, сен нима иш бажардинг, деб айтишни буюрди. Бейдабо шоҳга, мен берган ваъдамни бажардим. У ўз аёну ашрофларини тўплаб, менга амр этсин, ўшаларнинг ҳузурида китобимни ўқиб берайин, деб хабар юборди.

Добшалимнинг юборган одами унга бу хабарни ет-

казганида у ниҳоятда севиниб кетди. Мамлакат фуқаро-сининг тўпланиши учун кун белгилади. Сўнгра Ҳиндистоннинг энг узоқ ерларигача жарчилар юбориб, китобни эшитишга таклиф этди. Белгиланган кун халқ йиғилди. Подшоҳ ўзи ҳамда Бейдабо учун иккита тахт ясатди. Ҳамма ҳозир бўлгач, Бейдабо шоҳнинг қабул маросимларида донишмандлар киядиган ва қора жундан тўқилган либосини кийиб шоҳ қаршисига келди, ерга қадар эгилиб таъзим қилди ва бошини кўтармай турди.

Шоҳ унга деди:— Эй Бейдабо, бошингни кўтар! Бу кун мотам куни эмас, шод-хуррамлик кунидир.

Китоб ўқилар экан, шоҳ ундан ҳар бобнинг маъносини, унинг кўзлаган мақсадини сўрар, у эса ҳар бобнинг мақсад ва маъносини изоҳлаб берар эди. Шоҳ бундан янада семинар ва файласуфнинг истейдодига таҳсин қилар эди.

Шоҳ деди:— Эй Бейдабо! Сен орзу қилган нарсамни рўёбга чиқардинг, менинг истагим шу эди. Энди тила, тилагингни берайин.

Бейдабо шоҳга бахт-саодат тилаб, деди:— Шоҳим, менга давлат керак эмас, бошқа либослардан ўз устимдаги кийимимни афзал кўраман. Лекин рухсат берилганлиги учун ўз илтимосимни шоҳга билдириб ўтсам.

Шоҳ деди:— Хўш, қандай илтимосинг бор? Сен нима сўрасанг биз бажо келтирамиз.

Бейдабо деди:— Шоҳдан сўрайдиган нарсам шуки, менинг китобимни оққа кўчиртириб, ота-боболарнинг асарлари каби уни ҳам эҳтиёт сақласалар. Мен бу китоб ҳинд диёридан чиқиб кетмасин, унинг борлигидан хабардор бўлган эронликлар уни қўлга киритиб, йўқ қилиб юбормасинлар деб қўрқаман. Хуллас, бу китоб «Ҳикмат уйи», яъни китобхонадан ташқарига чиқмасин.

Шундан сўнг шоҳ Бейдабонинг шогирдларини чақириб, уларга қимматли либослар ва бошқа инъомлар берди.

Бу китоб ҳақида хабар шоҳ Хусрав Ануширвонга етиб борди. Ануширвон эса илмни ва ибратли китобларни жуда севар эди.

Шунинг учун у, Барзуя ҳақимни Ҳиндистонга юборди. Барзуя ҳам бутун ҳийла ва найрангларни ишга солиб, китобни қўлга тушириб келди ва Эрон хазинасига топширди. Шундан кейингина Ануширвоннинг кўнгли жойига тушди.

ИБН МУҚАФФА ТАРТИБ ЭТГАН КИТОБДАГИ МУҚАДДИМА

Абдулҳасан Абдулла ибн Муқаффа шундай нақл этади: худо ўз қудрати билан оламни яратди, инсонларни ақл-идрокда бошқа ҳайвонлардан афзал қилиб яратди. Чунки ақл саховат эшиклари ва саодат хазиналарининг калитидир. Бу дунёнинг нозу неъматларига эга бўлиш, у дунёнинг азобу уқубатларидан халос бўлиш ақл ва ид-рокка боғлиқдир. Истеъдод, ақл-идрок эса икки хилдир: бири — табиий, яъни онадан туғма бўлиб, иккинчиси — касбий, яъни тажриба воситаси билан эришиладиган. Инсонларда бўлган табиий истеъдод ёғочдаги ёниш хусусиятига ўхшайди: ёғочга ўт қўйилмаса ёнмайди, шунга ўхшаш табиий истеъдод, ақл ва камол ҳам тажриба бўлмаса, ўзини кўрсата олмайди. Олимлар, тажриба инсон ақл-идрокини камолга етказди, деганлар.

Ҳар ким табиий ақл-идрокка эга бўлиб, илму ҳунар касб этишга интилса, бу дунёда ҳам ўз орзусига етади, у дунёда ҳам роҳат кўради... Билмоқ лозимдирки, ҳар ишнинг ўз сабаби, ҳар сабабнинг ўз сабабчиси ва ҳар сабабчининг ўз макон ва замони бордир. Умрнинг узунлиги ва давлатнинг борлиги шуларга боғлиқдир. Бу китобнинг Ҳиндистондан Форс мамлакатига келтирилишининг сабаби шуки, оллоҳ таоло қудратли, саодатли Ануширвон Кусро ибн Қубодин ақл нуридан ва адолат хазинасидан баҳраманд этган, ишбилармон, фавқулодда ғайратли қилиб яратган. У ўзининг бу хислатлари соясида илм ўрганиб, турли соҳада шундай камолот даражасига етганки, ундан аввалги шоҳларнинг ҳеч бири бунга эришолмаган.

Кунлардан бир кун унинг қулоғига қуйидаги хабар етиб келди: ҳинд хазинасида парранда, даррандалар, ваҳший ҳайвонлар тилидан ёзилган бир китоб бор эмиш; бу китоб саховат манбаи, илм-ҳикмат калити эмиш; у шоҳларга наф келтирганидек, халққа ҳам фойдали эмиш; бу китобнинг номи «Қалила ва Димна» эмиш.

Ануширвон одил бу китобни қўлга киритиш эътига
ушди. У истеъдодли, олим фозил, форс ҳамда ҳинд тил
тарини яхши биладиган бир одам топишни ва бу муҳим
ашни унга топширишни амр этди.

Анча ахтаришлардан сўнг юқорида айтилган хусуси
ятларга эга бўлган ва тиб илмида шухрат қозонган Бар
зуя отли ёш йигитни топдилар.

Ануширвон уни ёнига чақириб деди:— Кўп мулоҳа
залардан сўнг сенга жуда масъулиятли ва муҳим бир иш
топшириш қарорига келдик. Сенинг ақл-заковат, буюк
истеъдод эгаси эканлигинг, ишбилармонлигинг, ғайратли
ва иродали эканлигинг бизга маълумдир. Ҳиндистонда
бир бебаҳо китоб бор, деб айтадилар. Биз ўша китобни
келтириб, мамлакатимиздаги бошқа ҳинд китоблари қа
торига қўйилишини истар эдик. Сафар тайёргарлигини
кўриб, Ҳиндистонга азимат қил ва нима қилиб бўлса
ҳам ўша китобни олиб кел. Сенга етарли даражада пул
ва мол-давлат берамиз. Уларни лозим бўлган ерда кера
гича харжлайсан. У ерда кўпроқ қолишга тўғри келса,
сенга яна пул керак бўлиб қолса, ёз, юборамиз.—Сўнгра
у мунажжимларга йўлга чиқиш учун яхши кун ва соат
белгилаб беришни буюрди. Барзуя белгиланган куни эл
лик хуржун динор олиб сафарга чиқди. Бутун қўшин,
саркардалар ва давлат арбоблари уни кузатиб қолди
лар. Барзуя ўз устига юклатилган вазифани бажариш
иштиёқида йўл босар эди. У Ҳиндистонга етиб боргандан
сўнг подшоҳнинг пойтахтига келди ва ўша ерда истиқо
мат қила бошлади. У олимлар йиғилишига, аён ва ако
бирлар мажлисига, фақир-фуқаро тўпланадиган ерларга
борар, ҳар жойни кўрар, шоҳнинг яқин одамлари, ша
ҳарнинг мўътабар кишилари, олим ва файласуфлари
ҳақида суриштириб, маълумот тўплар эди. У қаерга бор
масин, ҳамма ерда одамларга аралашиб юрар, ҳамма
билан дўстлашиб кетар эди. У ҳаммага, мен бу ерга илм
ўрганмоқ ва таҳсил олмоқ учун келганман, дер эди. Чу
қур илми борлигига қарамай, ўзини содда тутар ва ўзи
ни авом одамлардан деб таниттирар эди. Ниҳоят, у ах
тарганини, истаган одамни топди. Бу одам ўз ақли,
истеъдоди ва ҳушёрлиги билан бошқалардан ажралиб
турар эди. Барзуя у билан дўстлашди, унга шу қадар ях
шиликлар қилдики, охири ака-укадай бўлиб қолдилар.
Оз вақт ичида Барзуя унинг хулқ-атворини ўрганиб,
садоқатини синовдан ўтказди. Сўнгра ўз-ўзига деди:

«Агар сирим калитини унга бериб, кўнглим эшигини очсам, онкўрлик қилмас, дўстлик ва ўртоқлик ҳиссига хиёнат қилмас».

Вақт ўтиб, уларнинг орасидаги самимийлик анча мустаҳкамлангач, Барзуя унинг омонатга хиёнат қилмаслигига, сирни ҳеч кимга очмаслигига ишонди. Бир кун унга шундай деди:— Биродар, менинг бир сирим бор, уни ҳозирга қадар сендан яширар эдим, лекин билишимча, сен буни сезар эдинг, чунки донога бир ишора кифоядир.

Ҳинд деди: — Тўғри айтасан, сен ўз мақсадингни яширишга қанчалик уринсанг ҳам, лекин мен баъзи бир аломатлардан уни пайқаб юрар эдим. Энди сен ўзинг сўз очиб қолдинг, мен айтиб бера қолай. Сен бизнинг вилоятнинг нафис ва қимматли бойлигини олиб бориб ўз шоҳингнинг ҳикмат хазинасига қўймоқ учун келибсан, буни эса макр ва ҳийла билан амалга оширмақчисан. Лекин мен сенинг сабру ироданга қойил қолдим. Суҳбат вақтларида бирор сўз билан сирингни фош қилиб қўясан, деб пойлаб юрдим. Лекин бундай бўлмади, матонатинг, эҳтиёткорлигинг сенга бўлган эътиқодимни оширди, дўстлик ва биродарлик ҳисларини кучайтирди. Чунки ҳеч бир зот бу қадар ирода ва ўзини тута билиш қобилиятига эга бўлмайди, бегона вилоятда, ахлоқ ва одатларини билмаган бир халқ орасида ҳеч ким ўзини сен каби тута олмайди.

Инсоннинг ақли саккиз нарсада намоён бўлади: биринчи — назокатли ва мулойим муомалада; иккинчи — ўзи ким эканлигини билиб шунга риюя қилишда; учинчи — одил шоҳларга итоат этиб, уларнинг орзу-истакларини амалга оширишда; тўртинчи — ўз сирларини дўстга билдириш-билдирмасликни билишда; бешинчи — ўзининг ва бошқаларнинг сирини сақлашда; олтинчи — шоҳлар саройида эҳтиёт бўлиб, ширин тил билан сарой одамларини қўлга ола билишда; еттинчи—тилини тийиб, ортиқча сўзламасликда; саккизинчи—мажлисларда жим ўтиришни одат қилиб, сўралмаган нарсаларни айтмаслик ва пушаймонлик келтирадиган сўзларни тилга олишдан сақланишда.

Кимда бу саккиз хусусиятнинг ҳаммаси бор бўлса, у дўстларидан истаган нарсаларни ола билади ва орзусига ета олади. Бу хусусиятларнинг ҳаммаси сенда бордир. Сенинг мен билан дўстлашишдан мақсадинг нима экан-

лиги ҳам маълум бўлди. Бундай фазилатларга эга бўлган одамнинг орзу ва истакларини рўёбга чиқармоқ мурувватли одамлар наздида хато ҳисобланмаса-да, лекин сенинг хоҳишинг мени даҳшатга келтирди. Бу жуда буюк ва таҳликали бир ишдир.

Барзуя қараса, ҳинд унинг макр ва ҳийласини тушунибди. Унинг сўзларига эътироз билдирмасдан, жуда юмшоқ ва мулойимлик билан деди:— Мен бу сирни маълум қилиш учун жуда кўп ҳозирликлар кўрдим, айтадиганларимни қисмларга бўлиб, унга сарлавҳалар қўйдим, муқаддимаси ва хотимасини белгиладим, ундан бутуқ ва шохчалар ўстирдим. Шояд шу йўл билан бу саодат саҳросида мақсадимнинг жамолини қоплаган қўрқув пардасини отиб ташлаб, сенинг ҳурмат ва ёрдамнинг соясида ватанга оқ юз билан қайтсам. Лекин сен биргина ишора билан менинг бутун фикримни тушундинг ва мени узундан-узоқ, зериктирувчи тушунтиришдан халос этдинг. Ҳақиқатан ҳам мен сен билан мана шу мақсадимга етишиш умидида дўстлашган эдим...

Ҳинд деди:— Ақлли одамлар учун дўстликдан азиз ҳеч нарса йўқдир. Дўстлик беғараз бўлмоғи керак. Лекин бутун тилсимларнинг калити сирни сақлай билишдадир. Учинчи одам билмаган сир ёйилмас, чунки учинчи одам эшитган сир оғиздан оғизга ўтади ва бунинг олдини олиш мумкин бўлмайди. Мен сенинг дўстлигингдан шу қадар хурсандманки, уни ҳеч бир нарсага алмаштира олмайман. Лекин агар бир одам бу ишдан хабар топса, бизнинг биродарлигимиз шундай бузиладики, уни ҳеч қандай мол ва давлат билан тиклаб бўлмайди. Бизнинг шоҳ жуда ҳушёр ва қаҳридир, арзимас нарса учун ҳам оғир жазо беради. Буни билиб қолса нима бўлади-а?

Барзуя деди: — Дўстликнинг энг улуғ шarti сир сақламоқдир. Менинг эса бу ишда сендан бошқа сирдошим йўқдир. Мен сенинг олижаноблигингга, ақл ва заковатингга ишонаман. Бу ишнинг таҳликали эканини тушунаман, лекин орамиздаги дўстлик ҳақи, сен мени ўз орзумга етишдан маҳрум қилмассан, деб умид қиламан. Билгинки, бу сирни мен ҳеч кимга фош қилмайман. Лекин сен ўз яқин одамларингдан, ёру ошноларингдан кимдир билиб қолиб шоҳга айтиб қўяди, деб қўрқасан. Мен кетаман, сен бу ерда қоласан, биздан бошқа ҳеч ким бу сирдан воқиф бўлмагач, сен роҳат-фароғатда ҳаёт кечирасан.

Ҳинд бир оз ўйлаб, кейин, лозим бўлган китобларни Барзуяга бера бошлади. Барзуя зўр қўрқув ичида, эҳтиётлик билан ишга киришиб, кечаю кундуз кўчириб ёзиб олиш билан машғул бўлди. Хуллас, у китобдан ва яна бўлак китоблардан нусха кўчирди. Сўнгра ишлари қандай эканлиги ҳақида Ануширвонга мактуб ёзиб юборди.

Ануширвон мактубни ўқиб беҳад севинди. Фалакнинг гардиши шодликни рамга айлантирмасидан олдин Барзуяга мактуб ёзиб, тезда етиб келишни амр қилди. Хатда ҳушёр бўлиш, ҳеч нарсадан қўрқмаслик, китобни яхши сақлаш, тўплаган нарсаларини олиб қайтишда эҳтиёт бўлиш зарурлигини уқтириб ўтди. Сўнгра мактубга муҳр босиб қосидга — чопарга бердилар. Мактубнинг душман қўлига тушмаслиги учун қосидга, яширин йўллар билан бор, ҳеч кимнинг кўзига кўринма, деб тайинладилар.

Мактуб Барзуя қўлига теккач, у дарҳол йўлга тушиб, Ануширвон саройга етиб келди. Унинг келганини шоҳга хабар қилдилар. Ануширвон ўша замоноқ Барзуяни ўз ҳузурига таклиф этди. Барзуя ичкари кириб бош эгиб таъзим қилди. Шоҳ унинг чеҳрасидан ҳорғинлигини, ташвиш тортганлигини, ҳамон ҳаяжондан қутулмаганлигини ўқиб, ачинган ҳолда деди: — Узингни қўлга ол, эй бахтиёр инсон! Сен улуғ иш қилдинг, бизнинг чексиз миннатдорчилигимиз ва бениҳоя ҳурматимизга сазовор бўлдинг. Бор, бир ҳафта дам ол. Кейин келсан, нима керак бўлса, ҳаммасини бажо келтиришни амр этаман.

Етти кун ўтгач, Ануширвон аъён-ашрофини чақиртирди. Сарой аҳллари тўплангандан сўнг Барзуяни чақиртириб, китобни ўқишни буюрди. Барзуя ўқиган сари ўтирганларнинг таажжуби ортар, китобнинг гўзаллигига ҳайрон қолар эдилар. Уқиш тугагандан кейин улар Барзуяни олқишлаб, бу ишда муваффақият қозонгани учун тангрига шукур этдилар.

Ануширвон хазиналар эшигини очишни амр этди. У хазиналардаги пул ва жавоҳирлардан Барзуя тортинмай истаганича олиши мумкинлигини айтди. Барзуя подшоҳга таъзим қилиб деди: — Подшоҳнинг марҳамати ва муҳаббати мен учун ҳамма нарсадан қимматлидир. Қандай мол-давлат, қандай бойлик шаҳаншоҳнинг менга кўрсатган навозишига арзийди? Менга шоҳнинг саломатлигидан бошқа ҳеч нарса керак эмас. Лекин зоти олийнинг таклифи ерда қолмасин деб, шаҳаншоҳ ҳузурига кел-

БУЗУРЖМЕҲР БУХТЕҶОНИНГ
«КАЛИЛА ВА ДИМНА»
КИТОБИГА ЕЗГАН МУҚАДДИМАСИ

Насиҳат, ҳикмат ва масаллар мажмуасидан иборат бўлган бу «Қалила ва Димна» китоби ҳинд бараҳманлари ва олимлари томонидан ёзилгандир. Ҳар бир халқнинг олим ва файласуфлари қандай воситалар билан бўлмасин, ўз орзу ва истакларини амалга оширмақ, мавжуд тартибни интизомга солмоқ учун ҳамиша фикр юритганлар, ҳар хил тадбирлар ила иш кўрмоқчи бўлганлар, бу ҳақда ҳар хил асарлар ёзмоққа интиланганлар. Шулардан бири қушларнинг ва ёввойи, йиртқич ҳайвонларнинг тилидан ёзилган, ғоят чуқур маъноли, нафис рамз ва муаммоларга тўла ушбу китобдир. Олимлар бу йўлни танлаб зўр имтиёзга эга бўлганлар: аввало, бу билан улар хоҳлаган сўзларини айтиб, ҳар бир бобни орзу қилганлари даражада безаш имкониятига эга бўлдилар. Бунинг устига, улар шу йўл билан насихат, ҳикмат, латифа ва ҳазил-мутойиба жавоҳирларини бир-бирига қўшганлар, токи доно одамлар бу китобни мутолаа қилиб, фойдалансинлар, нодон одамлар эса, уни афсона деб ўқисинлар.

Ёш шогирдлар эса, саводли бўлмоқ, илм орттирмоқ, нақл айтмоқ мақсадида бу китобда ёзилганларни осонлик билан ёдларида сақлаб қолгусидурлар. Катта бўлиб, ақл ва тажриба эгаси бўлганларида, ёдлаб олган ва эса сақлаб қолган нақллар устида фикр юритиб, уларни тушунганларида диллари нақадар фойдали ҳикматлар билан тўлганлигини кўрадилар ва ўзлари кутмаган улкан бойликка, битмас-туганмас хазинага эга бўлганларини биладилар. Ёшларнинг хурсандлиги катта бўлганда отасидан мерос бўлиб қолган хазинани топган ва шу туфайли умрининг охирига қадар қийинчилик кўрмасдан яшай олишини билган одамнинг севинчига ўхшайди.

Бу китобни ўқиганда унинг нима учун ёзилганлиги ва қандай мақсадларни кўзда тутганлигини тушуниш керак. Акс ҳолда, одам бу китобдан фойда ололмайди, ўнинг бойликларидан бебаҳра қолади. Бу китобни тушу-

вишнинг биринчи шарти шуки, уни тўғри ва диққат билан ўқий билишдир. Зотан, бир нарсани диққат билан ўқимасдан туриб, унинг маъносини тушунмоқ мумкин бўладими ахир? Ўқишни яхши биладиган одам бу китобни ўйлаб ўқиши ва унинг маъносига етишга шошилмаслиги лозим, чунки унинг маъносига одам чуқур ўйлаб қийинчилик билан эришади.

Нақл қилибдурларким, бир киши саҳрода хазина топиб олибди ва ўз-ўзига: «Агар бу хазинани бир ўзим ташисам, кўп вақтим бекор кетади, ўзим қийналиб, қайтага хафа бўламан. Яхшиси, бир неча хизматкор топиб, бир неча уловни кира қилиб, оз муддат ичида хазинанинг ҳаммасини уйга ташиб олай», дебди.

У худди шундай қилади. Ўзи хазинанинг тепасида қолиб лаъл ва жавоҳирлар юкланган уловларни уйга юборади. Лекин юкни олиб кетаётган ҳийлакор одамлар бойликларни у кишининг уйига эмас, ўз уйларига олиб боришни мақсадга мувофиқроқ деб биладилар.

У нодон киши эса ўз манзилига келганида пушаймонликдан бошқа ҳеч нарса топмайди.

Яна шундай ҳақиқатни билиш лозимки, фойда китобни ёдлашда эмас, уни тушуна билишдадир. Кимки билмаган ишга ёпишса, унинг аҳволи сўзни ёдлаб олган, лекин маъносини тушунмаган одамнинг аҳволига ўхшайди.

Ҳикоят. Ҳикоя қилибдурларким, бир одам арабча ўрганишни ҳавас қилиб, саводли дўстларининг биридан қизил лавҳа устига бир неча арабча сўзни ёзиб беришни илтимос қилибди. Дўсти ҳам илтимосини бажарибди. У одам араб сўзлари ёзилган қизил лавҳани уйига олиб боради ва унга ҳар замон-ҳар замонда қараб қўйиб, ниҳоят, энди у араб тилини жуда яхши билиб олдим, деган фикрга келади. Бир кун мажлисда арабча сўзламоқчи бўлади-да, миси чиқади. Мажлисда бўлганлардан бири унинг хатосини юзига солиб кулади. У одам бундан гавабланиб: «Мендан хато топа олмайсан — қизил лавҳада шундай ёзилган», — деб жавоб беради...

Инсонлар илмни эгаллаб олишлари, унинг маъносига чуқур тушунишлари керак, чунки илм нариги дунёга олиб бориладиган энг катта совгадир, бу дунёда эса бидимли бўлмасдан яшаш қийиндир. Қуёшнинг жамоли ер юзини ёритганлиги ва ҳаётга абадий умр бағишлагани каби, илм ҳам қалбларни нур билан ёритади. Таж-

рибанинг шифобахш дори-дармонлари одамларни оғир жаҳолат касаллигидан халос этади. Яхши ишлар илмга ярашадиган безакдир. Билим дарахтининг меваси — одамларга хайрихоҳлик ва бошқаларни ранжитмасликдир. Илмли бўлиб, унга амал қилмаганлар, била туриб таҳликали йўлдан қайтмаган ва йўлда қароқчиларга учраб бор-йўгидан ажралган одамларга ўхшайдилар; ўзига ёқмайдиган овқатнинг зарарли эканлигини била туриб, ундан бош тортмайдиган, натижада, ҳалок бўладиган касал одамларга ўхшайдилар. Хуллас, ишининг ёмон эканлигини била туриб нафсини тиёлмаган одам азоб-уқубат оловига йўлиқади. Масалан: бири кўр, бири соғ икки одам ўрага йиқилиб яраланса, фаросатли одамлар кўзи соғ одамни айблайдилар, кўзи ожиз кишининг ишини узрли деб билдилар.

Билимли бўлиш ҳар нарсадан олдин нисонга ўз ҳурматини оширмақ ва иззатини сақламоқ учун керакдир. Илм, бошқаларга ўргатиш учунгина қўлга киритилса, одам ундан бирон фойда кўрмаса, у, сувидан ҳамма фойдаланадиган, лекин бундан ўзи бебахра бўлган булоққа ўхшайди.

Икки нарсадан, яъни илм ва мол-дунёдан одам аввал ўзи фойдаланиб, сўнгра бошқаларга улашиб бериши керак. Яхши натижа берган тажрибаларни одам аввал ўзига, сўнгра бошқаларга татбиқ этиши лозим, яъни одам аввал ўзини, шундан кейин бошқаларни даволаши керак.

Қимки бу сўзларнинг маъносига етмаса ва уларни бекорчи деб ҳисобласа, беақл кўрга ўхшайди. Ақлли одам қиладиган ишининг охири нима билан ва қандай тугашини олдиндан кўз ўнгига келтириши керак — қаерга боришини йўлга чиқишдан олдин билиши керак. Акс ҳолда у йўлнинг ярмида сарсон бўлиб қолади, фалокатдан бошқа нарсага йўлиқмайди. Аждодларининг ҳаётидан ибрат дарси олиб, уларнинг тажрибасидан фойдаланган одам ақлли ҳисобланади — ўзбилармон одам ҳамиша машаққат ичида яшайди. Зиёли ҳар нарсада бир фойда бор деб айтадилар, энг яхшиси, бошқаларнинг кўрган зиёнларини назарда тутиб, уларнинг фойдали тажрибаларидан истифода этишдир. Бу йўлдан бормаган одамлар кундан-кунга муваффақиятсизликка учрайдилар ва ниҳоят, тажрибадан сабоқ олиб тўғри йўлга тушиб олганларига қадар ўлим вақти келиб қолади. Қимки фурсатни қўлдан берса, ҳаракат қилиб бир ишни амалга

ошириш ўрнига танбаллик қилса, тўғрилиги шубҳали ё ёлгон хабарларни тўғри деб ҳисоблаб, уларни бошқаларга гапириб юрса, ёлгончининг тилёғламалигига ишонса, ўз тарафдорларини фитначи одамларнинг сўзларига инониб ранжитса, масъул вазифаларни ақлли одамларга топширмаса, ундай кишининг яшашга ҳақи йўқдир.

Ақлли одамлар тубан ва ярамас муҳитга тушиб қолсалар, тезда ундан қутулишга ҳаракат қилишлари керак. Кимки кўр-кўрона номаълум йўлга чиқса, халқнинг кетаётган тўғри йўлидан узоқлашади ва қанча кўп юрса, шунча кўп адашади. Агар бир одамнинг кўзига тикан кирса ва у бу тиканни чиқариб олмасдан, уни аҳамиятсиз бир нарса ҳисоблаб кўзини ишқай бошласа, мутлақ кўр бўлади. Ақлли одам кўпнинг раъйи билан ҳисоблашиб, унга ишониши керак, лекин шу билан бирга ақл ва тажрибанинг сўзларига ҳам қулоқ осииши керак. Хуллас, соддадиллик ва хатоларга йўл бермаслик керак. Ақлли одам ўзига раво кўрмаганини ўзгага ҳам раво кўрмаслиги керак. Чунки ҳар бир ишнинг ўз мукофоти бор, муддат етганда албатта оқибати маълум бўлади.

Бу китобни ўқиган одамлар ҳар нарсадан олдин унинг мағзини чақиб, унга оройиш берган истиораларни, рамзли ва муаммоли сўзларни тушуниб олишлари керак.

Ибн Муқаффа бу муқаддимага илова қилиб айтадики, мен бу китобнинг ҳинд тилидан қилинган таржимасини кўрдим ва Ироқ, Шом, Ҳижоз аҳли ҳам ундан фойдалансинлар, деб уни она тиллари бўлган арабчага таржима қилишни хоҳладим. Мен бу китобни мумкин қадар аслига тўғри ва ойдин таржима қилишга ҳаракат қилдим, токи китобхонлар ва талабалар ундай осонлик билан фойдалана олинсинлар.

БАРЗУЯ ҲАҚИМ ҲАҚИДАГИ БОБ

Форс ҳақимларининг бузруги Барзуя шундай нақл қилади: «Менинг отам қўшин бошлиқларидан, онам эса Зардўшт пиримуғонлари оиласидан эди. Оллоҳнинг менга бахш этган илк неъматидан ота-онамнинг муҳаббати бўлди. Улар менинг ҳақимда қайғурар, бошқа фарзандларидан кўпроқ севар, менинг тарбиям билан махсус шуғулланар, ейиш-ичишимга алоҳида эътибор берар эдилар. Етти ёшга етганимда тиб илмини ўрганиш учун мени мактабга бердилар. Бу илмнинг фойдали эканлигини англаб уни зўр эҳтирос билан ўргана бошладим. Кейин бу ҳунарда шуҳрат қозониб, касалларни даволай бошладим. Шу билан бирга ҳамма одамлар сингари мен ҳам тўрт нарсани орзу қила бошладим: мол тўпламоқ, кайф сурмоқ, бошқаларнинг ҳурматига сазовор бўлмоқ ва абадий шуҳрат қозонмоқ. Шунини айтиш керакки, тиб илмининг бутун дунёда зўр ҳурмати бордир. Тиб китобларида: «Табибларнинг энг фозили беморларни пулсиз муолижа этувчилардир, бу йўл билан улар ҳам бу дунёнинг, ҳам нариги дунёнинг неъматларидан баҳраманд бўладилар», деб ёзилган. Деҳқоннинг уруғ сепишдан мақсади ердан галла ундириб ўз ризқ-рўзини топишдир. Ҳайвонларнинг емоҳашига бўлган ўт ўз-ўзидан ўсаверади.

Хуллас, қаерда соғайишига умиди бўлган касал одамни эшитсам, бориб уни муолижа эта бошладим. Бир ордан кейин тенгқурларимнинг мол ва давлати меникидан зиёд эканликларини кўрдим. Нафсим устун чиқиб, молдунё тўпламоқ ҳавасига тушдим. Тўғри йўлдан озишимга сал қолди. Ўз-ўзимга дедим: «Эй нафс, сен фойда билан зарар орасидаги фарқни кўрмайсан. Ақлли одам азияти кўп, фойдаси кам бўлган нарсани орзу қиладими? Агар сен яхши от қолдириб кетиш фикрида бўлсанг, бу фоний дунёда очкўз ва хасис бўлма. Нотўғри фикрлардан қайт, савоб орттиришга ҳаракат қил. Одамнинг ҳаёти бир-бирига зид бўлган тўрт унсурнинг қоришмасидан иборат, худди йиғирилган ипга ўхшайди, унинг узоқ вақт узилмасдан тура олишига ишонч йўқ.

Одам баданининг аъзолари бир мих билан қоқилган олтин бутга ўхшайди. Мих суғуриб олинса, бут бўлақларга бўлиниб кетганидек, одамнинг бадани ҳам яшаш қобилиятини йўқотиб, парчаланиб кетади. Қариндош-уруғларинг, дўст-ошноларинг билан кўпда мағрурланма ва улар билан бирга бўлишни ортиқча ҳавас қилма. Ҳамиша уларнинг севинчлари қайгуларидан оз, гамлари эса шодликларидан кўп бўлади. Бу гам ва ғусса устига яна ҳижрон дарди ва айрилиқ алами ҳам инсонга ҳамроҳдир. Баъзан шундай ҳам бўладики, бири ўз оиласини боқиш, хотини ва болаларини таъмин қилиш учун мол йиғиб, бойлик тўплашга мажбур бўлади ва бу йўлда ўзини қурбон қилади. Бундай одам оловга ташланган ҳушбўй уд ёғочига ўхшайди, унинг ҳидидан бошқалар фойдаланади, ўзи эса ёниб кул бўлади.

Яна ўз-ўзимга дедим: «Сен беморларни муолижа қилишдан қолма, жамоат ҳақимнинг қадрини билмайди, деган гапларга қулоқ солма. Агар бирор одамни ўлим нангалидан қутқариб олишга муваффақ бўла олсанг, бунинг савоби ҳар нарсадан кўп эканлигини назарга ол.

Узоқ давом этган оғир касаллик туфайли бола-чақаси билан ош-нонга муҳтож бўлиб қолган бир одамни муолижа этиш ва унинг саломатлигини қайтариб бериш қанчалик савоб иш эканлигини ким эътироф этмайди?»

Ўз нафсим билан олишиб, ўзимни яна тўғри йўлга сола билдим. Ҳеч нарса олмасдан сидқидил билан беморларни даволай бошладим, узоқ муддат шу иш билан машғул бўлдим. Бу хизматим эвазига ризқи рўз дарвовалари қаршимда очила берди. Шоҳлар менга бирин-кетин саруполар инъом қила бошладилар, хазина дарвозасини очиб қўйдилар. Ҳиндистон сафаридан аввал ҳам, кейин ҳам кам бўлмадим. Бойликда, шону шавкатда ўз тенгдошларимдан ўзиб ҳам кетдим.

Кунлардан бир кун мен тиб илмининг муваффақиятлари ва натижалари ҳақида, берадиган фойда ва самаралари борасида фикр юрита бошладим. Натижада, тиб илми соғлиқни абадий сақлай олмайди, ҳеч бўлмаса бирор касалликни тамомила йўқотиб, уни қайтиб келмайдиган қила олмайди, деган хулосага келдим. Бас, шундай экан, ақлли одам тиб илмини шифо бахш этувчи илм деб ҳисоблай оладими? Шунда савоб ишлар қилиб охиратни ўйлаш менга зарурроқ кўрина бошлади. Айтишларига кўра, охиратни ўйлаш ҳар қандай касалликни

бир йўла йўқотади, йўқотганда ҳам қайтиб келмайдиган қилиб йўқотади.

Мен мана шуларнинг ҳаммасини ўйлаб чиққандан сўнг тиб илмидан қўл тортиб, илоҳиёт билан машғул бўла бошладим. Тўғриси, мен энди аввалию охири кўринмайдиган бир йўлга тушдим. Йўл қоронғи ва хатарли эди. На бир йўл билувчи одам бор эди, на бир йўл ёритувчи машғал. Тиб китобларида ҳам бу ҳақда бир нарса дейилмаган эдики, ўшанга суяниб шак ва шубҳадан, ҳайрат ва тараддуддан қутулсам. Турли халқларнинг дини орасида ҳам катта фарқ ва зиддият бор эди. Уларнинг орасида холиқ ва махлуқ, яратувчи ва яратилувчининг келиб чиқиши, дунёнинг охири ҳақида катта-катта тортишувлар бўларди, уларнинг ҳар бириси ўзи айтган сўзларни тўғри, муҳолифининг айтганини нотўғри деб биларди.

Шундай ўйлар билан шак ва шубҳа саҳросида гоҳ олдинга кетар, гоҳ орқага чекинардим, тепалар ошиб, водийларни босиб ўтардим, лекин на мақсадга олиб борадиган ва на ҳақиқатга эриштирадиган тўғри бир йўл топа билардим. Ниҳоят, бутун дин олимлари билан кўришиб, уларнинг эътиқодларини ўрганиб, юрагимга мос тўғри бир тариқат топишга аҳд қилдим. Бутун дин-мазҳаблар билан чуқур танишиб чиқдим, қарасам, ҳар тоифа ўз динининг устунлигидан лоф уради, бошқаларникини эса ёмонлайди. Мен улардан биронтасига ҳам эргашмадим, ўз дардимга дармон тополмадим. Уларнинг ҳаммаси бемаъни-бевурд эканлиги менга ойдин бўлди. Ақлли одам уларнинг сўзларидан ҳеч бирисини қабул эта олмас эди.

Ўз-ўзимга дедим: «Агар мен бундай мулоҳазалардан сўнг бу динлардан бирини қабул этсам, қуйидаги ҳикоятда баён этилган нодон ўғри аҳволига тушиб қоламан».

Ўғри ҳикояси: Дейдиларки, бир ўғри ўз ҳамроҳлари билан бир бой одамнинг уйига ўғрилиққа тушади. Уй эгаси оёқ товушидан уйғониб кетади ва томда ўғри борлигини сезади. Хотинини аста уйғотиб, унга аҳволни тушунтиради ва дейди: — Мен ўзимни ухлаганга солиб ётаман, сен баланд товуш билан мендан бунчалик мол дунёни қандай қилиб топганлигимни сўрагин. Мен жавоб беришни истамасам, сен қаттиқ туриб жавоб беришни талаб қил. — Хотини эри айтганидек савол берди. Эри деди: — Эй хотин, мени тинч қўй, бунақа саволлар бера

вериб бошимни қотирма. Тўғрисини айтадиган бўлсам, одамлар эшитиб қоладилар, деб қўрқаман, биз беобрў бўламиз, жамоат биздан юз ўгиради.

Хотин уни қўярда-қўймай, айтиб беришни сўрай-верди.

Эри деди: — Сенинг сўрашингнинг сабаби нима? Эрининг яширин сири билан хотиннинг нима иши бор?

Хотини деди: — Билгим келяпти.

Эри деди: — Бу мод-дунё ўғрилиқ билан топилган. Мен бир вақтлар абжир ўғри эдим. Ойдин кечаларда давлатманд одамларнинг деворлари тагига келиб афсун ўқирдим-да, ой нури тушиб турган уйнинг томига чиқиб, етти марта «Шодем, шодем», деб ой шуъласи устига ўтириб, уйнинг ўртасига ҳеч қийналмасдан сакраб тушардим. У ерда ҳам етти марта «Шодем, шодем», дейишим билан уйдаги бор пул ва қимматбаҳо буюмларнинг ҳаммаси олдимда йиғилиб қоларди. Кучим етганича, кўтариб, яна етти мартаба «Шодем, шодем», дея ой шуъласига сувора бўлиб дарчадан чиқиб кетардим. Мана шу афсун туфайли ҳеч ким мени кўрмас ва мендан бадгумон ҳам бўлмас эди. Секин-аста мана шу бойликларни қўлга киритдим. Бу сўзни ҳеч кимга ўргата кўрма.

Ўғрилар буни эшитиб, афсун ўрганиб олганликлари учун жуда қувондилар. Бир оз пайт пойлаб ётдилар-да, уй эгаларининг ухлаганликларига ишонч ҳосил қилгач, ўғри боши етти марта «Шодем, шодем» деди, лекин оёғини дарчага қўйиши билан ерга қулаб тушди. Уй эгаси дарҳол ўрнидан туриб тўқмоқ билан ўғрининг бошига туширди. Кейин у: «Мен азиз умримни сарф қилиб топган давлатимни осонликча олиб кетаман деб ўйладингми? Сен кимсан? Айтмасанг, ҳозир ўлдираман», — деди.

Ўғри деди: «Мен сендек тилсўглама одамнинг сўзига алданиб тўрга илинган лақма ва родон одамман».

Хуллас, лақма бўлганим учун ҳақиқатни топа олмадим ва ўз-ўзимга дедим: «Авлод-аждодимнинг динида қолиб, кўр-кўрона унга риоя этсам, мен фақат аждоди жодугар бўлгани учун ўзини ҳақли ҳисоблаган жодугарга ўхшаб қоламан. Агар янгидан дин ахтаришни бошлай десам, умр етмайди деб қўрқаман, чунки ўлимим яқинлашиб қолган. Тараддуд ичида яшайдиган бўлсам, фурсатни қўлдан бериб, ҳеч бир савоб иш қила олмай, бу дунёдан ўтиб кетаман. Шунинг учун мен барча динлардан воз кечиб, ҳар нарсадан устун ҳисобланган хайрли

ишлар билан машғул бўлишга, ақлга сиғадиган ишлар билан шуғулланишга аҳд қилдим.

Шундан бери мен жониворларни уриш, ўлдиришдан, одамларни ранжитиш, таҳқир этишдан, уларга хиёнат қилишдан воз кечдим, ёлгон сўзлаш, бўҳтон, гийбатдан тилимни тийдим; халққа озор бериш ва дунё молига ҳирс қўйишдан, найрангбозлик ва жодугарлик каби нолойиқ ишлардан чекиндим. Емонлардан қочдим, яхшиларга қўшилдим. Тўғрилиқ ва тозалликка дўст бўлдим. Чунки дунёда тўғриликдан яхши дўст бўлмайди. Тўғрилиқ билан ҳар нарсага эришса бўлади. Бу шундай давлатки, улашганинг билан озаймайди, харжлаганинг билан камаймайди. Тўғри одам подшоҳдан ҳам қўрқмайди, ўт, сув, ваҳший ҳайвонлар ва бошқа зарарли нарсалар ҳам унга зиён етказа олмайди. Қимки тўғри йўлдан четга чиқиб, давлат орттириш билан шуғулланса, ўз умрини ёмон ишларга сарф этса, у одамнинг бошига қуйидаги ҳикояда зикр этилган савдогарнинг бошига тушган иш тушади».

Савдогар ҳикояси: Дейдиларки, бир савдогарнинг қимматбаҳо тошлари (жавоҳирлари) кўп экан. Уларни тешиш учун савдогар кунига юз динор ҳақ тўлаيمان деб бир одамни бошлаб келади. У одам уйга келиб иш бошламоқчи бўлиб турганда, бурчакдаги ажойиб бир чангни кўриб қолади. У диққат билан чангга қараб турганида савдогар ундан:— Чалишни биласанми?— деб сўрайди. Хизматкор:— Билганда қандай,— деб жавоб беради. Хизматкор чанг чалишни ғоят яхши билар эди. Савдогар:— Чал! — деб буюради. Хизматкор чангни олиб ҳазин ва дилрабо бир куйни чала бошлайди, ширали бир овоз билан ашула айтади. Савдогар уни зўр завқ билан тинглаб ҳузур қилиб ўтиради, жавоҳирлар эса тешилмай қолади. Кеч бўлгач, хизматкор ўз ҳақини сўрайди. Савдогар дейди:— Жавоҳирлар қандай бўлса, шундай қолди. Қилинмаган ишга ҳақ берилмайди.— Хизматкор асабийлашиб, савдогарга бақриб:— Мен сенинг буюрган ишингни қилдим. Хизматимга ҳақ тўламасликка ҳақинг йўқ,— деди.

Савдогар хизматкорга ваъда қилинган ҳақни беришга мажбур бўлди.

Мўмин бўлишни орзу қилиб, тоат-ибодат билан шуғулланишга қарор қилдим. Ташқи кўринишим билан ички дунём, сўзим билан ишим бир-бирига мос бўлиши:

ни истадим. Чунки мўминлик ва тўғрилиқ гуноҳни қай-
тарадиган пўлат либосдир.

Тўғрилиқ ва мўминлик самараларидан бири шуки,
умрнинг бебақолиги, дунёнинг фоний эканлиги сени чў-
читмайди. Тақводор одам бу ўткинчи дунёнинг ишларига
назар ташласа, ундаги қабоҳатни ҳақиқат кўзи билан
кўради, нариги дунёга бўш қўл билан кетмаслик учун
яхшилиқ қилади, шуҳратпарастликдан воз кечади. Кўнг-
ли тинч бўлиши учун ўз толедан рози бўлади. Дунёнинг
машаққатларидан қутулиш ва бутун гуноҳларини ювиш
учун узлатга чекинади, ҳамманинг муҳаббатини қозониш
учун ҳеч кимга ҳасад қилмайди. Мол-дунёнинг қўлдан
кетиши ташвишидан халос бўлиш учун сахийликни ўзи-
га касб қилади, пушаймон бўлмаслик учун ақл билан иш
кўради, қаноатли бўлиш учун охиратни эсдан чиқармай-
ди. Янглишмаслик учун кетини ўйлаб иш қилади, роҳат
ва фароғатда яшаши учун одамни ранжитмайди.

Мен художўйликнинг машаққатлари ҳақида ўйлага-
ним сари унга рағбатим ортарди. Лекин бу дунёнинг
лаззатидан воз кечиб, нақдни қўлдан бериб, насия орқа-
сидан югуриш қийин бир иш эканлигини билардим. Бу
йўлда хато қилиб қўйсам, ҳам бу дунём, ҳам охиратим
куйишидан ва натижада, пушаймон бўлишдан қўрқар-
дим. Агар шундай бўлиб чиқса, мен оғзидаги суяк акси-
ни сувда кўриб, уни олиш учун ўзини сувга отган, нати-
жада, оғзидаги суякдан ҳам айрилган ит аҳволига тушиб
қолардим.

Кишининг дилини сиёҳ қиладиган бундай тушунчалар
мени йўлдан адаштириб, икки дунёмдан маҳрум этишига
оз қолган эди. Мен қайтадан бу дунёнинг ишлари ҳақи-
да фикр юрита ва унинг нозу неъматларини кўз ўнгимга
келтира бошладим. Менга ойдин бўлдики, бу дунёнинг
неъматлари камалакка ўхшаб оз умрли ва ўткинчидир.
Бунинг устига, улар шўр сувга ўхшаб, ичганда ташнали-
гини орттиради, улар заҳар аралаштирилган болга ўх-
шайди — у аввал ширин кўринади, кейин эса ўлдиради.
Улар уйғонгандан кейин ачиниш ҳиссини уйғотадиган
ширин тушга ўхшайди. Бу дунёга берилган одам ипак
қуртига ўхшайди — у қанчалик кўп ипак ўраса, ўз қўл-
оёғини шунчалик қаттиқ боғлаган ва нажот йўли шу қа-
дар қийинлашган бўлади.

Буларнинг ҳаммасини ўйлаб чиққач, мен яна худо-
жўйлик йўлига ўтмоқчи бўлдим, лекин тагин ўзимга қар-

ши чиқиб дедим: «Мен бу дунёнинг ишларидан қочиб у дунёни ўйлашим, кейин эса мўминлик машаққатларидан қўрқиб яна дунёвий ҳаётга юз ўгиришим яхши эмас. Агар мен шундай қилгудек бўлсам, аввал бир-бирига душман икки даъвогардан бирининг сўзини эшитиб, унинг фойдасига ҳукм чиқарган, иккинчисини эшитгач, унинг фойдасига қарор чиқарган риёкор қозига ўхшаб қоламан, бу йўл билан муаммони ҳал этиб бўлмайди».

Ниҳоят, мен тоат-ибодат билан шуғулланишга қарор қилдим, чунки бу дунёнинг машаққатларига бардош бериш охират азобиға қараганда ҳечдир, бу дунёда олинадиган лаззат нариги дунёда бериладиган азобларнинг мингдан бирича ҳам йўқ. Ҳар қалай охирида кўпроқ лаззат берадиган озгина машаққат кўпроқ машаққат келтирадиган озгина лаззатдан афзалдир. Агар бир одамга, сенга юз йил умр бериб, ҳар кунги гўштингдан бир парча кесиб оламан, уни яна қайта тикиб соғайтираман, шу юз йил ўтгач, сен ҳар қандай азоблардан қутулиб роҳатда яшайсан, деб шарт қўйилса, у одам учун абадий неъмат ичида яшашга нисбатан бу уқубатли юз йил бир соатдан ҳам оз кўриниши мумкин.

Ажабо, яшаш азоб-уқубатдан иборат эмасми? Инсон она қорнида пайдо бўлганидан то умрининг охирига қадар уқубат чекмайдими? Тиббий китобларда ёзилишича, бола она қорнида гўё бир тугунга тугилгандек парда ичида ўсади, қийналиб нафас олади, тор, қоронғи қоринда тасаввурга сиғмайдиган азиятлар ичида туғилгунига қадар ётади. Ой-кун яқинлашгач, бола ҳаракат қила бошлайди, у ёруғлик ва кенгликка чиқишга интилади.

Бола туғилгач, унга ҳатто енгил шамол тегса ё юмшоқ қўл тегиб кетса, териси шилиб олинган одамдек азоб чекади. Шундан кейин бола учун машаққатли ва мусибатли кунлар бошланади. Оч қолганда овқат, сувсанда сув сўрай олмайди, бирор ери оғривса, айта олмайди. Сўнгра бешик, йўрғак азоблари... Ухлаганда ҳамшиша осмонга қаратиб ётқизилади, у қанчалик қийналмасин, оёқ-қўлини қимирлата олмайди. Кўкракдан ажратилгандан кейин унинг тарбияси билан машғул бўла бошлайдилар: фалон нарсани ема, пистон нарсага қўл тегизма, фалон сўзни айтма, фалон нарсага қарама, дейдилар, касал бўлса, аччиқ дорилар ичирадилар... Балоғатга етганидан кейин уйланиш, уй-рўзғор ташвиши, бола-чақа дарди, мол-давлат тўплаш, пул йиғиш ҳирси билан кун

кечиради. Бундан ташқари, инсон вужудида бир-бирига зид тўрт унсур (қон, ўт, сафро ва балғам) мавжуд бўлади. Сўнгра фалокатлар, мусибатлар, касалликлар бир-бирига уланиб кетаверади. Илондан, чаёндан, ваҳший ҳайвонлардан қўрқиш, иссиқ ва совуқдан, қор ва ёмғирдан ўзини асраш ташвиши... Агар умри вафо этиб, қаригудек бўлса, қариллик билан боғлиқ бўлган турли касаллик, заифлик, азоб-уқубатларга бардош бериши керак. Бунинг устига душманларнинг қасди ва ёмон нијатдиларнинг ҳасади...

Фараз қилайлик, айтилганларнинг бирортаси ҳам рўй бермади, инсон энг яхши шароитда соғ ва саломат яшайди. Лекин ўлим вақти етишганда нима бўлади? Ўғилқиз, қарииндош-уруғ, ошна-оғайни билан видолашмоқ, аччиқ ўлим шарбатин ичмоқ зарур бўлган дамда бу дунёга бўлган муҳаббат шами инсоннинг қалбидан осонлик билан ўчади дейсизми?

Шундай экан, ҳеч бир ақлли одам, инсонлар бора-бора ўзларининг гўзал фазилатларини йўқотиб, мол-дунё учун умр сарф этишларини раво кўрмайди. Чунки боқий дунёни фоний дунёга, абадийликни муваққат нарсаларга алмаштириш, мусаффо ва пок бир руҳни ифлос ва тубан бир баданга қурбон бериш катта айб ва кечириб бўлмайдиган хато ҳисобланади.

Мен замонанинг хароб бўлаётганини, фалокатга қараб тўғри кетаётганини кўриб турибман. Ҳақиқат гўё одамлардан қочаётгандек. Фойдали иш ва яхши сўзлар унутилиб, тўғри йўллар бекилаётгандек. Адолат йўқолиб, ўрнини зулм, ваҳшат эгаллаган, илм эшиклари қулфланиб, жаҳолат дарвозалари очилган, разолат ва хиёнат, эътибор ва мурувватни сиқиб чиқарган. Дўстлик заифлашиб, душманчилик кучайган, яхши одамлар таҳқир этилиб, азобу машаққат ичида, ёмонлар эса ҳурмат қозониб, кайф-сафо ва роҳатда яшамоқдалар. Ҳийла ва риёкорлик уйғоқ, вафо ва садоқат эса гафлат уйқусида. Ёлғон — озод, ростгўйлик — маҳбус, ҳақ — мағлуб, ноҳақлик — ғолиб, золим — ҳақли, мазлум — ҳақсиз, ҳасислик — ҳоким, қаноат — маҳкум, қози — ғаддор, зоҳид — риёкор...

Мен дунёнинг бу ишларини ўйлаб кўргач, бутун мавжудотнинг сарвари ва бутун борлиқнинг энг мукамал махлуқи бўлган одам ўз умрининг қадрини билимайди, ўз ҳаётининг нажоти учун курашмайди деб ўйладим. Мен

бу аҳволни кузатиб кўп таажжубландим, диққат билан қараб, инсонларнинг бахтли яшашларига моне бўлган нарсаларнинг мол тўплаш касалига мубтало бўлиб қолиши эканлигини кўрдим, бу мол тўплаш инсоннинг тоғиб кўриш, ҳидлаш, сезиш каби эҳтиёжларини қондириш учун қилаётганини билдим. Лекин бу сезгиларнинг ҳеч бири мақсадга етиш учун кифоя қилмайди. Инсонга мол дунё насиб бўлса-да, у бу дунёда ҳам, охиратда ҳам зиндан бошқа бир нарсани келтирмайди.

Бу, туядан қочиб қутулмоқчи бўлган одамнинг ҳолига ўхшайди: бир одам қутурган туядан халос бўлмоқ учун жар устига эгилган икки шохга осилиб, жар ёқасига оёқ қўяди, лекин оёғи остидаги индан тўртта илон бош чиқариб тургани кўзига чалинади, жарнинг остига назар ташласа, у ерда бир аждаҳо оғзини очиб, унинг тушишини кутиб турганини кўради, юқорига қараса, оқ ва қора сичқонлар у осилиб турган шохларни тўхтовсиз кемираётганликларини кўради. Бу аҳволдан қутулиш йўлини ўйлаб турганида ундан нарироқда бир асалари уясига кўзи тушади, бармоғини болга ботириб ялай кетади, болнинг ширинлиги унинг бошини шу даражада айлантирадики, натижада, у ўзининг қандай аҳволдалигини унутади, оёқларини тўрт илоннинг бошига қўйганлиги ва бу илонлар ҳар онда чақиб олишлари мумкинлиги, сичқонлар шохларни албатта кемириб синдиришлари, шохлар синса у аждаҳо домига тушиши муқаррарлиги хаёлидан кўтарилади. Жаҳолат пардаси кучли ақл нуруни тўсиб қўяди, лекин оз фурсат ўтмай, жарга қулаб ҳалок бўлади.

Мен даҳшатли, чуқур жар деб бу дунёни назарда тутаман. Шохларни кемирган оқ ва қора сичқонлар — кеча ва кундуздир. Уларнинг ҳар иккаласи инсонларнинг умрини озайтириш, ҳалок этиш учун узлуксиз бир-бирини алмаштириб туради; тўрт илон — борлиқнинг моҳиятини ташкил этган тўрт унсурдир; булардан бирортаси ўз мувозанатини йўқотса, инсон дарҳол маҳв бўлиб кетади: бол — азоби кўп, фойдаси кам бўлган, одамларни тўғри йўлдан оздириб, уларга нажот дарвозаларини бекитган фаний дунёдир: аждаҳо — ҳеч ким қочиб қутула олмай диган ўлимдир. Ажал шарбатини ичишга тўғри келганида, Азроил тепангга келиб турганида ўлимдан қутулиб бўлмайди, пушаймонлик ҳам фойда бермайди, на тавбага вақт қолади, на дуо ўқимоққа мажол...

Хуллас, энг охири, мен қандай бўлсам, шундайлигим
ча қолишга, қўлимдан келганча яхши ишлар қилишга
қарор қилдим. Умид қиламанки, балки шу йўл билан ҳа-
қиқат йўлини топиб, ўз нафсимга ўзим ҳоким бўламан,
нажот эшигини очаман. Бир қанча вақт шу умид билан
яшадим, ниҳоят, Ҳиндистонга сафар қилдим. Мен у ерда
ҳам ҳақиқатнинг тагига етиш учун кучим борича ҳара-
кат қилдим, кўп китоб ўқидим. Ҳиндистондан қайтишда
бир талай китоб келтирдим. Улардан бири— тақдим эта-
ётганимиз «Қалила ва Димна»дир.

ШЕР ВА ҲУКИЗ БОБИ

Ҳинд рожаси¹ бараҳманга деди:— Менга бир ҳикоя айтиб бергинки, унда хоин одамнинг ёлгончилиги, бўҳтонлари натижасида икки дўст орасидаги садоқат адоватга айланиб, бир-бирларидан ажралиб кетишган бўлсин.

Бараҳман деди:— Агар икки дўст орасига бир хоин кириб қолса, албатта низо тушади, улар худди шер ва ҳўкиз каби бир-бирларига душман бўлиб қолишади.

Шоҳ сўради:— Улар қандай қилиб душман бўлиб қолибдурлар?

Ҳикоят. Бараҳман деди:— Нақл қилибдурларки, бир бадавлат савдогар бор экан, унинг болалари катта бўлганларида ҳеч қандай иш билан машғул бўлишни истамабдилар. Оталарининг молини совура бошлабдилар.

Ота уларни йиғиб дебди:— Уғилларим! Одам бу дунёда уч нарсага интилади, бу уч нарса эса, тўрт восита билан қўлга киритилади. Бу уч нарсанинг бири — яхши турмуш кечирмоқ, иккинчиси — одамлар орасида юксак мавқега эга бўлмоқ, учинчиси — охират савобини топмоқ учун савобли ишлар қилмоқдир. Бу уч нарсага эришмоқ меҳнат билан давлат тўпламоқ; қўлга киритилган давлатни сақлай билмоқ; исрофга йўл қўймасдан давлатини ўзи, оиласи ва ака-укалари учун харжламоқ... Ниҳоят, мумкин қадар ўзини зиёни ишлардан тиймоқ. Бу тўрт шартдан биттасини ҳам бажармаган одам ўз орзусига етолмайди. Чунки одамнинг давлати бўлмаса, у ўзи еб, бошқаларни тўйдира олмайди; агар давлати бўлса-ю, лекин уни расамади билан харжламаса, сал ўтмасдан бу давлат йўқ бўлиб кетади.

Шунинг учун дебдурларки, мол-давлатни қўлга киришдан кўра, уни харжлаш қийиндир...

¹ Р о ж а — ҳиндларда ҳукмдор, шоҳ демакдир (тарж.).

Агар одам пул топиб турмаса, бор давлатини нақадар оз харжласа ҳам. бу давлати тезда тамом бўлади — сурма оз-оз ишлатилишига қарамай, барибир тугайди...

Шунинг учун дебдурлар: «Тома-тома кўл бўлур, ҳеч томмаса чўл бўлур». Одам давлат йиғиб, уни хайрли ва фойдали ишларга харжламаса, ундай одамни бадавлат эмас, йўқсил деб ҳисоблаш керак. Бундай одамнинг давлати кераксиз ерларга ўринли-ўринсиз сарф бўлиб кетади. Бу, сув келадиган йўли бору, чиқадиган йўли бўлмаган бир ҳовузга ўхшайди — сувнинг ортиги фойдали ерларга сарф бўлмасдан тошиб, атрофини босиб кетади.

Ниҳоят, отанинг насиҳати ўғилларига таъсир қилди, уларнинг ҳар қайсиси бир касб-ҳунар билан машғул бўла бошлади. Катта ўғил савдогарчилик қилиш учун узоқ бир мамлакатга сафарга чиқди. Йўлда бир катта ботқоқликка дуч келди. Унинг юк ташувчи икки ҳўкизи бор бўлиб, бирининг оти Шатраба, иккинчисининг оти Бандаба эди. Шатраба ўша ерда ботқоққа ботиб қолди, савдогар ва унинг хизматкорлари кўп қийинчиликлар билан Шатрабани балчиқдан чиқариб олдилар, лекин у жуда ҳолсизланиб, юришга мажоли қолмаган эди. Савдогар ўз хизматкорларидан бирини Шатраба ёнида қолдириб, бир неча кун уни парвариш қилишни, куч-қувватга киргач, уни етаклаб келишни буюрди.

Бир-икки кун ўтгандан кейин ҳўкизининг ёнида қолган хизматкор зерикди, ҳўкизни қолдириб савдогарнинг ёнига борди ва унга Шатраба ўлди, деди. Ҳўкиз бўлса ўша жойдан кетиб, суви сероб, ўти мўл бир гўзал жойга етиб борди ва ўша ерда яшай бошлади.

Кўп вақт ўтмай у семириб кетди. У хурсанд бўлганидан ўйноқилаб маъраб юрар эди. Шу ернинг яқинида ўрмон подшоҳи шер ва унинг хизматида жониворлар: айиқ, қашқир, шағол ва шунга ўхшаш ҳайвонлар яшарди. Шер мендан улуғи ва мендан зўри йўқ, деб ўйлар, ҳеч кимни назар-писанд қилмас эди. Лекин у ҳеч вақт ҳўкизни кўрмаган, унинг маърабини эшитмаган эди. Шунинг учун у Шатрабанинг бўкирганини эшитиб қўрқувга тушди ва буни хизматимдаги ҳайвонлар сезишмасин, деб ўз жойидан жилмай ўтираверди, овга ҳам чиқмай қўйди.

Унинг ёнида бўлган ҳайвонлар орасида иккита шағол бор эди. Улардан бирининг оти Калила, иккинчисининг оти Димна эди. Икковлари ҳам сезгир ва маккор эдилар. Лекин Димна зийракроқ ва ёвузроқ эди.

Димна Калилага деди:— Биродар, сен шер ҳақида қандай фикрдасан? У бир неча кун бўлдики, жойидан жилмайди, овга ҳам чиқмай қўйди.

Калила деди:— Сенга дахли бўлмаган нарсаларни нега суриштирасан? Бизнинг аҳволимиз ойдин: биз шоҳ хизматидамиз ва унинг давлати соясида яшаймиз. Биз шоҳлар мажлисида суҳбат қилишлик ҳуқуқига эга бўлган ва шоҳлар ишига аралашадиганлардан эмасмиз. Овозингни чиқазма, билиб қўйки, алоқаси бўлмаган ишлар билан шуғулланганнинг бошига маймуннинг қисмати тушади.

Димна деди:— Маймунга нима бўлган эди?

Маймун ва дурадгор ҳикояси: Калила деди:— Нақл қилибдурларки, бир маймун бир дурадгорнинг ёғоч устида ўтириб пона билан уни ёраётганини кўрди. Дурадгор бир понани қоққандан кейин иккинчисини чиқариб олар, уни бошқа ерга қоқар ва шундай қилиб ёғочни ёриб борарди. Дурадгор зарур иш билан бир ёққа кетди. Буни кўрган маймун унга дахли бўлмаган ишга аралашиб дурадгорнинг ишини давом эттирмоқчи бўлди. У орқасини ёғочнинг ёриғига қилиб, юзини понага қаратиб ёғоч устига миниб олди. Унинг думи ёғочнинг ёриғига тушиб тургани, у понани суғура бошлади. Маймун понани чиқарган ҳам эдики, думини ёғоч қисиб олди. Маймун ҳушидан кетди, то дурадгор етиб келгунча шу аҳволда ётди. Дурадгор эса келиб маймуни уриб ўлдирди. Шунинг учун дебдурларки: «Дурадгорлик маймунининг иши эмас».

Димна деди:— Мен ҳикоянгни эшитиб, нима демоқчи бўлганлигингни тушундим. Лекин билиб қўйгинки, шоҳга яқин бўлган ҳар кимса фақат ўз қорнини тўйдиришни кўзламайди, чунки қоринни ҳар қаерда тўйдирса ҳам бўлади... Йўқ, бундай одам ҳар нарсадан аввал улуг мартаба ва мансабга эришиб дўстларни қувонтириши, душманларни газаблантириши керак, фақат ҳайвонларгина қорнини ўйлайди. Ит қуруқ суякдан севингани каби, бундай одам ҳам унга берилган кичик бир инъомдан севинади ва шу билан қаноатланади. Олижаноб, иродали одамларни эса, кичик нарсалар қониқтира олмайди. Қуённи овлашга чиққан шер тоғ эчкисини кўриб қолиб, қуённи қўйиб унга отилади...

Озгина нарсага қаноат қилмоқ маънавий йўқсиллик ва хасислик аломатидир. Юксак мавқега эришган одам-

нинг умри гул каби қисқа бўлса ҳам ақлли одамлар уни узоқ умр кўрди деб ҳисоблайдилар ва аксинча, оз нарсага қаноат қилган одамнинг умри қарағай дарахтидек узун бўлса-да, ҳиммат аҳли олдида унинг қадр қиммати бўлмайди.

Калила деди: — Мен гапларингга тушундим, лекин эсингни йиғиб ол, билгинки, ҳар одамнинг ўз ери ва ўз мавқеи бўлади. Биз улуғ мансаб, юксак даражага лойиқ табақадан эмасмиз, буни талаб ҳам қила олмаймиз. Биз соғ-саломат кун кечирсак, шунинг ўзи кифоядир...

Димна деди: — Одамларнинг мавқеи ҳар хил бўлади. Истеъдод ва қобилиятли одамлар паст мартабадан баланд мартабага чиқиб оладилар. Иродаси заиф, ақли кам бўлганлар эса юксак мавқедан пастга тушиб кетдилар. Юксак даражага чиқмоқ жуда қийин, пастга қулаш эса жуда осон гап. Чунончи, оғир тошни ердан узишга кўп куч ва меҳнат талаб қилинади, уни ерга ташлаш учун эса куч сарф этилмайди.

Мард ва иродали одамлардан ўзгалар олий даражага кўтарила олмайдилар. Биз юксак мансабга лойиқмиз ва ҳозирги паст мартабада қолишга рози бўлмаслигимиз керак.

Калила деди: — Сен нима қилмоқчисан?

Димна деди: — Мен фурсатдан фойдаланиб шернинг ҳузурига бормоқчиман. У қўрқув ва ҳаяжон ичидадир. Балки бирор маслаҳат билан унинг кўнглини овларман, шундай қилиб, унга яқинлашиб, юксак мансабга эришаман.

Калила деди: — Сен шернинг қўрқув ва ҳаяжон ичида эканлигини қаердан билдинг?

Димна деди: — Мен буни ақл ва гидроким билан билдим. Ақлли одамлар одамнинг ичидагини унинг ташқи аломатларидан, қиёфасидан билиб оладилар.

Калила деди: — Шоҳлар хизматида бўлмаганинг, шоҳ мажлисларининг тартиб-қоидаларини билмаганинг ҳолда сен қандай қилиб шер билан дўстлашасану ундан қандай қилиб мансаб ола биласан?

Димна деди: — Катта ва масъулиятли иш, оғир юк кучли ва бақувват одамни чарчата олмайди. Ғариблик ва ёлғизликдан ақлли одам қўрқмайди... Фаросатли ва ҳушёр одамлар ҳар нарсаининг йўлини тез топа оладилар.

Калида деди: — Шоҳлар фазилат эгаларига эмас, балки ўзларига яқин, ота-боболари унга хизмат қилиб

келган одамларгагина илтифот кўрсатадилар. Шоҳлар бу жиҳатдан тоқ новдасига ўхшайдилар, ўзларига жуда яқин ёғочларга чирмашадилар.

Димна деди: — Сен ҳақлисан, лекин мен биламанки, шоҳнинг яқин одамлари ва улардан олдин ўтганлар ҳаммиша бу мансабга эга бўлмаганлар. Улар секин-аста шоҳга яқинлашиб, бу даражага кўтарилганлар. Мен ҳам улардек мансабга эришишга имкони борича ҳаракат қиламан. Дейдиларки, шу вақтга қадар шоҳнинг ғазабига учрамасдан, унинг таҳқирларига чидамасдан, ўз жаҳлини босиб, одамлар билан юшоқ муомала қилмасдан олий мансабга эриша олган бирор одам шоҳ эшигида бўлган эмас.

Қалила деди: — Айтайлик, сен шер билан дўстлашиб олдинг, лекин қандай ҳийла ишлатиб ундан олий мансаб оласан?

Димна деди: — Агар мен унга яқинлаша олсам, аввало унинг табиати, хусусиятларини ўрганаман, унга ҳурмат кўрсатиб бутун орзуларини ерига етказаман. У, менинг фикримча, мамлакат фойдасига қаратилган бирор яхши иш бошласа, мен унинг ишини мақтаб, бу тadbир келтирадиган фойдаларни оғиз кўпиртириб гапираман ва шоҳни хурсанд қиламан. Мабодо, менимча, натижаси зарарли бўлиши мумкин бирор ишга қўл уришни истаса, мен эҳтиётлик билан мулойим тарзда бу ишнинг зарарли томонларини изоҳлаб бераман, агар у бу ишдан қайтса, қандай фойдали иш қилганини тушунтириб бераман. Бошқалардан бундай хизмат кўрмаган шер булар эвазига менга янада кўпроқ илтифот кўрсатади.

Донишманд одамлар истасалар ёлғонни чинга, чинни эса ёлғонга айлантира оладилар... Моҳир рассомлар қалам билан деворга шундай расмлар чиза оладиларки, улар девордан чиқиб келаётганга ўхшаб кўринади. Шер мендаги бу қобилият ва истеъдодни кўрганидан кейин, унга яқин бўлишимни мендан ҳам кўпроқ истаб қолади.

Қалила деди:—Агар шу ниятда бўлсанг эҳтиётлик билан иш тут. Ҳукмдорлар хизматида бўлиш хатарлидир. Донишмандлар айтибдурларки, фақат нодон одамларгина қуйидаги уч ишга киришадилар, бири — шоҳларга яқин бўлмоқ, иккинчиси — тотиб кўриш мақсадида заҳар ичмоқ ва учинчиси — хотинга сир айтмоқ. Ақлли одамлар подшоҳни шундай тоққа ўхшатадиларки, у дур ва гавҳар, ширин мевалар кони бўлиши билан бирга, паланг,

шер, заҳарли илон ва бошқа йиртқичлар макони ҳамдир. Унга чиқмоқ мумкин, лекин у ерда яшамоқ жуда хавфлидир.

Димна деди: — Сенинг айтганларинг тўғри, лекин хатардан қўрққан мақсадга ета олмайди...

Кучли ирода ва зўр ақл эгаси бўлмаганлар қуйидаги уч ишнинг урдасидан чиқа олмайдилар: шоҳга хизмат қилмоқ, денгизда сафар қилиб, савдогарчилик билан машғул бўлмоқ ва душманга қарши жанг олиб бормоқ. Донишмандлар дебдурларки, баҳодир кишилар фақат икки жойга лойиқдирлар: ё шоҳ хизматида бўлиб шуҳрат қозонмоқ, ёки узлатга чекиниб зоҳидлик қилмоқ.

Калила деди: — Худо ниятингга етказсин. Лекин мен бу ишингга қаршиман, ҳеч вақт сенга шерик бўлолмайман.

Димна шер ёнига келиб салом берди. Шер мулозимларидан: «Бу ким?» — деб сўради. Улар дедилар: «Фалончининг ўғли фалончи». «Отасини танир эдим», — деди шер. Сўнгра Димнани ёнига чақириб сўради: — Сен қаерда, нима ишлар қилиб юрибсан?

Димна деди: — Мен сиздек улуғ подшоҳга бирор фойдам тегиб қолар деган умидда эшигингизда хизмат қилиб юрибман. Агар бирор хизматлари бўлса уни бажону дил бажарсам. Подшоҳнинг саройида шундай ишлар ҳам бўладики, кичик вазифадагилар ҳам асқатиб қолади. Сизнинг даргоҳингизда товусдан тортиб пашшага қадар ҳаммага иш топилади. Мавқе юзасидан энг қуйи, жусса жиҳатидан энг заиф хизматчилар ҳам фойда ёки зиён келтира оладилар. Йўлда хор бўлиб ётган бир қуруқ чўп ҳам баъзан ишга яраб қолади. У билан баъзан қулоқ қовлайдилар, баъзан тиш тозалайдилар. Зарарли иш билан фойдали ишнинг фарқига борадиган махлуқдан эса яна ҳам ўриқли истифода этилса бўлади.

Шер Димнанинг бу сўзларини эшитиб, унинг ўзига хайрихоҳ ва ақлли эканлигини кўриб, хуррам бўлди. Сўнгра яқинларига қараб деди: — Истеъдодли ва ишбилармон одам вазифаси кичик, нуфузи оз бўлса ҳам халқ орасида шуҳрат топади. Бундай одамлар ёниб турган оловга ўхшайди. Эътибор бергансизми, уни пуфлаб ўчирмоқчи бўлсалар, баланд кўтарилиб, ланғиллаб ёниб кетади.

Димна бу сўзларни эшитгандан сўнг шоҳга манзур бўлдим, деб ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди ва деди: — Шоҳнинг барча одамлари, яқинлари ўз фикрларини, илм

ва тажрибаларини ундан яширмасликлари керак. Чунки шоҳ ўз хизматидагиларни яхши билиши керак, уларнинг ҳар бирининг ақл-идроки ва ихлосини билмаса, улардан яхши фойдаланиш, вазифага тўғри тайин этишда қийин бўлади. Уруғ ер остида ётса, ҳеч ким у билан қизиқмайди, у қачон тупроқни ёриб, ерни зумрад каби безаса, унинг нима эканлиги маълум бўлади, сўнгра парвариш қилиб уни ўстирадилар.

Шоҳ ҳар кимдан ўз лаёқати ва ақл-идрокига қараб фойдаланиши керак. Хизматга тайин қилишда шоҳлар аввало шу хусусиятни назарда тутишлари лозим. Райятнинг подшоҳлар олдидаги ҳақ-ҳуқуқларидан бири шуки, шоҳ ҳар кимга қобилиятига қараб мансаб бериши, яъни лаёқатсиз одамларни истеъдодли ва қобилиятли одамлардан афзал кўрмаслиги керак. Икки нарса ҳеч кимга, жумладан, шоҳларга ярашмайди: саллани оёққа, пайтавани бошга ўраш. Лаъл ва ёқут кўрғошин билан қопланса ҳам бу билан уларнинг баҳоси тушмайди, лекин бу ишни қилган одам шу билан ўз аҳмоқлигини ошкор қилиб қўяди.

Ишнинг муваффақиятли тугаши ёрдамчиларнинг кўплигида эмас, ишбилармонликларидадир. Баланд тоққа чиққан билан одамнинг нуфузи баланд бўлмас, балки инсон ўз бошига бир дунё бало орттиради. Ҳунар эгалари қуйи мансабда бўлсалар-да, ақлли одамлар уларга менсимаслик билан қарамасликлари керак. Ҳаром ўлган ҳайвон пайини олиб, ундан ёйни букадиган таноб ясайдилар, шоҳлар минадиган эгарларни безайдилар. Давлатманд ва донғи кетган наслдан бўлмаганлари учун ҳунар эгаларини қуйи мансабларга тайин этмоқ, истеъдодсиз одамларга эса улуғларнинг вориси бўлгани учунгина юксак мартаба бермоқ шоҳларга ярашмайди. Шоҳ одамларни мамлакатга келтиришлари мумкин бўлган фойдаларига қараб муносиб мансабга тайин этишлари керак. Истеъдодсиз одамлар ўз аждодларининг хизматини ўзларининг бахт-саодатлари воситасига айлантирсалар кўп зарар етказдилар, ҳунар эгалари ҳалок бўлиб кетдилар. Инсон учун ўз жонидан азиз ҳеч нарса йўқдир. Лекин баданнинг бирор аъзоси оғриб қолса, уни узоқ ва ёт шаҳарлардан келтирилган дори-дармонлар билан муолижа қиладилар.

Сичқон ҳамма билан ҳамхона бўлса ҳам унинг озори борлиги учун одамлар уларни қириб йўқотишга тириша-

дилар. Лочин йиртқич қуш бўлса ҳам ундан фойдаланиш умидида одамлар яхшилаб парвариш қиладилар. Шоҳлар эса қўлларига қўндирадилар.

Димна сўзини тугатди. Шоҳнинг Димнага бўлган ихлоси янада ортди, унга илтифот қилиб бир неча ширин сўз айтди. Димна шоҳ билан ёлғиз қолгандан кейин шундай деди:— Неча муддат бўлдики, шоҳ бир ерда ўтириб қолдилар, бунинг сабаби недур?

Шер ўзининг қўрқаётганини Димнадан яширмоқчи бўлди, лекин шу чоқда Шатраба тўсатдан шундай маъраб юбордики, унинг овози шерни гангитиб қўйди. У ўзини боса олмай сирини Димнага очди:

— Ҳеч қаерга чиқмаслигимнинг сабаби шу сен эшитган овоздир, билмайман, у ким экан. Лекин унинг кучи ва жуссаси овозига яраша бўлса керак, деб гумон қилман. Агар шундай бўлса, бу ердан кетиш керак.

Димна деди:— Бу овоздан бўлак шоҳни безовта қиладиган нарсаяўқми?

— «Йўқ»,— деди шоҳ.

Димна деди:— Фақат шу сабабга кўра она юртни тарк этиб кетмоқ ножоиздир. Донишмандлар айтибдурларки, кўп гапириш ақлнинг озлигидан, ёлғон сўзлаш ироданинг заифлигидан, овознинг баландлиги ичида ҳеч нарсаяўқлигидан далолат беради. Тулки билан ноғора масалидан маълумки, ҳар бир овози йўғон гавдаси катта паҳлавон бўла бермайди.

Шер сўради:— У қандай масал?

Масал. Дейдиларки, бир тулки ўрмон оралаб кетаётиб, бир дарахтнинг тагида ноғора ётганини кўриб қолибди. Шамол эсан сари дарахт бутоқлари ноғорага тегаар ва ноғорадан даҳшатли овозлар чиқар эди. Тулки ноғоранинг овози йўғонлиги ва жуссасининг катталигига қараб ноғоранинг ёғи билан гўшти ҳам овози ва жуссасига яраша кўп бўлса керак, деб оғзининг суви келди. Кўп уриниб ноғорани ёришга муваффақ бўлди. Лекин қуриган теридан бўлак ҳеч нарсая топмагач: «Гавдаси йўғон ва овози баланд нарсанинг ичи бўш бўлар экан»,— деди.

Димна сўзини давом эттириб деди:

— Мен бу масални шунинг учун келтирдимки, подшоҳ йўғон овозни эшитиб безовта бўлмасинлар. Агар ижозат берсалар, мен ўша овоз келган жойга бориб ҳақиқатни билиб келай.

Бу сўзлар шерга манзур бўлди. Димна шоҳнинг рухсати билан ўрнидан сакраб турди ва йўлга тушди. У чиқиб кетгандан кейин шоҳ ўйга чўмди. Димнани жўнатганлигидан пушаймон бўлди ва ўз-ўзига деди: «Димнанинг фикрини маъқуллаб тўғри иш қилмадим, чунки подшоҳлар саройида бекордан-бекорга зулм кўрган, узоқ вақт яшаб машаққатли ҳаёт кечирган ёки давлат ва ҳурматни қўлдан берган, ёки вазифадан туширилган, ёки ўзи учун фойдали ишлардан четлатилган, ўртоқларининг афв этилганлигини, ўзининг эса маҳкум этилганлигини кўрган, ёки айни бир гуноҳ учун ўз ўртоқларидан кўра оғир жазоланган, ёки айни бир хизмат эвазига ўз ўртоқларига қараганда жуда оз мукофот олган, ёки душман билан курашиб мағлуб бўлган, ёки динида қаттиқ турмаган, ёки подшоҳнинг зиёсига бўлган ишларда ўзи учун фойда ахтарган, ёки душман томонига ўтиб кетиши мумкин бўлган бир мулозимни узоқ синамасдан туриб, душман ёнига юбориш ва уни сирдан воқиф қилиш шоҳ учун яхши эмас, асли шошмаслик керак эди.

Димна кўп нарсани биладиган ва узоқни кўрадиганлардандир. У узоқ муддат менинг даргоҳимда машаққат чекди, лекин эвазига мукофот олмади. Агар кўнглида кинри бўлса, хиёнат қилади, фитна қўзғатади. Душманни мендан кучли кўрса, унга мойил бўлиб, менинг сирларимни айтиб беради».

Шоҳ бундай ўйлор пичида ҳаяжонланар, гоҳ турар, гоҳ ўтирар, гоҳ у ён-бу ёнга юрар ва кўзини Димна кетган тарафдан узмас эди.

Ногоҳ узоқдан Димна кўринди, шернинг кўнгли таскин тонди ва келиб ўз ўрнига ўтирди. Димна келиши билан шер:

— Нима қилдинг?— деб сўради.

Димна деди:

— Мен ўкириб юрган ҳўкизни кўрдим. Шоҳни безовга қилган овоз ўшаники экан.

Шоҳ сўради:— У жуда кучлими?

Димна деди:— Мен унда куч-қувватдан асар кўрмадим. Унга яқинлашганимда мен билан бир дўст каби сўзлаша бошлади. Менга ҳеч нарса қилмади, назаримда, унинг табиатида куч-қудрат ва тавозекорликдан кўра кўпроқ тамагарлик устун туради. Қўрқмаганим учун уни ортқина ҳурматлашни лозим кўрмадим.

Шер деди:— Ҳали бу унинг кучсизлигини кўрсатмай-

ди, бу билан алданиб қолмаслик керак, чунки қудратли тўлқинлар катта дарахларни қўпориб, мустаҳкам биноларни, қалъаларни йиқитиб юборади, лекин кичик ва но- зик ўт-алафни синдириолмайди. Душман олижаноб ва лутф-карам эгаси бўлмаса, ҳеч ким унинг кучли ва шон- шуҳратли эканлигини тан олмайди, ҳар кимнинг ўз кучи ва мавқеига қараб муомала қилмоқ лозим...

Димна деди: — Шоҳ бундан ташвиш тортмасалар ҳам бўлади. Агар буюрсангиз, мен бориб уни олиб келайин, у шоҳнинг муте қулларидан бўлсин.

Шер бу сўзларни эшитиб хурсанд бўлди ва уни олиб келишни Димнага амр қилди. Димна Шатрабанинг ёнига бориб тап тортмай у билан сўзлаша бошлади: — Шер сени ўз ҳузурига олиб келиш учун мени юборди. Агар ҳаялламай ҳузурига борсанг, шу пайтгача қилган гуноҳларингдан ўтишга сўз берди. Уйлаб кўр, буйруққа бўйсунмай бу ерда қолсанг, ўша ондаёқ бориб бор гапни шерга айтиб бераман.

Шатраба деди: — Ахир у шер деганинг ким ўзи?

Димна деди: — У йиртқич ва ваҳший ҳайвонлар подшоҳидир.

Шатраба шер ва ваҳший ҳайвонлар номини эшитиб, қўрқувдан титрай бошлади. У Димнага деди: — Агар менинг саломат қолишимга кафил бўлсанг, сен билан бирга бораман.

Димна онт ичиб, соғ-омон қолишига кафил бўлишини айтди. Ҳар иккови шернинг ёнига жўнадилар. Шер ҳўкизни меҳрибонлик билан қарши олди ва унинг бу ерларга қачон ва нима учун келганлигини сўради. Ҳўкиз бошидан ўтганларни сўзлаб берди. Шатраба шу ерда қолса, шер уни ўз марҳамати ва лутф-карамида баҳраманд этишини айтди. Ҳўкиз розилик билдириб, миннатдорчилигини изҳор этганда сўнг шернинг хизматида қолди.

Шер Шатрабани ҳурмат қилиб, унга ҳаддан ташқари лутф ва марҳамат кўрсатди, уни ўз маҳрамлари қаторига киритди ва синовдан ўтқариб ақл-идроки комил эканлигини кўргач, уни ўзига маслаҳатчи ва сирдош қилиб олди. Шер Шатрабанинг хулқ-атвори билан яқиндан танишгани сари унга бўлган меҳри ошиб борар, кундан-кунга унинг мартабасини кўтарар, борган сари кўп инъомлар берар эди. Ниҳоят, иш шу даражага етдики, ҳўкизнинг ҳурмати барча маҳрамларникидан юқори бўлиб кетди.

Димна шернинг ҳўкизга кўрсатаётган бу юксак лутф-карамини, унинг шерга яқинлигини, бошқалардан мансаби ва эътибори ортиб бораётганини кўргач, ҳасади келиб, кўзига дунё қоронғи бўлиб кетди. Димнанинг куни тунга айланди, уйқуси қочди. У бир ерда ўтириб ором ола олмайдиган бўлиб қолди. У Қалиланинг ёнига келиб, шикоят қила бошлади:— Биродар, менинг ожизлигим ва хомлигимни қараки, шернинг ишини тўғрилаб, ўз ишимни расво қилиб қўйдим. Ҳўкизни шернинг ёнига бошлаб келганимдан бери унинг мартабаси ортиб бормоқда. Менинг эса даражам қуйи тушиб кетди.

Қалила деди:— Зоҳиднинг бошига тушган иш сенинг ҳам бошингга тушибди-да!

Димна деди:— Унинг бошига қандай иш тушган экан?

Ҳикоят. Қалила деди:— Нақл қилибдурларки, бир подшоҳ бир зоҳидга қимматбаҳо либос ҳадя қилибди. Буни кўрган бир ўғри зоҳиднинг ҳузурига келиб, хизматини қила бошлади, ундан тариқат қонда-қонунларини ўрганишга киришди. Улар дўстлашиб бир ерда яшай бошлабдилар.

Бир кечаси ўғри фурсатни ғанимат билиб, подшо ҳадя қилган либосни олиб кетди. Эртасига зоҳид либосни ҳам, янги муридни ҳам топа олмади. У либосни мурид ўғирлаб кетганини пайқаб, уни қидириб топиш учун шаҳарга кетаётган экан, йўлда иккита қўчқорнинг бир-бири билан уришиб турганларини кўриб қолди. Иккала қўчқор ҳам бир-бирларини ярадор қилган ва жароҳатларидан қон томар эди. Бир тулки келиб томган қонларни яларди. Икки қўчқор шоҳларини тўғрилаб бир-бирларига ташланганларида, тулки ўртада қолиб мажақланиб кетди.

Зоҳид кечқурун шаҳарга етиб келди, тунашга жой ахтара бошлади. Ниҳоят, бузуқ бир хотиннинг уйига туниди. Бу хотин уйда бир неча қиз сақлар эди. Улардан бири ниҳоятда гўзал бўлиб, жамолига жаннатдаги ҳурлар ҳам ҳасад қилишар эди.

Хотинларни ҳаяжонга соладиган, эркакларда ҳасад уйғотадиган баланд бўйли, хипча бел, ширин сўз бир йигит у қизга ошиқ бўлиб қолган эди ва бошқа эркакларнинг унга яқинлашишига йўл қўймас эди... Бу эса ҳалиги бузуқ хотиннинг қиз туфайли оладиган фойдасини камайтириб қўйди. У, ахир бир кун қиз йигит билан қошиб кетади, деб ташвишланар эди. Шунинг учун йигитни ўлдирishга қарор қилди. Хотин ўз фикрини амалга оширди.

моқчи бўлган кечаси зоҳид унинг уйига келиб тушган эди. Хотин ўша қиз ва йигитни жуда кўп май ичириб қаттиқ маст қилиб қўйди. Уларнинг иккаласи қаттиқ уйқуга кетганларида хотин бир қамишнинг учига заҳар солиб олиб келди. Қамишнинг бир учини йигитнинг бурнига тўғрилаб, бошқа учини эса ўз оғзига олиб заҳарни йигитнинг димоғига пуфламоқчи бўлди. Лекин шу пайт йигит тўсатдан аксириб юборди, заҳар хотиннинг оғзига кириб кетди ва шу заҳоти тил тортмай ўлди. Буни кўрган зоҳид эрта билан, қуёш уфқдан бош кўтарганда бу фисқ-фасод ўчоғидан қочиш учун бошқа жой излай бошлади. Зоҳидга бир косибнинг раҳми келиб уйига олиб келди ва хотинига зоҳидни яхшилаб кутиб олишни буюриб, ўзи бир ўртоғиникига меҳмонга кетди. Қосиб хотинининг ўйнаши бор экан, бир сартарошнинг хотини эса улар орасида воситачи экан. Қосибнинг хотини эри кетиши биланоқ сартарошнинг хотинини ўйнашникига юборди, эрим зиёфатга кетди, тез етиб кел, деб айттириб юборди. Кеч кирганда ўйнаш келиб эшик олдида пойлаб турган эди, косиб меҳмондорчиликдан қайтиб келди. Авваллари ҳам шубҳаланиб юрган одамни эшик олдида кўргач, косиб уйга кириб хотинини роса дўппослади ва устунга боғлаб қўйди. Узи эса ўрнига кириб ётди. Ярим кечада, ҳамма уйқуга кетганда сартарош хотини келиб деди:— Нима учун ўйнашингни шунчалик мунтазир қиласан? Истама-санг айт, кетсин.— Қосиб хотини деди:— Уртоқжон, агар раҳминг келаётган бўлса, мени ечиб юбор, сени ўз ўрнимга боғлаб қўяй. Дўстим билан кўришиб узр сўрай ва тезлик билан қайтиб келай. Бунинг эвазига нима десанг бераман.— Сартарошнинг хотини унинг гапига кўнди. Қосиб хотини уни устунга боғлаб, ўзи ўйнаши ёнига кетди. Шу пайт косиб хотинини чақириб қолди, сартарош хотини эса, у таниб қолади, деб дамани чиқармади. Қосиб яна чақирди, сартарош хотини яна овоз бермади. Қосибнинг газаби тошиб ўрnidан турди-да, сартарош хотинининг бурнини кесиб қўлига берди: «Буни ўз ошиғингизга туҳфа қилиб юборинг»,— деди.

Бир оздан кейин косибнинг хотини қайтиб келиб, дугонасининг бурни кесилганини кўриб, хафа бўлди ва ундан узр сўради. Кейин уни ечиб юбориб, устунга ўзини боғлади. Сартарошнинг хотини бурни қўлида, уйига жўнади. Зоҳид бутун ҳодисаларни кузатар ва орадан ўтган сўзларни эшитиб ётар эди. Қосибнинг хотини бир соат

турди, сўнг қўлини дуога кўтариб ёлвора бошлади:— Худое худовандо, агар эрим мени бегуноҳдан-бегуноҳ бурнимни кесган бўлса, бурнимни ўрнига қўй, аввалгидай бўлиб кетай.— Бу сўзларни эшитган косиб деди:— Эй ҳарамзода жодугар, нималар деяпсан?

Косиб хотини деди:— Эй золим, сен менга жабр-ситам қилган бўлсанг, худо менга раҳм қилди, тур, унинг марҳаматини томоша қил. Мен бегуноҳ бўлганим учун худо бурнимни соғайтирди ва халойиқ ўртасида мени шарманда қилмади.

Косиб чироқни ёқиб, хотинининг ёнига келди, қараса, бурни жойида. У дарров гуноҳига иқрор бўлиб, хотинидан узр сўради. Ширин сўзлар билан бундан буён унга озор бермасликка, ярамас, оғзи шалоқ, ёлғончи одамлар бўҳтонига ишонмасликка ва ўзининг номусли, дуоסי мустажоб хотинини ранжитмасликка сўз берди.

Сартарошнинг бурни кесилган хотини эса уйига келгач, эримга ва қўни-қўшниларга нима дейман, қандай ҳийла ишлатсам экан, деган ўй билан қайғуга ботди. Шу пайт сартарош уйғониб деди:

— Асбобларимни тайёрла, бир мўътабар одамнинг уйига соч олгани боришим керак.

Хотин имирсилаб, охири битта устарани очиб, эрининг қўлига берди. Сартарош газаб билан қоронғида устарани хотини томонга отди. Уша заҳоти хотини ўзини ерга ташлаб, «вой бурним, вой бурним!!» деб фарёд кўтарди. Сартарош нима қиларини билмай қолди. Хотинининг қариндошлари ва қўшнилари йиғилиб уни маломат қила бошладилар. Сартарош бечора иқрор бўлишни ҳам, инкор этишни ҳам билмас эди. Ҳар қалай тонг отди, хотиннинг қариндошлари сартарошни қозига олиб бордилар. Иттифоқо, зоҳид косибнинг уйдан чиқиб қозининг маҳкамасига келган эди. У қози билан қадрдон ошна эди.

Қози сартарошни сўроқ қилди:— Эй уста, бегуноҳ хотинни нега бу аҳволга солдинг?— Сартарош жавоб беришдан ожиз эди. Қози унинг устидан ҳукм чиқармоқчи бўлганида зоҳид ўрнидан туриб деди:

— Эй қози, шошма. Бир сабаби бўлмаганда ўғри тўнни олмасди, қўчқорлар тулкини ўлдирмасди, бузуқ хотин заҳарланиб ўлмасди ва сартарош хотинининг бурни кесилмасди. Мана шу балоларни биз ўз бошимизга ўзимиз орттирдик.

Қози сартарошни қўйиб, зоҳидга ўгирилди ва нима

дар бўлганини сўради. Зоҳид ҳамма кўрган нарсаларини бошдан-оёқ гапириб берди ва деди:— Агар менда муридларимни, менга тобе одамларни кўпайтириш умиди бўлмаганда эди, ўғрига алданмаган, либосимни олдирмаган бўлардим. Агар тулки баднафс ва тамагир бўлмаса эди, қўчқорлар орасида қолиб ўлмас эди. Кўнгли эгри хотин бировнинг ҳаётига қасд қилмаса, ўзи заҳар ютиб жон бермас эди ва сартарошнинг хотини ҳаром ишга ёрдам бермаса, бурни кесилиб расво бўлмас эди.

Калила деди:— Сен бу балони ўз бошингга ўзинг ортирганингни билиб қўй, деб бу масални айтдим. Унинг натижасини ўйлаб кўрмадинг.

Димна деди:— Рост айтасан, бу ишни ўзим қилдим. Энди сен қандай маслаҳат берасан?

Калила деди:— Ўзинг қандай фикрдасан?

Димна деди:— Мен бир ҳийла ишлатиб, усталик билан ўз йўлимдаги ғовни олиб ташламоқчиман. Агар имиллаб фурсатни қўлдан бериб қўйсам, ақлли одамлар олдида хор бўламан. Бунинг устига, мен янги мансаб орқасидан қуваётганим ёки бирор нарса талаб қилаётганим йўқки, мени очкўз ва тамагир десалар. Бир неча нарсалар борки, одамлар уларни қўлга киритиш учун ҳийла ишлатиб, тадбир билан ҳаракат қилишни лозим деб биладилар. У нарсалар қуйидагилардир: қўлдан чиққан ўлжани яна қайта қўлга киритиш ва зарарли нарсаларни бартараф қилиш; эришилган ютуқни қўлда сақлаган ҳолда, келажакка юз бериши мумкин бўлган фалокатнинг олдини олиш.

Мен аввалги мавқеимга қайтиш ва аввалгидек фароғатда яшаш ниятида бўлганим учун шундай бир ҳийла ишлатайки, ҳўкиз ер юзи билан видолашиб ер остини ўзига макоп қилсин. Бу билан юрагим тинчийди, шерга яқинроқ бўлиб оламан. Шер ҳўкизга марҳаматини ҳаддан ошириб юборди, бу билан ўз маҳрамларини норози қилиб қўйди.

Калила деди:— Ҳўкизнинг мансабини кўтариб шер хато қилди, деб ўйламайман.

Димна деди:— У Шатрабага беҳад муруват кўрса-тиб, бошқа хайрихоҳларни назардан четда қолдирди. Шунга кўра ҳамма шоҳдан ранжиган. Донишмандлар айтибдурларки, олти нарса подшоҳликнинг душмандир: маҳрумлик, фитна, эҳтирос, офат, тезлик, тутуриқсизлик. Маҳрумлик — хайрихоҳларни ўзидан узоқлаш-

тириш, ақл ва тажриба эгаларини ўз вазифаларида қувиш ва шундай қилиб, садоқатли ва истеъдодли одамлардан ажралиш демакдир. Фитна — кутилмаган исён ва ички урушларнинг бошланиши, душман қиличининг ўз ғилофидан чиқиши демакдир. Эҳтирос — хотинга, овга, кайфу сафога ва ичкилик каби нарсаларга ҳаддан ортиқ майл кўргазишдан иборатдир. Офат — хасталик, вабо, тошқин, ёнғин каби нарсалардир. Тезлик — жазо ва сиёсатни ҳаддан оширмақдир. Тутуриқсизлик — дўстлик қилиш лозим бўлган жойда душманлик, яхшилик ўрнида ёмонлик қилмоқ демакдир.

Калила деди:— Айтганларининг ҳаммасини тушундим, лекин сен ҳўкизни қандай қилиб ўлдирмоқчисан, ахир унинг кучи сенинг кучингдан ортиқ, ошна-оғайнилари эса сеникидан кўпдир.

Димна деди:— Сен бунга аҳамият берма, чунки ишнинг муваффақияти жисмоний қувватдан ва кўмакчиларининг кўплигидан бўлмайди. Оталар, маслаҳат ва тадбир билан қилинган ишни қўл кучи билан қилиб бўлмайди, деганлар. Бир қарғанинг ҳийла ишлатиб илондан қасос олганини эшитмаганмисан?

Калила деди:— У қандай қасос олган экан?

Ҳикоят. Димна деди:— Бир қарга тоғдаги дарахтда ўзига ич қурган экан. Унинг яқинида бир илон уяси бор экан. Қарга бола очини билан илон унинг болаларини еб қўяверар экан. Бир кун қарга насиҳат қилмоқчи бўлиб илоннинг ёнига келди ва деди:— Ёдингда сақла, шундай масал бор: «Зулм қиличини ишлатган худди шу қиличдан ўзи ҳалок бўлади!»

Бироқ қарғанинг бу насиҳати илонга, албатта, таъсир қилмади. Шундан кейин қарга ўз дўсти шағолнинг ёнига келди ва деди:— Бу золимнинг зулмидан бир илож қилиб қутулмоқчиман.

Шағол сўради:— Қандай қилиб қутулмоқчисан? Қарга деди:— Илон ухлаган вақтда тумшугим билан унинг кўзларини ўйиб оламан, зора шундан кейин жондан азиз болаларим унинг балосидан халос бўлсалар.

Шағол деди:— Бу тўғри тадбир эмас, душманга қарши шундай бир тадбир кўрки, ўзингга зарар етмасин. Сен бу фикрингдан воз кеч. Қисқичбақани ўлдирмоқчи бўлган балиқчи қуш каби ўз азиз жонингни ҳалок қилиб қўйма.

Қарга сўради:— У ўзини қандай ҳалок этибди?

Ҳикоят. Шағол деди:— Бир балиқчи қуш кул қирғоғида ўзига уя қилган экан. Истаганича балиқ тутиб ер ва роҳат-фароғатда яшаркан. У қариб қувватдан қолгандан кейин овга ярамай қолибди... «Афсус, умрим тез ўтиб кетди ва қариган чоғда тажрибадан бошқа ҳеч нарсам қолмади. Энди қувватим кетганида бирор йўл топиб, қолган кунларимни кечиришим керак»,— деб қайтуга ботган ҳолда кўл ёқасига келиб қўнди. Шунда узоқдан қисқичбақа уни кўриб ёнига келди ва сўради:— Нима бўлди, нега ғамгин кўришсан?

Қуш жавоб берди: — Нега ғамгин бўлмайин, ўзинг биласан, менинг тирикчилигим ҳар кун бир-икки балиқ билан ўтарди. Мен шунга қаноат қилиб, ундан ортинини талаб қилмас эдим. Бугун икки овчи бу ердан ўта туриб, бириси деди:— Бу сувда балиқ кўп экан, ов қилайлик. Иккинчиси, фалон сувда балиқ бундан кўпдир, аввал уни овлаб, сўнгра бу ерга келамиз,— деди.

Агар улар қайтиб келишса, бу ердаги барча балиқларни овлаб кетишади. Менга ўлимдан бўлак илож қолмайди. Қисқичбақа бу сўзни эшитгач, дарҳол бориб ҳамма гапни балиқларга айтиб берди. Балиқлар ҳаяжонга тушиб балиқчи қушнинг ёнига келдилар ва дедилар:— Биз сендан маслаҳат сўрагани келдик. Агар душманнинг ҳам олдига келиб, маслаҳат сўрасалар, у бундан бош тортмаслиги керак (айниқса, бу маслаҳат унинг ўзига ҳам фойдали бўлса). Сенинг тирикчилигинг биз билан эди, биз омон бўлсак сенинг фойданг-ку. Энди бирор маслаҳат бер, нима қилайлик? Балиқчи қуш деди:— Овчилар билан уришиб бўлмайди, лекин яқин жойда бир кўл борлигини биламаи, унинг суви ошиқларнинг кўз ёшидек мусаффо, қирғоғи қамиш билан қопланган... Агар ўша ерга кўчсангиз, саломат қолиб, нозу неъмат ичида яшайсиз.

Балиқлар дедилар:— Жуда яхши маслаҳат, лекин сен ёрдам бермасанг, биз у ерга қандай кўча оламиз?

Балиқчи қуш деди:— Бу иш қанчалик кўп вақт талаб этмасин, мен сизга ёрдам беришдан бош тортмайман. Тезроқ ҳаракат қилиш керак, овчилар ҳадемай келиб қолишлари мумкин.

Балиқлар кўп ялиниб-ёлворишганидан кейин балиқчи қуш ҳар кун улардан бир нечасини олиб бориб ўша атрофдаги бир тепалик устида еб қорнини тўйғазар эди. Қолган балиқлар бир-бирларига ҳасад қилишар, қачон

бизга гал келаркин, деб шошилар эдилар. Балиқчи қуш эса уларнинг лақмалигига ҳайрон бўлиб, ўз-ўзига дер эди:

— Душманнинг тилёғламалигига учиб, унга ишонганларнинг жазоси шунақа бўлади.

Бир неча вақт ўтгандан кейин қисқичбақа ҳам кўчмоқчи бўлди. Балиқчи қуш уни орқасига олиб балиқлар мозори бўлган ҳалиги тепага қараб парвоз қилди. Қисқичбақа узоқдан жуда кўп балиқ суюгини кўриб воқеани англади ва ўз-ўзига деди:

— Таҳлика вақтида душманга қарши чора кўрмаслик ўз жонингга қасд қилиш билан баробар. Киши душмандан голиб келса — шуҳрат қозонади, ҳалок бўлса — номи қолади, — шуни деб қисқичбақа балиқчи қушнинг бўйинига қисқичларини чўзиб, бўғзидан олди ва шундай қаттиқ сиқдики, у беҳуш бўлиб қулаб тушди ва тил тортмай жон берди.

Қисқичбақа ундан қутулиб, балиқлар ёнига судралиб келди ва бўлган воқеаларни сўзлаб берди.

Бу масални шунинг учун айтдимки, сен билгин: кўп кишилар ўз макру ҳийласи туфайли ҳалок бўладилар. Мен сенга бир иш ўргатай, шу йўлни тутсанг, ўзинг саломат қоласан, душманинг илон эса ҳалок бўлади.

Қарға деди:— Оқил дўстлар маслаҳатига кирмаслик аҳмоқликдир.

Шағол деди:— Сен ҳавога парвоз қилиб, уй ва кўчаларга назар сол. Агар кўзинг бирор қимматбаҳо нарсага тушса, уни олиб парвоз қил. Лекин шундай учгинки, одамлар сени кўриб турсинлар ва қимматбаҳо нарсани қайтариб олиш учун орқангдан эргашсинлар. Сен илон уясига ҳалиги нарсани ташла. Шунда одамлар илонни ўлдириб, нарсани олиб кетадилар ва сенинг жонинг омон қолади.

Қарға учиб бориб бир ҳовлига қўнди. Бир хотин марваридни ерга қўйиб, юз-қўлини ювар эди. Қарға марваридни олиб қочди ва шағол айтганидек, уни уяси олдида ётган илоннинг ёнига ташлади. Қарғага эргашиб келган кишилар илонни ўлдирдилар ва марваридни олиб кетдилар...

Димна деди:— Бу масални шунинг учун келтирдимки, куч билан эришилмаган нарсага ҳийла билан эришса бўлади.

Қалила деди:— Хўкиз қанчалик қувватли бўлса, унинг ақли ҳам шу қадар камол топган. Сен уни қандай қилиб алдай оласан?

Димна деди:— Тўғри айтасан, лекин хўкиз менга ишонади, унинг мендан кўнгли тўқ. Шу сабабдан уни алдай оламан, шер қуён ҳийласига ишониб ҳалок бўлгани каби, хўкиз ҳам менинг қўлимда ҳалок бўлади.

Қалила сўради:— У қандай ҳалок бўлган эди?

Ҳикоят: Димна деди:— Дейдиларки, гўзал бир ўрмон бор эди. Суви мўл, ўти сероб бўлган бу манзил ёввойи ҳайвонлар учун бир жаннати маъво эди, лекин ўша яқинда яшовчи бир шер уларнинг тинчлигини бузар, еганларини ҳаром қилар эди. Бир кун ҳайвонлар иттифоқ бўлишиб шер қошига бордилар ва дедилар:— Биз ҳаммамиз сенинг фуқароларингиз, сен эса ҳар кун қийналиб, биттамин аранг тутиб ейсан. Сен ҳамини бизни қидириб роҳатингни бузасан, биз эса қўрқув ичида яшаймиз. Бугун маслаҳатлашиб, сени ҳам заҳматдан қутқариш, ўзимизнинг ҳам роҳатимизни таъмин этиш мақсадида шундай хулосага келдик: агар сен ҳужум қилиб бизни қўрқитмасанг, ўзимиз ҳар кун ичимиздан овқат вақтида сенга бир жонивор келтириб берамиз.

Шер рози бўлди. Бир неча муддат аҳвол шу йўсинда давом этди.

Бир кун навбат қуёнга етди. У ёронларига деди:— Агар мени шоширмасангиз, сизларнинг ҳаммангизни бу қонхўр, ғаддор зулмкорнинг дастидан қутқараман.

Ҳайвонлар дедилар:— Қаршилигимиз йўқ.— Қуён шошмасдан шер олдига равона бўлди, шернинг овқатланадиган вақтида етиб бормади. Шер очиқиб қолди, унинг кўзлари қонга тўлиб, тишларини фижирлатиб турар эди.

Қуённи кўргач, наъра тортиб деди:— Қаердан келдинг, ҳайвонлар нима қилмоқдалар?

Қуён жавоб берди:— Подшоҳ омон бўлсинлар, ҳайвонлар менга қўшиб яна бир қуённи юборган эдилар. Йўлда ногоҳ бир шер учраб, шеригимни олиб қолди. «Бу подшоҳ ҳазратларига аталган тортиқ, қўйиб юборинг», — десам: «Бу ер менинг жойимдир, мен кучда ҳам, шону шавкатда ҳам у шердан ортиқман, шунинг учун бу ердаги овлар аввал менга тегишли», — деб лоф урди. Мен сизга хабар қилиш учун қочиб қошингизга келдим.

Шер ғазаб билан ўрнидан сакраб турди ва:— Уни менга кўрсат!— деди.

Қуён олдинга ўтиб йўлга тушди, шер эса унинг кетидан борарди. Қуён уни бир чуқур қудуқ лабига келтирди. Қудуқнинг суви ниҳоятда тиниқ эди, кимки унга қараса, ўз аксини аниқ кўрса бўлар эди...

Қуён деди:— Уша шер шу қудуқда, лекин мен ундан кўрқаман, агар сиз мени ўз бағрингизга олсангиз, кўрсатаман. Шер қуённи ўз қучоғига олиб қудуққа қаради. Қудуқда ўзига ўхшаш бир шерни ва унинг қучоғидаги қуённи кўрди. Шунда қуённи ерга қўйиб ўзини қудуққа отди ва юқорига чиқолмай ҳалок бўлди. Қуён сиҳат ва саломат ҳайвонлар ёнига қайтиб келди. Улар ҳол-аҳвол сўрадилар.

Қуён шернинг сувга ғарқ бўлиб ўлганини гапириб берди.

Калила деди:— Агар шерга зиён етказмай ҳўкизни ўлдира олсанг, унинг йўриғи бошқа, чунки ҳеч бир ақлли зот ўз манфаати учун бошлиғига зарар етказмайди.

Шунинг билан уларнинг суҳбати тугади. Димна бир неча кун шернинг ҳузурига бормади. Бир кун шерни ёлғиз топиб ҳузурига кирди.

Шер деди:— Дом-дарагинг йўқ, бир неча кундан бери сени кўрмайман. Нима, бирор ҳодиса рўй бердимми?

Димна деди:— Шундай, лекин хилват жойда айтаман.

Шер деди:— Ҳозир айна вақтидир. Тезроқ айт, чунки кечиктириб бўлмайдиган бошқа муҳим ишларим бор.

Димна деди:— Ҳукмдорнинг кўнглига ёқмайдиган сўзлар демоққа ва насиҳат қилмоққа ҳар ким ҳам журъат эта бермайди. Лекин ҳукмдорнинг ақли расо бўлса, айтилган сўзлар унинг фойдасига хизмат қилса ва айтувчининг ўз бурчини бажариб яхшилик қилишдан бошқа ҳеч қандай мақсади бўлмаса, у бу сўзни айтмоғи ва ҳукмдор эса унга қулоқ осмоғи жони саломат қолса, бу унинг учун энг юксак мукофот бўлади. Бу сўзларни шунинг учун ҳам айтса бўладикки, подшоҳнинг ақли расо, у камолотда бошқалардан ниҳоятда устундир. Бунга кўра у айтиладиган сўзларни шоҳларга хос бўлган вазминлик билан эшита олади. Менинг айтадиган сўзларим муҳаббат ва садоқат меваси бўлиб, уларда ёлғон ва риёкорлик йўқлиги ойдиндир. Бутун ваҳший ҳайвонларнинг тирикчилиги сизнинг ҳаётингиз-

га боғлиқ эканлиги маълумдир. Ақлли ва олижаноб одамлар айтилиши лозим бўлган гапларни шоҳга, айтмасалар, касалликларини табибдан яширсалар, хавфхатар яқинлашаётганидан дўстларни огоҳ қилмасалар, ўзларига хиёнат этган бўладилар.

Шер деди:— Сенинг самимий ва садоқатли эканлигинг менга маълум. Қилаётган ишларинг буидан далолат беради. Агар янги бирор нарса сезган, билган бўлсанг, айт, самимиятинг ва садоқатингни яна бир мартаба кўрсат.

Димна деди:— Шатраба, аркони давлат ва лашкар бошилар билан яширишча кенгашиб, дебдики: «Шерни синадим, куч ва қувватининг даражасини, фаҳм ва фаросатининг савиясини ўргандим. Уларнинг ҳар бирида катта бир нуқсон кўрдим».

Шундан мен унинг кўрнамак ва хиёнатчй эканлигини пайқадим. Сиз эса, шоҳим, бу нонкўр ва виждонсизга ҳаддан ортиқ марҳамат кўрсатдингиз, ҳурмат ва нуфузда уни ўзингиз билан баробар даражага кўтардингиз. Жиддий масалаларни ҳал этиб ҳукм чиқаришда унга шунчалик катта ҳуқуқ бердингизки, энди фитна деви унинг дилига тухум қўйди ва шоҳлик ҳаваси уни васвасага сола бошлади. Донишмандлар айтибдурларки, агар подшоҳ, ўз мулозимларидан бирортасининг шаън-шавкат, мол-дунё ва нуфузда ўзига баробар бўлиб қолганлигини сезса шу ондаёқ уни йўқотиш керак, йўқса, ўзи ҳалок бўлади. Бу ишда қандай йўл тутиш лозимлигини шоҳнинг ўзи ҳаммадан яхши билади. Лекин менинг фикримча, ҳўкизнинг масаласини кечиктириб, фурсатни қўлдан бериб бўлмайди. Чунки иш шу даражага етиши мумкинки, у вақт ҳеч қандай тадбир фойда бермай қолади. Донишмандлар, инсон икки нав: ҳушёр ва тадбирсиз бўлади, дейдилар. Ҳушёр одамлар ҳам икки хил бўладилар: улар бири хавф юз беришидан илгари унинг олдини оладилар, иккинчиси ҳодиса содир бўлгандан кейин ўзларини йўқотиб қўймай, дарҳол чорасини кўриб, балони даф қиладилар.

Ақлли одамлар ҳамиша ҳушёр бўладилар, ҳодисалар жиловини ўз қўлларида сақлаб, хавфли гирдобга тушмасдан соҳилга етиб оладилар...

Тадбирсиз одамларга келсак, улар иккиланадиган, жасоратсиз, тез-тез фикрларидан қайтадиган бўладилар, бир ҳодиса рўй берганида улар ўзларини йўқотиб қўя-

дилар. Ўз бахтларини сақлаб қолиш қобилиятидан маҳрум бўлганликларидан оҳ-воҳ қила-қила, ўзларини ҳар ёққа урадилар. Уч балиқ ҳикоясидаги кун уларнинг бошига келади.

Шер сўради:— Қандай бўлган эди?

Ҳикоят: Димна деди:— Нақл қилибдурларки, йўлдан узоқ, ўткинчилардан холи бир ерда кўл бор эди. Унда уч балиқ яшар эди. Булардан иккиси тадбирчан ва эҳтиёткор, бири эса хом ва тажрибасиз эди. Кунларнинг бирида тасодифан икки овчи кўл ёнидан ўтиб қолди, кўзлари учта балиққа тушди. Улар эртага келиб учала балиқни тутишга ваъдалашиб жўнаб кетдилар. Балиқлар уларнинг сўзини эшитган эдилар. Уларнинг бири тадбирли бўлиб, золим замонанинг зулми ва ғаддор фалакнинг вафосизлигини кўрган, ақл ва тажриба орттирган эди. У дарҳол эҳтиёт чорасини кўриб, сув келар тарафдан чиқиб, бошқа кўлга бориб олди. Кўп вақт ўтмай балиқчилар келиб, сувнинг кирар ва чиқар томонини маҳкам бекитдилар.

Биринчи балиққа нисбатан тажрибасизроқ, лекин ақл ва фаросатдан маҳрум бўлмаган иккинчи балиқ вазиятни кўриб шундай деди:— Фурсатни қўлдан бердим, гофиллар ишининг охири шундай бўлади. Энди тадбир ва ҳийлани ишга солиш пайти келди. Типирчилаб у ёқ-бу ёққа қочган билан фойда йўқ. Умидсизликка тушмай, нажот йўлини ахтармоқ керак.

Шуни деб балиқ сув юзига қалқиб чиқди ва ўзини ўлганга солиб ётди. Бир балиқчи уни олиб, ўлган гумон қилди ва сув чиқиб кетадиган ариқ бўйига ташлади. Балиқ судрала-судрала оқар сувга тушиб олди, ҳийла ишлатиб ўз жонини қутқарди.

Хом ва тадбирсиз балиқ эса ўзини йўқотиб, у ёқдан-бу ёққа қочиб юрар, гоҳо сув остига шўнғир, гоҳо юзга чиқар эди, оқибат балиқчилар тўрига илинди.

Шер айтди:— Масала равшандир, лекин Шатраба мендан шунча марҳамат кўргандан кейин хиёнат қилиш фикрига тушади, деб ўйламайман. Ахир шу вақтга қадар унга яхшиликдан ўзга нарса қилинмаган эди-ку!

Димна деди:— Шундайдир, подшоҳнинг қилган катта яхшиликлари уни шу фикрга олиб келди... Шармсиз одамлар орзу этган вазифаларига етишгунча самимий ва садоқатли бўладилар, бу вазифага эришишлари билан ўзлари лойиқ бўлмаган яна юксак мартабани эгал-

лаш хаёлига тушадилар ва бу йўлда ҳийла ҳамда хиёнат кўчасига кирадилар. Разил одамлар қўрққанларидан хизмат қиладилар ва ўз муҳаббатларини изҳор этадилар.

Шер деди:— Менинг фикримча, Шатрабанинг кўнгил ойнаси чангдан холи ва кўнгли бу хаёлдан покизадир! Мен ҳамиша унга иноятлар қилар эдим, наҳот ёмонликни ўйласа!

Димна деди:— Подшоҳга маълумдирки, фикри бузуқ одам ҳеч қачон ростгўй бўлмайди. Йўлдан озганни жазо ва мукофот билан ҳамма вақт ҳам тўғри йўлга солиб бўлавермайди. Қулоқларига тошбақа билан чаён қисса-си чалинмаган эдими?

Шер деди:— Қани, сўйлаб бер.

Ҳикоят. Димна деди:— Бир тошбақа билан бир чаён дўст эдилар. Улар бир кун сафарга отландилар. Ногоҳ йўлда бир анҳорга дуч келдилар. Чаён ўта олмаслигини сезиб, ҳайрон бўлиб тўхтади.

Тoшбақа деди:— Эй азиз дўстим, сенга нима бўлди, ғамгин бўлиб турибсан?

Чаён деди:— Биродар, мен бу сувдан қандай ўтаман деб ҳайронман.

Тoшбақа деди:— Ғам ема, орқамга миндириб, сени сувдан бехатар ўтказиб қўяман.

Тoшбақа чаённи орқасига миндириб сувга тушди, сузиб бораётганида унинг қулоғига бир нарсанинг тиқирлагани эшитилди ва чаённинг ҳаракатидан шубҳаланиб сўради:— Эшитаётганим қандай овоз, сен нима қиляпсан?

Чаён жавоб берди:— Ишшимнинг найзасини сенинг қалқонингга уриб синаб кўрмоқдаман.

Тoшбақа деди:— Эй бемурувват, мен ўзимни гирдобга ташлаб, сени сувдан бехатар ўтказмоқчи бўлсаму сен орқамга ниш урсанг. Биласанки, найзанг менинг қалқонимга зарар етказолмайди.

Чаён деди:— Менинг табиатим, хоҳ дўст орқасига бўлсин, хоҳ душман сийнасига бўлсин, ниш урмоқни тақозо этадур.

— Донишмандлар зоти ёмонни тарбияласанг, обрўйингдан маҳрум бўласан, деб бекорга айтмаганлар.

Шуни деб тошбақа сувга шўнғиди, чаён эса сувга тушиб ҳалок бўлди.

Бу масални шунинг учун келтирдимки, Шатрабанинг зоти ёмон, ўзи нопок.

Шундай қилиб, Димна ҳийла ангиз сўзлар билан ўз мақсадига эришди, сувни лойқалантириб, шернинг ғазабини қўзғата олди.— Айтибдурларки, подшоҳ ўз мулозимларига ҳаддан ортиқ марҳамат ва лутф-карам кўрсатмаслиги керак, токи улар бошқа каттароқ нарса умидида душман тарафига ўтиб кетмасинлар; шундай қилиш керакки, улар хавф ва эҳтиёж, қўрқув ва умид орасида яшасинлар: на умидсизликка тушсинлар ва на қутуриб кетсинлар.. Эгри одамдан тўғрилик келмаслигини подшоҳ билмоғи керак. Йўлдан озган одамни жазо бериш билан тўғри йўлга қайтариш ҳар гал мумкин бўлаверадиган иш эмас. Итнинг қайрилма думини қанчалик маҳкам боғлаб қўйманг, у тўғри бўлмайди, боғни ечган замоноқ аввалги ҳолига қайтади. Қимки аччиқ бўлса ҳам ўз дўстлари насиҳатига қулоқ солмас экан, ишининг оқибати пушаймонлик бўлади. Бу — ҳаким буюрган дориларни ишлатмай, парҳез қилмай, ўзининг кўнгли тилаган таомларни еган, истаган ичимликларни ичган беморнинг ҳар дақиқа дарди оғирлашиб кетгани каби дир... Шоҳнинг мулозимлари уларга қилинган яхшиликлар эвазига ўз билганларини шоҳларга айтиб туришга мажбурдирлар. Шоҳлар ҳам буни талаб қилишга ҳақлари бор. Шоҳдан ҳеч бир нарсани яширмаганлар мулозимларнинг энг содиқларидир. Охири хайрли бўлган иш энг яхши саналади. Энг яхши одамларнинг мақтови энг олий мукофотдир. Эҳтиёж сезилмаганда ҳам ҳар бир ишда яқиндан ёрдам берувчи дўст — дўстларнинг энг яхшисидир. Мулойимлик ва софдиллик энг яхши хислатлардандир. Очкўз ва хасис бўлмаган — одамларнинг энг бадавлатидир. Давлатдан мағрурланмаган, камбағалликдан руҳий тушкунликка тушмаган — инсонларнинг энг комилидир...

Тўшаги тикандан, ёстиги илондан бўлган одамнинг уйқуси ширин бўла олмайди. Инсон идрокининг расолиги, ақли комиллигининг аломати шуки, дўстлардан бири душманлик қилса ва ё мулозимлардан бири ғурурланиб кетса, бунга қарши дарҳол чора кўради, фурсат топиб, зиён етказмасдан бурун уни бир ёқлик қилади. Чунки душманга муҳлат берилса, унинг қудрати ортади, вақт берилса, куч йиғади...

Ишнинг аввалию охирини тушунмаган, катта ҳодиди,

Ғалар юз берганда яхши тадбир кўра олмаган, фурсат кўлдан кетгандан ва душман голиб келгандан кейин ўз яқинларини койиб ҳар бирига бир жазо берган шоҳ подшоҳларнинг энг ожизидир... Мамлакатни идора этиш шартларидан бири ҳамлага тайёрланган душманни дарҳол бартараф этишдир.

Шер деди:— Сенинг сўзларинг жуда даҳшатли ва қаҳру ғазаб билан суғорилган. Лекин хайрихоҳ одамнинг сўзларига қулоқ осмаслик тўғри эмас. Шатраба душманлик фикрига тушса, унинг етказа оладиган зарарлари мени қўрқитолмайди. Чунки у менинг таомимдир. Унинг емиши ўт-алаф, меники эса гўштдир. Бунинг устига, у билан менинг орамизда салом-алик, ишонч, ҳурмат бор. Дебдурларки, ақлли одамлар ишончга хиёнат этмайдилар. Энди мен нимага асосланиб Шатрабага хиёнат қила оламан? Мажлисларда такрор-такрор уни мақтаб, ундан рози экаблигимни, унинг ақли ва фаросатидан мамнунлигимни, унга содиқлигимни ҳамиша айтиб келганман. Энди бу айтганларимнинг аксини қилсам, мен сўзимнинг устидан чиқмайдиган ва тез-тез фикридан қайтадиган одамдек бўлиб қоламан. Бундан кейин ҳеч ким мен берган ваъдаларга юракдан ишонмай қўяди.

Димна деди:— «Шатраба менинг таомимдир», деб шоҳ алданиб қолмасинлар. Шатраба ўзи бир нарса қила олмаса ҳам атрофига дўстларини тўплаб, ҳийла ва риёкорлик билан мақсадига етиши мумкин. Бутун йиртқич ҳайвонлар унинг тарафига ўтиб кетадилар, деб қўрқаман. Чунки Шатраба уларнинг қалбида сенга адоват, ўзига рағбат ҳиссини уйғотган. Буларнинг устига, агар Шатраба бошқаларни сенга гижгижлатолмаган тақдирда ҳам унинг ҳижрони висолидан яхшироқдир.

Шер Димнадан сўради:— Хўш, энди нима қилай?

Димна деди:— Чириган тишни суғуриб ташламагунча оғриги қолмайди... Ҳазм бўлмаган таомни қайт қилиб ташламагунча, кўнгил беҳузурлиги босилмайди. Яхшилиқни билмаган, дўстлик ўрнига душманлик хаёлга тушган ярамас рақибни ҳалок қилмагунча, унинг дастидан қутулиб бўлмайди.

Шер деди:— Сенинг сўзларингдан кейин Шатрабанинг дийдорини кўришни ҳам истамайман. Бирортани юборай, бориб унга қаерга хоҳласа кетавериши мумкинлигини айтиб келсин, асло кўзимга кўринмасин.

Димна, бу сўзлар Шатраба қулоғига етиб борса, у дарҳол ўзини оқлаш учун далиллар келтиришини, Димнанинг ёлгон гапириб, ҳийла ишлатганини фош этишини яхши билар эди. Шунинг учун тезда шерга деди:— Эҳтиёткорлик жасурликнинг фазилатидир. Бундай қилишга маслаҳат бермайман, чунки айтилмаган сўзларни ҳар қачон ҳам айтса бўлаверади, лекин айтилган сўз эркин ҳаракат этмоққа халал етказиши мумкин.

Айтилган сўз — отилган ўқ, уни қайтариб бўлмайди... Мабодо Шатраба бу хабарни эшитса, ўзининг фош этилишини билиб қўшин тўплаши, шайланган ҳолда урушгани келиши мумкин.

Ақл ва тажриба эгалари ошкора гуноҳ учун яширин жазо ва аксинча, яширин гуноҳ учун ошкора жазо беришни маслаҳат кўрмайдилар.

Шер деди:— Ҳеч қандай далил бўлмасдан, фақат гумонга асосланиб яқинларни узоқлаштириш, уларни ҳалок этишга интилиш — ўз илдизига ўзи болта уриш демакдир. Подшоҳлар бутун ишларда, хусусан, мукофот ва жазо беришда атрофлича мулоҳаза юритмоқлари даркор.

Димна деди:— Шоҳнинг айтганлари тўғри. Лекин бу ҳийлагар келгунча фурсатни қўлдан бермай, яхши ҳозирлик кўрмоқ керак. Шатрабага диққат билан қаралса, унинг қандай фикрда эканлигини жирканч башарасидан ҳам билса бўлади. Чунки дўст билан душман орасидаги фарқ, уларнинг қарашлари, юриш-туришларида кўзга ташланиб туради. Хиёнат йўлига кирган бўлса, унинг ташқи белгилари қуйидагича бўлади: кайфияти бузилади, кўзи олазарак бўлади, ўнг ва сўлга аланглайверади, шоҳни сузиб олишга тайёрланиб тургандай бўлади.

Шер деди:— Бу бошқа масала. Агар ҳақиқатан ҳам мен бу белгилардан бирортасини унда кўрсам, ўша замоноқ шубҳаларим тасдиқланади.

Димна шернинг бу сўзларини эшитгач, ўз ҳийласи таъсир этганини англади ва ҳўкизни ҳам йўлдан уриш учун унинг ёнига жўнашликка қарор қилди. Лекин шерда шубҳа уйғотмаслик учун аввал ундан ижозат олишни лозим кўрди.

— Ижозат берсангиз, Шатрабанинг ёнига борай, унинг қандай фикрда эканлигини билиб, сизга хабар қилай.

Шер изожат берди.

Димна бошини қуйи солиб ғамгин ҳолда Шатраба-нинг ёнига келди. Шатраба уни меҳрибонлик билан қарши олиб деди:— Бир неча кундан бери сени кўрмайман, кайфиятинг қалай?

Димна жавоб берди:— Ихтиёри ўз қўлида бўлмаган, бошқалар амрига муте бўлган, ҳамиша қўрқув ва изтироб ичида яшаган, бир дақиқа бўлса-да, эркин нафас олиб, юракдаги сўзларини айтолмайдиган кимсанинг кайфи нечук бўлур эди!

Ҳўкиз деди:— Нима бўлди ўзи?

Димна деди:— Нима бўларди, ҳеч нарса. Инсоннинг манглайига нима ёзилган бўлса, ўша бўлади... Ҳеч толейдан қочиб қутулган одамни учратдингми? Кимни кўрдингки, хотинлар суҳбатидан бирортасига мафтун бўлмаган бўлсин? Ярамас одамларга иши тушиб, хор бўлмасин? Фитначи одамлар билан улфатчилик қилсинда, охирида ўзи пушаймон бўлмасин? Подшоҳлар мулозаматида бўлсин-да, яна бунинг устига жони саломат қолсин?

Шатраба деди:— Сўзларингдан кўринадики, шердан сенга озор етган ва унинг қаҳридан қўрқасан.

Димна деди:— Тўғри. Лекин ўзим учун қўрқмайман, балки дўстлар учун таҳликага тушиб қолганман. Сенга дўст эканлигим, орамиздаги дўстлик алоқалари, биринчи дафъа шер мени сенинг олдингга юборганида сенга ҳалол хизмат қилганим ўзингга маълум. Шунинг учун ҳам мен бирон яхши ё ёмон, хайрли ё зарарли ҳодисани сезсам, уни сендан яширолмайман.

Шатраба деди:— Эй аҳдига вафодор, азиз дўстим! Сўзла ва тезроқ мени бўлган ҳодисалардан хабардор қил!

Димна деди:— Бир эътиборли одам шер оғзидан шу гапларни эшитибди: «Шатраба жуда яхши семирибди, кўрганда оғзингнинг суви келади. Унинг бу ерда тирик қолишининг маъноси йўқдир... Жониворларни унинг ширин гўшти билан меҳмон қилсам». Бу гапни эшитгач, шернинг нақадар қонхўр ва йиртқич эканини пайқадим, сени хабардор қилиб, қардошлик бурчимни бажо келтирай, деб тезда сенинг ёнингга келдим. Бу билан дўстлик, виждон ва аҳду паймон шартларини адо этдим.

Энди биргина йўл бор — тезда бир чора кўриб, ҳийла билан жонингни сақлаб қолишинг керак.

Шатраба Димнанинг айтганларига диққат билан қулоқ солди. Шернинг берган ваъдалари, ичган онтларини эслаб, деди:— Шернинг мендан ғазабланишига асос йўқ, чунки унга шу вақтгача мендан ҳеч бир хиёнат содир бўлмади. Менинг ҳақимда шерга ёлғон сўзлар сўзлаб, уни йўлдан чиқарганлар, шер ҳам шундай мулозимларнинг бўҳтон ва ифтироларига ишониб, мендан аччиқланган. Шернинг хизматида хоин мулозимлар кўп. Фитначилар билан дўст бўлган кимса, энг яхши одамлар ҳақида ҳам ёмон фикрда бўлади, вақт ўтгандан сўнг кўзлари мошдек очилиб, пушаймон ейди. Бу худди ўрдакнинг хатосига ўхшайди!

Димна сўради:— У қандай хато қилган экан?

Ҳикоят. Шатраба деди:— Бир ўрдак тиниқ сувда ойна кўриб, уни балиқ деб ўйлади ва сувга шўнғиди, лекин ҳеч нарса топмади. Бир неча мартаба шўнғиб чарчагандан кейин ўрдак бу ишнинг баҳридан кечди. Бир неча кундан кейин кўлга расмана балиқлар сузиб келдилар, лекин ўрдак ҳар гал балиқ кўрганда уни ойнанинг акси гумон қилиб, уларни тутиб ейишга ҳаракат қилмади. Шундай қилиб, янглиш тажриба натижасида у ҳамиша очлик бирла кун кечирди.

Агар шерга менинг ҳақимда ёмон ғараз билан гап айтган бўлсалар, шер ҳам бошқа хиёнатлар шоҳиди бўлганлиги учун бунга ишонган... Агар шер сабабсиз мендан нафрат қилаётган бўлса, бу ниҳоятда афсусланарли ва таажжубланарли ҳодисадир. Агар ғазаб ва норозилигининг бирор сабаби бўлса, узр сўраш ва хатони тузатиш йўли билан уни рози қилиш мумкин. Лекин фитначилар қурган ҳийла тузоғини бузмоқ ва ҳақиқатни очмоқ гоят мушкулдир. Чунки ёлғон ва фитнанинг ҳадди ҳудуди бўлмас, у бора-бора ортар, лекин озаймас. Шер билан менинг муносабатимни бузадиган ҳеч бир воқеани эслай олмайман... Ёлғиз айрим вақтларда мен яхши ният билан унинг баъзи фикрларига қўшилмаган эдим, наҳотки шуларни беодоблик ва беҳурматлик ҳисоблаган бўлса? Лекин мен айтган сўзларнинг ҳаммаси хайрли ва фойдали эди. Уларни ҳам ҳеч вақт одамлар олдида айтмас эдим, айтганда ҳамиша таъзим бажо келтириб, эҳтиёткорлик билан қаттиқ ботмайдиган қилиб айтар эдим...

Насиҳатнинг хиёнатга, хизматнинг адоватга сабаб бўлиши ҳеч ақлга сиғмайдиган нарсадир...

Ҳар кимки маслаҳат вақтида маслаҳатчининг сўзи-га, муолижа чоғида табибнинг, шарнат масалаларида зоҳиднинг сўзига кирмаса, яхши иш фойдасидан, муолижа шифосидан ва ибодат савобидан маҳрум бўлади. Балки шернинг ғазабига салтанат истиғноси ва подшоҳлик сармастлиги сабабдир. Подшоҳликдан маст бўлган шоҳларнинг кўзига хоинлар содиқ одамлар сиймосида, содиқ одамлар эса хоинлар қиёфасида кўринадилар. Шунинг учун олимлар дебдурларки, «Наҳанг бирла дарёда ўйнашмоқ хавфлидир, лекин шоҳларга яқинлик қилмоқ бундан ҳам қўрқинчлидир». Шоҳ хизматининг озори кўп ва зарари бениҳоядир. Ҳикмат аҳли шоҳларни оловга ўхшатибдурлар. Узоқдан ўтнинг нурини кўрганлар, унинг куйдиришини хаёлларига келтирмайдилар, гумон қиладиларки, султонга яқин бўлишда манфаат кўпдир, ҳақиқатда эса бундай эмас. Султоннинг юз йиллик инояти унинг бир соатлик сиёсати билан ҳам баробар эмас. Бу, лочин билан товуқ мунозарасига ўхшайди.

Димна сўради:— Улар қандай мунозара қилибдилар?

Ҳикоят. Шатраба деди:— Бир кун лочин товуққа дебди:

— Эй товуқ, сен бевафо ва аҳдингда турмайдиган бадфеъл паррандасан.

Товуқ сўради:— Мендан қандай бевафолик содир бўлди?

Лочин деди:— Бевафолигинг аломати шуки, одамлар сенга кўп яхшиликлар қиладилар. Уйларида дунёга келибсан, сув ва донларини еб катта бўлибсан, яна сени ит ва қушлардан асрайдилар. Лекин қачонки сени тутмоқчи бўлсалар, томдан-томга қочасан ва нола қиласан, тузларининг ҳақини оқламайсан, валишеъматингдан қўрқасан. Мен эса ваҳший жониворман. Лекин агар бир-икки кун улар билан улфат бўлсам, қўлларидан таом есам, тузларини оқлайман. Уларга ов қилиб бераман. Узоққа кетган бўлсам, чақирсалар, учиб келаман.

Товуқ деди:— Гапинг рост. Сенинг учиб келишинг ва менинг қочишимнинг боиси бор, сен ҳеч қачон лочиннинг сихга тортилганини кўрганмисан? Мен эса анча товуқларнинг сихда бирён бўлганларини кўрдим. Агар сен кўрган бўлсайдинг, уларнинг ёнига сира йўламас эдинг, мен томма-том қочсам, сен томма-том қочардинг.

Бу масални шунинг учун келтирдим, билиб ол: шоҳ-

ларнинг сиёсатларини кўрганлар тинчларини йўқотадилар.

Шатраба сўзида давом этиб деди:— Балки менда бўлган истеъдод шоҳнинг ғазабига сабаб бўлгандир. Чунки яхши отни кучли ва чопқир бўлганлиги учун жиловлаб минадилар. Мевали дарахтнинг шохини меваси борлиги учун синдирадилар, товус эса гўзаллиги учун ҳамшиша пати юлуқ ва қаноти қирқиқ бўлади.

Хунар эгаларини ҳамшиша истеъдодсиз ва бахил одамлар оёқ ости қиладилар, улар олчоқ ва разил одамларнинг нафрат ва ғазабига сабаб бўладилар. Истеъдодсиз, бахил, олчоқ ва разил одамлар истеъдодли ва олижаноб одамлардан кўпдир, шунинг учун ғийбат ва бўхтон билан яхшиларни ҳалок этадилар. Хасис сахийни кўрса, жоҳил олим билан мажлисга тушса, аҳмоқ оқил билан суҳбат кўрса, юраклари сиқилиб, қонлари қайнаб кетади. Истеъдодсиз одамлар хунар эгаларини ерга уриб, уларни гуноҳкор қилиб кўрсатишга ҳаракат этадилар. Диёнатни жиноят қилиб кўрсатадилар, бахт-саодат воситаси бўлган хунар ва истеъдодни бахтсизлик василасига айлантирадилар.

Агар тақдир тақозо қилган бўлса, феъли айниган подшоҳга қарши туриш қутурган шерни занжирлашдан, заҳарли илонни тутишдан қийин.

Димна деди:— Шернинг бу қарорининг сабаби ёвузларнинг туҳматин эмас. Очигини айтганда, у кучли, золим, ғаддор, ҳийлакор ва хоиндир. Бунақаларнинг дўстлигининг аввали ҳаёт каби ширин, сўнги эса ўлим каби аччиқ бўлади.

Шатраба деди:— Тўғри айтасан, мен шернинг хизматига кириб хатога йўл қўйдим... Ажал ҳайдаб мени бу ерга олиб келган экан. Йўқса, мен қайда-ю, шер билан дўстлик қайда? У гўшт ейди, мен эса ўт, Мен унинг таоми, у эса менинг душманим! Толсим шу экан! Мени гирдобга ташлаган нарса очкўзлик, бойлик ва дабдаба, шаън ва шавкат ҳирси бўлди... Асалари нилуфар гулининг рангини кўриб, дарҳол унга қўнади, ширасини сўриб, ҳидидан завқлана бошлайди. У бу ишга шундай берилиб кетадики, учиб кетиш кераклигини унутиб қўяди. Нилуфар секин-аста ўз япроқларини юмади ва асалари улар ичида қолиб ҳалок бўлади. Ўз қисматига рози бўлмай, ортиқча нарсалар талаб қилган одам, гўзал чаманликларда ранг-баранг чечакларнинг хушбўй

ҳидига ва яшил япроқли дарахтларнинг меваларига қаноат қилмай, филнинг қулоғига кирган ва қулоғининг бир ҳаракати билан ҳалок бўлган пашшага ўхшайди. Қадр-қимматни билмаган одамга хизмат қилмоқ — шўр ерга уруғ сепмоқ, ўлик билан кенгашмоқ, қар қулоғига ҳикмат дарси ўқимоқ, оқар сув юзига ғазал ёзишга уринмоқ билан баробар...

Димна деди:— Бу сўзларни қўй, ўзингни қутқариш учун бирор чора кўр.

Шатраба деди:— Мен нима ҳам қила олар эдим? Шер мен тўғримда ёмон фикрда бўлмаса ҳам унинг яқинлари мени ўлдирмоққа саъй қилмоқдалар. Агар шундай бўлса, бирор чора кўрмоқ мушкулдир. Чунки золимлар бир-бирларига қўшилиб бировга маҳв этишга қасд қилсалар, биргалашиб шердан ғолиб чиққан бўри, зоғ ва шағол каби ўз мақсадларига эришадилар.

Димна сўради:— У қандай бўлган эди?

Ҳикоят. Шатраба деди:— Нақл қилурларки, бир зоғ, бўри ва шағол бир шернинг хизматида эдилар. Уларнинг маскани йўл устида эди. Бир кун бир савдогарнинг туяси қарвондан айрилиб ўрмонга келиб қолди. Шерни кўргач, унга бош эгиб салом берди. Шер ҳам мулоимлик билан бу ерга қандай келиб қолганлигини суриштирди. Туя аҳволни гапириб бергач, шер:— Энди қаерда турмоқчисан?— деб сўради.

Туя деди:— Шоҳимнинг ихтиёри нима бўлса шу.

Шер деди:— Майлинг бўлса, менинг ёнимда қолиб роҳат-фароғатда яшашинг мумкин.

Туя буни эшитиб шоду хуррам бўлди, ўша ўрмонда ўтлаб семириб юраверди. Кунлардан бир кун шер овга кетаётганда бир маст филга дуч келди. Урталарида шиддатли уруш бошланди. Шер оғир ярадор бўлиб инграй-инграй ўрмонга қайтди ва бир бурчакда инграб ётди. Бир неча кун овга чиқа олмади. Шернинг овига шерик бўлиб юрган бўри, зоғ ва шағол оч қолдилар. Буни сезган шер уларга деди:— Оч қолиб қийналаётганга ўхшайсизлар, бу яқинда бирор ов кўрсангиз хабар беринглар, мен уни ушлаб парчалай. Сизнинг ҳам қорнингиз тўяди, менинг ҳам. — Улар ташқари чиқиб маслаҳат қилдилар: — Туя бизнинг орамизда ортиқча. Унинг шерга нима нафи бору бизга нима фойдаси? Ҳеч бири-мизга ўртоқ бўла олмайди. Ҳозир шерни мажбур қила-миз, уни есин, қолдиги бизга тегаети.

Шағол деди:— Бу гапни шерга айтиб бўлмайди, чунки шер унга омон бериб ўз хизматида олиб қолган. Кимки подшоҳни хиёнатга йўллаб аҳд-паймонни бузишга даъват этса, дўст-ошналарини бало тузоғига таълаган бўлади, бахтсизлик ўқини ўзига қаратган бўлади.

Зоғ деди:— Бу бобда шундай ҳийла ишлатиш керакки, подшоҳнинг ўзи ўз аҳдини бузишга мажбур бўлсин. Сизлар шу жойда тек турунглар, мен ҳозир келаман.— Зоғ учиб шер қаршисига борди ва таъзим қилиб турди.

Шер сўради:— Бирор нарсга топдингизми?

Зоғ деди:— Очликдан кўзларимиз ҳеч нарсани кўролмайди. Агар подшоҳ розилик берса, ҳаммага етадиган бир неъмат бор.

Шер деди:— У нима деганинг?

Зоғ деди:— Ана у туя бизларнинг орамизда бегонадир. Унинг бу ерда юришидан шоҳга ҳеч фойда йўқ.

Шер газаб билан деди:— Бу гапинг инсоф ва муруватдан эмас, буни виждон қабул қилмайди. Мен туяга берган ваъдамни қандай қилиб буза оламан?

Зоғ деди:— Мен буни ҳам ўйлаб қўйдим. Донишмандлар айтибдурларки, фалокат юз берганда бир кишини бир оила учун, бир оилани бир қабила учун, бир қабилани бир шаҳар учун, шаҳар аҳолисини эса подшоҳ учун фидо қилса бўлади. Аҳдни бузмаслик учун ҳам бир важ ва бир илож топилади. Шунда аҳд ҳам бузилмаган бўлади, подшоҳ ҳам очлик таҳликасидан қутулган бўлади.— Шер буни эшитгач, бошини қуйи солиб ўтирди.

Зоғ ўз ёронлари қошига келиб деди:— Шер бошда газабланиб гапимга қулоқ солгиси келмади, охирида индамай қолди. Энди маслаҳат шуки, ҳаммамиз туянинг олдига бориб шернинг очликдан азоб чекаётганини гапириб берайлик ва айтайлик:— Шернинг давлати соясида тўқ ва шод-хуррам кун кечирдик. Агар энди унинг бошига оғир кун келганда шоҳ учун жонимизни фидо қилмасак, понкўр бўламиз...

Кейин шернинг ёнига борамиз-да, унинг бизга катта илтифотлар кўрсатганини эътироф этиб, жонимизни унга қурбон қилишга тайёрлигимизни айтамыз, ҳар биримиз навбат билан:— Шоҳ бугун мени есинлар,— деймиз. Бошқаларимиз:— «Йўқ, мени енг»,— деб туриб оламиз. Шундай қилиб биз ҳам шерга бўлган миннат-

дорлигимизни изҳор этган бўламиз, ҳам саломат қоламиз.

Улар алдаб-сулдаб туяни ўз сўзларига кўндирдилар, туя шернинг ҳузурига боришга рози бўлди. Ҳаммалари шернинг қошида бош эгиб таъзим қилдилар.

Сўзни зор бошлади:— Шоҳнинг умри узун, давлати абадий бўлсин. Бизнинг тириклигимиз шоҳнинг соғлигига боғлиқдир. Шоҳнинг бошига мусибат тушгандан кейин бизнинг яшашимизнинг нима маъноси бор? Бўйим кичкина ва вужудим заиф бўлишига қарамай мен ўзимни шоҳ ҳазратларига фидо қилишга қарор қилдим... Агар шоҳ менинг гўштимни емоқчи бўлсалар, марҳамат, тайёрман.

Бошқалари дедилар:— Сенинг гўштинг билан ким тўяди?

Шағол сўз бошлади, у ҳам зорга ўхшаб ўзининг фидокорлигидан лоф ура бошлади. Шериклари унга:— Сенинг гўштинг сассиқ ва зарарли, шоҳга лойиқ эмас,— дедилар. Ундан кейин бўри гап бошлаб, ўз гўшти яхшироқ эканини айтди. Шериклари бўрига ҳам эътироз билдириб:— Сенинг гўштинг қаттиқ, томоққа тикилиб қолади ва заҳарлайди. Сени ҳам еб бўлмайди,— дедилар.

Навбат бечора туяга етди. У маккор шерикларининг «самимий»лигига ишониб, ўз гўштининг тоза ва лаззатлилигини мақтай кетди. Ҳаммалари бир овоздан унинг сўзини қувватладилар:— Жуда тўғри ва чин юракдан гапиряпсан, ўзинг чиройлисан, гўштинг мазали, подшоҳ ҳазратларининг мижозларига жуда мос келади, ҳаммамизга ҳам етади, — деб ҳаммалари туя устига ёпирилиб, бечорани пора-пора қилдилар. Шу йўсинда туя уларнинг ҳийла тузоқларига илиниб ҳалок бўлди.

Бу масални шунинг учун келтирдимки, агар душманлар йиғилиб сўзни бир ерга қўйсалар, уларнинг ҳийласи бекор кетмайди.

Димна деди:— Хўш, сен қандай фикрдасан?

Шатраба деди:— Урушиб қаршилиқ кўрсатмоқдан ўзга иложим йўқ. Агар бир одам умр бўйи ибодат қилиб, мол-мулкни фақир-фуқарога улашса, барибир унинг савоби ўз мол-мулкни, ўз номусини сақлаш учун бир соат курашган одамнинг савобидан кам бўлади. Чунки курашиб ҳалок бўлган кимса ҳам шуҳрат топиб, ҳурматга сазовор бўлади, чунки бундай ўлим шарафли ҳисобла-

нади. Пичоқ суюкка етганда, жон бұғизга келганда мол-жон, имон ва маслак учун олиб бориладиган курашнинг савоби жуда катта.

Димна деди:— Ақлли одам олишувга ошиқмайди, тайёргарлик кўрмасдан катта ва таҳликали ишни бош-ямайди. Душман билан мумкин қадар юмшоқ муомала қилиб низони тинчлик ва дўстлик йўли билан ҳал этиш-га тиришади. Донишманд кимсалар ўзларининг заиф душманларига ҳам менсимаслик билан қарамайдилар, чунки душман кучсиз бўлса, ҳар хил ҳийла ва найрангга мурожаат қилади, шу йўл билан у ғалаба қозониши мумкин. Ҳолбуки, шернинг қўрқмас, жасур, кучли ва қудратли эканлиги ҳаммага маълум. Кимки душманни менсимаса ва урушнинг нима билан тамом бўлишини олдиндан кўрмаса, татавани писанд қилмаган дарё тангриси каби пушаймон бўлади.

Шатраба сўради:— Татава нима қилибдики, у пушаймон бўлган?

Ҳикоят. Димна деди:— Айтибдурларки, денгиз қирғоғида татава деган бир жуфт қуш яшар эди. Бир кун татаванинг модаси:

— Тухум қўймоқ учун яхши жой топиш лозим,— деди.

Нар жавоб берди:— Тухум қўйишга шу ер яхши, бошқа жойга кўчишга эҳтиёж йўқ.

Мода деди:— Уйлаб кўриш керак. Агар денгиз тошиб, мавж урса, тўлқин болаларимизни олиб кетади, меҳнатимиз зое кетади.

Нар деди:— Денгиз тангрисининг юрак ютиб биз томонга келиши гумон. Агар бу ерга келиб болаларимизни ҳалок қилса, ундан қасос олиш осон.

Мода деди:— Одам ўз кучини билса, ҳаддидан ош-маса яхши бўлади. Сен қайси куч ва қудратингга ишониб денгиз тангрисига таҳдид соласан ва қасос оламан, деб қўрқитмоқчи бўласан? Бу фикрдан қайт, хавфсиз бир жой топишга урин. Хайрихоҳ дўстлар сўзига кирмаган кимса тошбақанинг ҳолига тушади.

Нар сўради:— Тошбақа нима бўпти?

Ҳикоят. Мода деди:— Айтибдурларки, бир кўлда икки ўрдак ва бир тошбақа яшардилар. Қўшни бўлганлари учун улар бир-бирлари билан дўст ва иттифоқ эдилар. Бирдан ғаддор фалак уларнинг тинчгина турмушини бузди. Уларнинг ҳаёт манбаи бўлган сув камая

бошлади. Буни кўрган ўрдаклар тошбақа ёнига келиб дедилар:— Видолашмоққа келдик, эй азиз дўстимиз, саломат қол!

Тошбақа бу гапни эшитиб, нола қилди ва кўз ёшларини оқизиб деди:— Эй менинг азиз дўст ва меҳрибон биродарларим! Сувнинг озайиши мен учун яна ҳам даҳшатлидир, мен сувсиз яшай олмайман. Энди муруват вақти келди, мени ҳам халос этмоқ учун бир тадбир кўринглар.

Ўрдаклар дедилар:— Сендан айрилиш ва ҳижрон дардини чекиш биз учун янада оғир. Сендан ажралиб қаерга кетмайлик ва қандай нозу неъмат ичида яшамайлик, бизга татмайди. Лекин сен ўз дўстларинг насиҳатларига қулоқ солмайсан, ўз фойдангни тушунмайсан. Сени ҳам бирга олиб кетишимизни хоҳласанг, бир шартимиз бор: осмонга кўтарилгандан кейин бизни ким кўрмасин ва нима демасин, индамайсан, оғизни маҳкам юмиб кетаверасан.

Тошбақа деди:— Розиман. Айтганингизни қиламан: тишимни тишимга қўйиб, ҳеч нафасимни чиқармайман.

Ўрдаклар бир новда топиб келтирдилар. Тошбақа унинг ўртасидан тишлади, ўрдаклар икки бошидан тишлаб осмонга кўтарилдилар. Одамлар уларни кўриб таажжуб билан ўнг ва сўлдан: «Уҳ-ҳу, анавини қаранглар, ўрдаклар тошбақани учуриб олиб кетяпти», — деб қичқира бошладилар. Тошбақа бир муддат индамай борди, кейин ўзини тута олмай, «кўролмаганларнинг кўзи чиқсин», демоқчи бўлиб оғиз очган эди ҳамки, ерга тушиб чилпарчин бўлди.

Ўрдаклар бу воқеа ҳаммага ибрат бўлсин деб уни ҳар ерда гапириб юрдилар.

Нар деди:— Нима демоқчи бўлганингни тушундим. Лекин бунга қарамай кўрқмасдан тухумларингни шу ерга қўявер.— Мода унинг айтганини қилди. Нарнинг баландпарвоз сўзларидан ғазабланиб денгиз таңгриси қаттиқ тўлқин кўтарди. Тўлқин қушнинг эндигина тухумдан чиққан болаларини олиб кетди.

Бу ҳолни кўрган мода изтиробга келиб нарга деди:— Сув билан ҳазиллашиб бўлмаслигини билардим. Сен эса ўз манманлигинг билан болаларимизни ҳалок этдинг. Энди ўз бошимизга бир фалокат келмасайди.

Нар деди:— Кўп куйма. Киши тупурган тупугини қай-

тиб озгига олмайди. Мен айтган сўзимда туриб денгиз тангрисидан албатта қасос оламан.

Эркак татава дарҳол бошқа қушларнинг ёнига борди. Уларнинг бошлиқларини йиғиб ўз бошига тушган фалокатни уларга айтиб бериб, деди:— Агар ҳаммамиз бир бош, бир қанот бўлиб бу балонинг олдини олмасак, денгиз тангриси ҳаддидан ошиб қутураверади, бутун қушлар наслини йўқ қилиб юборади.

Қушлар йиғилиб Семурғнинг ёнига келдилар ва аҳволни унга батафсил сўзлаб бердилар:— Агар денгиз тангрисидан ўч олиб бера олмасанг, бугундан бошлаб сени қушларнинг подшоҳи деб танимаймиз.

Семурғ буни эшитгач, қанот қоқиб осмонга кўтарилди. Бундан далдаланган бошқа қушлар ҳам денгиз тангрисидан ниҳиком олиш учун Семурғнинг кетидан парвоз қилдилар. Денгиз тангриси Семурғнинг қудратини ва баҳамжиҳат бўлган бошқа қушларнинг куч ва матонатини яхши биларди. Шунинг учун татаванинг болаларини қайтариб беришга мажбур бўлди.

Димна деди:— Мен бу масални шунинг учун келтирдимки, ҳеч вақт душманни менсимаслик керак эмас, биринчи бўлиб уруш бошлаш оқил кишининг иши эмас.

Шатраба деди:— Хўп, мен биринчи бўлиб уруш бошламайман, лекин шер менга қасд қилса, ўзимни мудофаа қилишга мажбур бўламан.

Димна деди:— Албатта шундай қилиш керак, энди ҳужумга шайланган шернинг аломатларини айтиб берай: агар шер қоматини букиб, тукларини ҳурпайтириб, думларини ерга урганини кўрсанг, билгинки, у ҳужумга тайёрланаётир.

Шатраба деди:— Яхши, мен бу аломатларни кўрсам, бутун шубҳаларим тасдиқланган бўлади ва шернинг менга ҳамла қилмоқчи бўлганига ишонч ҳосил қиламан.

Димна шоду хуррам бўлиб Калиланинг ёнига келди.

Калила сўради:— Ишларинг қандай боряпти?

Димна жавоб берди:— Кўнгилдагидек, ҳамма иш ўз жойида...

Сўнгра иккаласи шер ёнига келдилар. Шу пайт Шатраба ҳам келиб қолди. Шернинг назари Шатрабага тушиши биланоқ қаддини букиб, думини ерга ура бошлади.

Шатраба, шер ҳужум қилади, деб ўйлаб, ўз-ўзига деди:

— Шоҳ хизматида бўлмоқ илон билан бир ерда ётмоқ ёки шер билан бир горда яшамоқ каби қўрқинчли ва таҳликалидир. Илон ухлаган ва шер уйқуга кетган бўлса ҳам охирда бири захрини солади, иккинчиси эса ҳамла қилиш учун оғзини очади.— Шатраба буларни хаёлдай кечиргач, у ёқ-бу ёққа қараб жангга ҳозирланди. Буни кўрган шер ҳужумга ўтди. Икковлари узоқ олишди, ҳар икки томондан ҳам кўп қон тўкилди.

Қалила бу ҳолини кўриб Димнага деди:

— Минг ҳийлага минг бир фитна қўшдинг сен,
Орзуингга осонлик-ла етдинг сен,
Егса ҳамки ёмгир тинмай уч юз йил,
Юва олмас сен кўтарган чангни, бил.

Эй нодон! Энди ўз макр-ҳийлангнинг қабиҳ оқибатини томоша қил!

Димна сўради:— Қайси қабиҳ оқибатни?

Қалила деди:— Валишъматинг бўлмиш шернинг шармандалари иши, ҳўкизнинг ўлдирилиши ва қонининг бекорга оқизилиши, сипоҳ орасидаги парокандалик, сенинг кўпол маккорлигинг оқибатидир. Агар сен нодон бўлмасайдинг, бу шерни бундай қабиҳ жиноят қилишга қадар олиб келмаган бўлардинг. Одамларнинг энг нодони ўз дўстини кераги йўқ урушга тортади. Ақлли одамлар қудратли, кучли, енгилмас бўлганлари ҳолда ҳам урушдан ўзларини оқочганлар, фитнани бостириш уруш таҳликасини йўқотишни зарур деб билганлар. Мусоҳиба йўли билан ҳал этилиши мумкин бўлган масалаларда ўз шохини урушга чорлаган вазир энг аҳмоқ ва энг ғолойиқ вазирдир. У хиёнат қилиб ишга зарар етказишдан бошқага ярамайди, чунки мансаб эгаларининг ақли қиличидан ўткир бўлмоғи лозим. Қилич билан эришиладиган нарсага ақл ва тадбир воситаси билан ҳам эришиш мумкин. Маслаҳат билан битиши мумкин ишларни дудама ханжар билан ҳам бартараф қилиб бўлмайди...

Мен сенинг худбинлигингни, ширин хаёл ва ёқимли тушга ўхшаган бу алдамчи дунёнинг бойликларига ҳарислигингни яхши билардим. Лекин буларни юзингга айтишга андиша қилар эдим. Ғафлат уйқусидан уйғониб ўзини тушуниб қолар деб юрар эдим. Лекин сен тобора ҳаддингдан ошясан. Энди сенинг баъзи нуқсонларингни кўрсатиш, нақадар жоҳил ва нодон эканлигингни, нақа-

дар ярамас ишлар қилганлигини очик айтиш вақти келди. Лекин менинг айтадиганларим «дарёдан бир қатра» қабилда бўлади. Айтибдурларки, подшоҳ учун сўзи ишидан устун бўлган вазирдан кўра хавfli нарса бўлмайди. Сўз бериб бажармаган одам билан айтмасдан ишни бажарган одамнинг фарқи катта. Сенда шу хусусият бор: тилинг ҳунарингдан, сўзинг ишингдан устундир. Шер сенинг айтганларингга ишониб бечора ҳўкизни ҳалок қилди. Дебдурларки, сўз тажрибага асосланмаган бўлса, шакл мазмунсиз, давлат адолатсиз, дўстлик садоқатсиз, бойлик саховатсиз, илм ҳикматсиз, ҳаёт осойишталиксиз бўлса, улар бефойдадир. Саховатли ва адолатли шоҳнинг вазирини ёмон ниятли, раиятга зулмкор бўлса, фуқаро шоҳ адолатидан маҳрум этилади, марҳамат эшиклари улар юзига беркитилади. Бу эса ичида наҳанг яшайдиган тоза ва ширин сувли ҳовузга ўхшайдикки, ҳар қандай ташна одам унга на қўл суқа олади ва на оёқ.

Содиқ ва ишбилармон хизматчиларнинг кўплиги яқиндир, улар подшоҳликнинг зийнатидир. Сен эса шернинг ёнида мендан бошқа ҳеч ким бўлмасин, унинг энг яқин ва ишончли маҳрами фақат ўзимгина бўлай дейсан. Лекин ўзгаларни бахтсиз қилиб бахтга эришган, содиқ ва самимий дўстларга хиёнат қилиб, уларни ҳалок этиш йўли билан ҳурмат қозонмоқчи ва мансабга эришмоқчи бўлган одамдай аҳмоқ ва разил зотнинг бўлиши мумкин эмас. Риёкорлик билан ибодат қилиб савоб топиш, ёмон ният ва зўрлик билан аёллар муҳаббатига сазовор бўлиш, заҳмат чекмасдан илмга етиш мумкин эмас. Лекин бу сўзларимдан фойда йўқдир, чунки биламан, улар сенга таъсир этмайди. Менинг сенга насиҳатим бир қушнинг маймунларга берган насиҳатига ўхшайди.

Димна сўради:— У қандай насиҳат?

Ҳикоят. Калила деди:— Бир тўда маймунлар бир тоғда яшар эдилар. Бир кун қўш ботиб, дунё юзини зулмат пардаси қоплаганда жиловсиз изгирин ҳар томонга югура ва маймунларга ҳужум қила бошлади. Бечора маймунлар совуқдан титрар ва исиниш учун бирон чора ахтарар эдилар. Ногоҳ бир жойда ялтироқ қуртни кўриб қолдилар. Уни чўғ деб ўйлаб, талай ўтин йиғиб атрофига қаладилар ва ҳадеб пуфлай бошладилар. Уларнинг қаршиларигаги дарахт устида бир қуш: «Бу олов эмас, кечалари ялтириб кўринадиган ялтироқ қурт»,— деб қич-

қириб, фарёд қилар эди. Маймунлар эса унинг гапига эътибор бермас эдилар. Шу аснода ўткинчи бир одам келиб аҳволни кўрди ва қушга: «Ўзингни кўп койитма, улар сенинг сўзингга қулоқ соладиган, фойдасиз ишдан воз кечадиганлардан эмас, уларга насихат қилиш — қилични тошга уриш ва шакарни сув остига бекитиш билан баробардир», — деди.

Қуш одамнинг сўзларига эътибор бермай, маймунларнинг хатосини тушунтириш учун дарахтдан тушиб улар ёнига келди. Маймунлар уни ўраб олиб бошини узиб ташладилар.

Сенинг ишинг ҳам маймунлар ишига ўхшайди. Хайрихоҳларнинг насихатига қулоқ осмайсан. Аммо бир кун келадик, сен бу ҳийлакорлигини ва енгилтаклигиндан пушаймон бўласан, ўшанда юз-кўзингни тирнаб қанчалик йиғламагин ва бошингни уриб, кўкрагингни қанчалик пора-пора қилмагин, барибир фойда бермайди. Оталар айтибдурларки, сўнги пушаймоннинг фойдаси йўқдир — у, ҳийлагар одамга буюрмаган тилла каби сенга ҳам фойда бермайди.

Димна сўради:— Ҳийлагарга нима бўпти?

Ҳикоят. Калила деди:— Икки ўртоқ бор эди. Бири содда ва иккинчиси ҳийлагар эди. Улар бир кун савдогарчилик қилиш учун бир ёққа кетишаркан, йўлдан бир халта тилла топдилар, соддадил ҳийлагарга деди:— Омадимиз ўнгидан келди, энди буларни бўлиб олиб орқага қайта қолайлик.— Ҳийлагар деди:— Тақсим қилиб ўтирамизми? Ҳозир кимга қанча керак бўлса олиб, қолганини эҳтиёт қилиб бекитиб кетайлик. Зарур бўлганда яна келиб керагини олармиз.

Соддадил унинг сўзига кўниб «хўп», деди. Олтиндан керагича олиб, қолганини бир дарахт остига кўмдилар. Шаҳарга келиб, ҳар бири ўз уйига кетди. Узини ақлли деб ҳисоблаган ҳийлагар эртаси кун бориб, кўмилган тилланинг ҳаммасини олиб кетди. Соддадил ўз қўлидагини харжлаб бўлгач, ҳийлагар қошига келиб деди:— Юр, олтиндан пича олиб келайлик, жуда муҳтож бўлиб қолдим.— Ҳийлагар у билан бирга тилла кўмилган жойга келди, лекин ҳеч нарса топмадилар. Ҳийлагар соддадилнинг ёқасидан ушлаб:— Тиллаларни сен олгансан, чунки бўлак ҳеч кимнинг бундан хабари йўқ эди,— деди. Соддадил бечора, олмадим, деб ҳар қанча онт ичса ҳам фойдаси бўлмади. Ҳийлагар уни қозига олиб бориб, бўл-

ган гапни айтиб берди ва тиллаларни даъво қилди. Қози сўради:— Гувоҳ ва далил борми?

Ҳийлагар деди:— Остига тилла кўмилган дарахт гувоҳлик бериб, тиллани бу ноинсоф олиб кетган, деди.

Қози бу сўзни эшитиб, ҳайрон бўлди. Анча гапу сўздан кейин эртасига гувоҳлик берган дарахт ёнига боришга қарор қилинди. Ҳийлагар севишиб уйига келди ва отасига деди:— Бу тилла ҳангамасини ўз фойдамизга ҳал этиш сизга боғлиқ бўлиб қолди. Сизга ишониб дарахт гувоҳлик беради, дедим. Энди менинг гапимга кўнсангиз, олиб келган тиллаларим ўзимизга қолади ва яна шунча тиллага эга бўламиз.

Отаси сўради:— Мен нима қилишим керак?

Ҳийлагар деди:— У дарахтнинг ичи ковак бўлиб, унга ўн одам бемалол яширинса бўлади. Кечаси бориб у ерга жойлашиб олишингиз керак, эртага қози дарахт тагига келганда, дарахт номидан гувоҳлик берсангиз бўлди.

Отаси деди:— Эй ўғил, макр-ҳийла кўпинча ҳийлагарнинг ўзига зарар етказди. Тагин сенинг макринг ҳам қурбақа макрига ўхшаб қолмасин.

Ўғли сўради:— Қурбақа қандай макр ишлатибди?

Ҳикоят. Отаси деди:— Бир қурбақа илонга қўшни эди. Қурбақа ҳар болалаганида илон унинг болаларини еб кетарди. Қурбақанинг бир қисқичбақа дўсти бор эди. Бир кун қурбақа унинг ёнига бориб, деди:— Эй биродар, менга бир чора кўрсат. Кейинги пайтларда бир зўр ва шафқатсиз душман пайдо бўлиб қолди, у билан олишиб енга олмайман. Ўзим бу ерга ўрганиб қолганим учун ҳеч қаёққа кета олмайман. Манзилим гўзал, об-ҳавоси мусаффо, ери зумраддек ям-яшил.

Қисқичбақа деди:— Ғам ема. Ўзингдан кучли душманни ёлғиз ҳийла билангина енгиб бўлади.

Фалон жойда латча деган бир ҳайвон яшайди. Сен бир қанча балиқ тутиб, уларни ўша ҳайвоннинг уясидан то илоннинг инигача тўкиб бор. У ҳайвон ҳид билиб уясидан чиқади, балиқларни еб-еб илоннинг уясигача келади ва сен илондан халос бўласан.— Қурбақа бу ҳийла билан илонни ўлдиртирди. Бир неча кундан сўнг ҳалиги ҳайвон овқат излаб бояги балиқ еган йўлидан келди, лекин балиқни топмай, қурбақани ва унинг болаларини еб кетди.

Бу масални мен, ҳар ким бировга чоҳ қазиса ўзи йиқилиб тушишини кўрсатиш учун сўзлаб бердим.

Ҳийлагар ўғил деди:— Ота, қўйинг, гапни қисқа қилинг. Бу иш андак меҳнат талаб қилса ҳамки, фойдаси кўп.

Чол бечорани мол-дунё ҳирси ва оталик муҳаббати йўлдан урди, у ўғлининг гапига кирди.

Эртаси куни қози шаҳардан чиқиб дарахт остига келди. Томоша қилиш учун анчагина бошқа одамлар ҳам унга эргашиб келган эди. Қози юзини дарахтга ўгириб, тиллаларнинг нима бўлганини сўради. Дарахтдан, тиллаларни соддадил олиб кетган, деган садо чиқди. Тааж-жубланган қози дарахт атрофида айланиб юриб, унга диққат билан разм солди. Дарахтнинг катта коваги борлигини кўрди-да, масалани тушунди. Ўз-ўзига: «Хиёнатга марҳамат йўқ»,— деб дарахт атрофига шох қалатди ва ўт қўйдирди. Чол бир соатча чидаб жим турди, лекин ҳалок бўлишини билиб ёлвора бошлади. Қозининг буйруги билан уни дарахт ичидан чиқардилар. Қози савол-жавоб қилиб ҳақиқатни билди, соддадилнинг тўғрилиги, ҳийлагарининг макри маълум бўлди. Чол чеккан азобларига ва номусига чидай олмай шу ернинг ўзидаёқ жон берди. Ҳийлагарни жазолаб, адабини бердилар ва отасининг ўлигини елкасига қўйиб шаҳарга жўнатдилар. Соддадил эса тўғрилиги туфайли ҳамма тиллаларни олиб ўз уйига равона бўлди.

Ҳийланинг натижаси ёмон, хиёнатнинг оқибати хатарли эканлигини билгин деб бу масални келтирдим... Эй Димна, сен шахсиятпарастлик, қаллобликда шу даражага етибсанки, тил уни тасвирлашдан ожиз, ақл уни тасаввур қилишга кучсиздир. Сенинг макру ҳийлаларининг дўстларга қандай «фойда» етказишини ўз кўзинг билан кўриб турибсан, лекин сенга унинг зиёни тегмайди деб ўйлайсанми?.. Сен илон каби икки тиллисан, лекин илондан баттарсан, сенинг ҳар иккала тилингдан заҳар томади. Ариқ ва сой суви денгизга қўйилгунга қадар ширин бўлади, оиланинг иши ёмон одам аралашгунча, қардошлик ва дўстлик муҳаббати разил одамлар орага тушгунча мустаҳкам бўлади. Мен ҳамиша сенга яқин бўлишдан қўрқар эдим. Донишмандлар дебдурларки, фисқу фасод, разил ва олчоқ одамлар, гарчи сенга қариндош бўлсалар ҳам улардан қочмоқ лозим. Разил ва хон одамларнинг дўстлиги илонни тарбият қилишдек

бир нарса. Илон эгаси унга қанчалик яхши парвариш этса ҳам пайт келганда бир кун ўз эгасининг ёруғ кунини қоронғи кечага айлантиради, ўз вафосизлигини намоен қилади. Феъл-атворлари унча яхши бўлмаса-да, аслида ақлли бўлган одамлар билан дўстлаш, уларнинг ақл ва камолидан, билим ва тажрибасидан баҳра ол. Уларнинг ёмон қилиқларини ўрганма. Лекин аҳмоқ ва жоҳил одамлардан қочмоқ зарур. Чунки улардан ёмонликдан бўлак нарса чиқмайди. Улар билан дўстлашган пушаймон бўлади. Сен ҳам шулар тоифасидансан. Сендан ҳеч бир яхшилик чиқмайди, чунки сени иззат-ҳурмат қилган, сенинг мартабангни кўтарган шоҳнинг бошига не кулфатлар солмадинг!

Сенинг ишинг, «Сичқон юз ботмон темирни еган бир шаҳарда ўн ботмон келадиган болани бир қирғий олиб қоча олмайдами?»— деган савдогарнинг гапига ўхшайди.

Димна сўради:— Унга нима бўлган экан?

Хикоят. Қалила деди:— Унчалик бой бўлмаган савдогар бир кун сафарга чиқмоқчи бўлди. Унинг юз ботмон темири бор эди. Шу темирни бир ошнасининг уйига қўйиб кетди. Савдогар сафардан қайтиб темирни сўраганида ошнаси деди:— Мен омонатингни уйнинг бурчагига қўйиб хотиржам юраверибман, ўша бурчак ёнида сичқоннинг уяси бор экан, лаънатилар фурсатни ганимат топиб, бутун темирни кемириб қўйишибди.

Савдогар деди:— Гапнинг тўғридир. Мен ҳам сичқон жуда темирга ўч бўлади деб эшитган эдим.

Уй эгаси суюниб, савдогар сўзимга ишонди ва темирдан воз кечди, деб мулозамат қила бошлади, сўнг деди:— Узоқ сафардан келибсан, менинг уйимда қол. Меҳмон қиламан.

Савдогар деди:— Бугун зарур ишларим бор, эртага келарман.

Савдогар кўчага чиқиб ошнасининг ўйнаб юрган ўғлини олиб кетиб, ўз уйига яшириб қўйди. Эртаси кун савдогар ошнасининг уйига келганда у йиғлаб ўтирар эди. Савдогардан:— Ўғлимни кўрмадингми?— деб сўради. Савдогар деди:— Кеча сеникидан кетаётганимда бир қирғий бир гўдакни чапгалига олиб учиб кетаётганини кўриб қолдим. Ўша сенинг ўғлинг бўлмасин?

Ошнаси жаҳд билан деди:— Сен ахир ақлга тўғри келмайдиган ёлғонни нега гапирасан?! Эсингни единг-

ми, ахир кичкина қирғий бир болани кўтариб олиб кета олармиди?

Савдогар истехзоли кулиб деди:— Унчаям ажабланма. Ахир юз ботмон темирни сичқон еб қўядиган бу шаҳарда ўн ботмон келадиган болани қирғий кўтариб учолмайдими?— Ошнаси гапни қаерга бураётганини фаҳмлаб уй эгаси деди:— Сичқон темирни емаган, боламни келтириб темирингни олиб кет.

Бу масални шунинг учун келтирдимки, билиб қўй: шоҳнинг бошига шунча кулфатлар солган кимса бошқаларга унда ҳам кўп зарар етказиши мумкин. Шундай бўлгандан кейин ҳеч кимнинг сенга ишончи қолмайди. Дўстга вафо қилмаган, хайрихоҳликни билмаган одам билан дўст бўлиш ҳеч қандай яхши натижа бермайди. Тушунмаганга, қадрига етмаганга яхшилик қилишдан, қулоқ солмаганга насиҳат қилишдан ва оғзи бўшга сир айтишдан катта хато бўлиши мумкин эмас. Минг насиҳат қилганим билан сенинг табиатинг ўзгармайди. Сендек касофат билан дўст бўлиш фалокат келтиради. Саҳар шабадаси ҳам дўстликка ўхшайди: у агар гулзордан эсса, хушбўй бўлади, нажосат бор ердан эсса, бадбўй бўлади. Билиб турибман, бу сўзларим сенга оғир ботяпти, чунки тўғри сўз аччиқ бўлади, нодон ва беақл одамларга асло ёқмайди.

Қалиланинг сўзи шу ерга етганда Шатраба ўз қонига беланиб шер чангалида жон берган эди. Шер буни кўриб, жаҳлдан тушди, сўнгра фикрга чўмиб, ўз-ўзига деди:— Бечора Шатраба, нақадар ақлли, комил, фаросатли ва шижоатли эдинг. Билмадим, тўғри иш қилдимми ё хато қилдимми? Сенинг ҳақингдаги гаплар ростми ёки қасддан уйдирилган фитнами? Ҳар ҳолда бу мен учун қаттиқ мусибат бўлди. Эндиги афсус ва пушаймондан фойда йўқ.

Димна узоқдан шернинг ташвиш тортаётганини кўриб, пушаймон бўлаётганини дарҳол англади ва Қалиланинг сўзини бўлиб шернинг ёнига келди:— Эй шоҳи жаҳон, сизни бунча ўйлатиб қўйган нарса нима? Бу кундан ҳам муборак кун бўладими? Ахир шоҳ голиб келиб, нусрат топдилар, душман мағлуб бўлиб қонга беланди.

Шер деди:— Шатрабани ўйлаганим сари унинг дўстлиги, самимийлиги, одоби, хулқ-атвори, билими, ишбилармонлиги, жасорат ва шижоатлилиги ёдимга тушиб

қалбим ғам ва аламга тўлмоқда. У давлатимнинг пуш-типаноҳи ва лашқаримнинг такаюғоҳи эди, у рақибларим кўзига ботадиган тикан, дўстларим юзига ярашадиган бир хол эди...

Димна деди:— Бу тузнамак душман учун ҳасрат чекманг. Қўлга киритган зафардан шодланмоқ лозим, уни сизга юборилган катта бир бахт деб билмоқ керак... Хавфли одамларнинг гуноҳини кечирмоқ ақлли одамларга ярашмас. Шоҳнинг душманлари учун энг ишончли зиндон — қабр ва энг таъсирли қамчи — қиличдир.

Ақлли шоҳлар кўпинча ўзларига ёқмаса ҳам маҳоратли одамларни ёнларига чақириб олиб, уларни мансабдор қиладилар, аксинча, ёқимли одамларни тадбирсизлиги учун ўзларидан узоқлаштирадилар, жазолайдилар. Аччиқ бўлса ҳам одам фойдали дорини ичади. Иш қилишга, қилич тутишга ярайдиган қўлнинг бармоғини агар илон чақса, бутун бадан саломатлиги учун уни қирқиб ташлайдилар.

Бу сўзларни эшитгач, шер бир оз таскин топди. Лекин орадан бирмунча вақт ўтгач, ҳўкизнинг иши юзасидан текшириш ўтказдилар. Димнанинг қабиҳ ишлари, ҳўкизга туҳмат қилгани ошкор бўлди. Ҳўкиз қасоси учун уни шер қатл қилди.

«Нима эксанг, шуни ўрасан». Ҳийла ва хиёнат дарахтининг меваси мусибат ва фалокат бўлади...

Бир ифлоснинг туҳмати билан икки дўстнинг бир-биридан айрилгани ҳақидаги ривоят шундан иборатдир.

ДИМНА ИШИНИНГ ТЕКШИРИЛИШИ

Рожа бараҳманга деди:— Мен сенинг хоин ва тухматчи душман ҳақида айтиб берган достонингни эшитдим. У қайси йўл билан ҳақни ноҳақ қилгани, шерни йўлдан чиқаргани, дўстликни душманлик билан, аҳилликни адоват билан алмаштирганини билдим. Энди агар майлинг бўлса, марҳамат қилиб шер Димнанинг ишини қандай фош этганини, Димна ўзини оқлаш учун қандай баҳоналар келтирганини сўзлаб берсанг.

Бараҳман деди:— Ноҳақ қон ҳеч вақт ерда қолмайди. Шер ҳўкизни ўлдиргач, бир оз ҳовридан тушди. Кейинчалик бу ишни шошилишч қилиб қўйганлигидан пушаймон бўлди... Шатрабага берган ваъдалари ва унинг билан қурган ажойиб суҳбатлари ёдига тушиб виждон азобида қийнала бошлади. Шатраба унинг яқинлари орасида энг мўътабари эди. У доимо ҳайвонлардан Шатраба ҳақида ҳикоя қилиб беришни илтимос қиладиган бўлди. Бир кеча қоплон билан сўзлашиб ўтириб тунни ярим қилди. Қоплон ижозат олиб ўз уйига кетди. Йўли Қалила ва Димна уйлари ёнидан ўтар эди. Уларнинг уйлари ёнидан ўтиб кетаётганида Қалила билан Димнанинг гаплашаётганларини эшитиб қолди. Қоплон сенинг-аста бориб қулоқ солди. Қалила дер эди:— Димна, сен зўр таҳликали иш қилдинг. Ҳийла ишлатиб шернинг Шатрабага берган аҳдини бузишга муваффақ бўлдинг, бу билан шерга зўр хиёнат қилдинг. Бу жиноятнинг ҳар вақт очилиши мумкин. Унда нима қиласан? Ҳеч ким сени кечирмайди, ваҳший ҳайвонларнинг ҳеч бири мудофаа қилмайди, балки ҳаммалари иттифоқ бўлиб, сени

қатл этишни талаб этарлар. Мен ҳам бундан кейин сен билан қўшни бўлишни истамайман, сен билан дўстликдан кечаман, энди мен билан кўришмай ҳам қўя қол. Сенинг қилиқларингдан нафратланаман. Висолинг ҳижронингдан кўра даҳшатлироқ. Олимлар дебдурларки: «Аҳмоқдан қанчалик узоқ бўлсанг, бошинг шунчалик саломат бўлади...»

Димна деди:— Эй азизим, ўтган ишга салават! Бўлар иш бўлди, ҳадеб мени таъна қилаверишдан фойда йўқ. Кел, эски гапларни қўй, хурсандчилик қилайлик, душман йўқ бўлди. Мақсадга эришиш учун йўл очилди, орзу гунчаларининг гуллаш пайти келди. Мен хиёнат ва жиноят яхши иш эмаслигини ўзим ҳам биламан. Лекин ҳасад ва молу мансаб иштиёқи, шуҳратпарастлик мени бу ишга мажбур қилди.

Қоплон бу сўзларни эшитиб, шернинг онаси ёнига борди ва деди:— Малика, бир сир бор, агар уни сақлашга сўз берсангиз айтиб бераман.— Шернинг онаси сўз берди. Қоплон бутун эшитганларини, Қалила хижолат чекаётганини, Димна ўз жиноятларига иқрор эканлигини сўзлаб берди.

Эртаси куни эрталаб шернинг онаси ўглининг ҳузурига келди. Шернинг жуда ғамгин эканини кўриб сўради:— Эй ўғлим, нега хаёл суриб ўтирибсан?

Шер жавоб берди:— Қилган ишимдан жуда хафаман. Шатрабанинг менга қилган хизматини, кўрсатган садоқатини эслаганим сари юрагим ўрташиб кетади. У менга хайрихоҳ маслаҳатчи ва самимий бир дўст эди. Минг уринсам ҳам Шатрабани ёдимдан чиқара олмайман, у кўз ўнгимдан нари кетмайди.

Шернинг онаси деди:— Шоҳнинг юраги Шатрабанинг гуноҳсиз ўлдирилганлигидан дарак бериб турганга ўхшайди. Афтидан, бу иш чуқур текширилмасдан ҳамда асосли далилларга суянмасдан амалга оширилган. Дўстлар орасини бузган бир хонин ўзини дўст қилиб кўргаза билибди. Шатраба ҳақида уйдирма афсоналар тўқиб, шоҳни йўлдан оздиришга муваффақ бўлибди. Энди шоҳнинг ақл ва идроки ғазаб ўтини сўндирганга ўхшайди. Шак-шубҳалар зулмати ичида ақл нуридан кўра эътиборли бир раҳнамо бўлмайди. Сен ақл нури билан ҳақиқатни кўрганга ўхшайсан.

Димна ўлгудек шуҳратпараст, учига чиққан фитначидир. Бу унинг юриш-туришидан, гапи ва ҳаракатла-

ридан ҳам очик кўриниб туради. Мен унинг ҳамиша ёлгончи эканлигини билардим, лекин шоҳ мулозаматида бўлганлиги учун бадном бўлмасин деб индамасдим. Айниқса, бу кейинги ҳодиса тўғрисида қизиқ нарсаларни гапирадилар.

Шоҳ деди:— Мен Шатрабани ўлдирганлигим учун ўзимни оқлашга, бошқалар олдида ўзимни ҳақли кўр-газишга уриндим, лекин бунга важ топа билмадим. Уйлаганим сари Шатрабанинг гуноҳсиз эканлигига қаноат ҳосил қила бошладим. У бечора ҳасад қилиб, менга ҳужум этишгача етиб бориш даражасида ақлсиз эмас эди. Мен ҳам норозиликка, адоватга ва нафратга сабаб бўладиган биронта иш қилганим йўқ унга. Буларнинг ҳаммасини уйлаганимдан кейин шундай бир қарорга келдим: бу ишنى текшириш зарур албатта, гарчи уни текширишнинг Шатраба учун фойдаси бўлмаса-да, лекин ҳақиқат аён бўлсин, фитначи жазосини тортсин ва менинг халқ олдида юзим қора бўлмасин... Ростни ёлгондан ажратиш, ким дўст, ким душман эканлигини билиб олиш жуда фойдалидир. Агар сен бу ҳақда бирон нарса билсанг ё эшитган бўлсанг, айтиб бер.

Шернинг онаси деди:— Эшитганман, лекин айта олмайман. Чунки сенга яқин кимсалардан бири бу сирни ошқор этмаслик учун менга онт ичирган. Онтни бузиш ва сирни маълум қилиш номардликдир. Олимлар ҳам айтибдурларки: «Сирни бировга айтиб бўлмайди, айтилса, у сир бўлмайди».

Шер деди:— Одамларнинг бу бобда сўзлари ҳар хилдир... Агар сир сақлаш фойдали бўлса, унинг йўли бошқа. Аммо бу сирни сақламоқ одамлар учун зарарли бўлса, уни фош этмоқ керак. Хиёнатчининг сирини сақламоқ унга шерик бўлмоқдир. Балки ўша сирни сенга етказган одам масбулиятдан қочиб, гуноҳини бўйнидан соқит қилмоқчи, сени бу ишга аралаштирмоқчи бўлгандир. Менинг бу айтганларимни назарда тутиб, агар лозим топсанг, мени бу сирдан воқиф қил.

Шернинг онаси деди:— Айтганларинг тўғри ва ақлга мувофиқдир. Лекин сирни айтсам, икки ёмон нарсага йўл қўйган бўламан. Биринчидан, ишониб сирни айтган зот менга душман бўлиб қолади, иккинчидан, бундан кейин ҳеч ким менга ишонмай қўяди.

Шер деди:— Сўзларингнинг самимий ва мантиқийлигини рад этиб бўлмайди. Чунки омонатга хиёнат қи-

лиш гуноҳдир... Уша кимсанинг номини айтмасанг ҳам бўлади, ҳеч бўлмаса умумий тарзда гапириб бер.

Шернинг онаси деди:— Афв этишнинг фазилати, саховатнинг хислати ҳақида олимлар нималар дегани ҳаммага маълум. Олимлар инсонга зиён етказмайдиган ва фитна-фасод қўзгатмайдиган ишлар юзасидан қилинган афвни маъқуллаганлар. Халққа зиён, шоҳга зарар етказадиган жиноятчи ва фитначиларни, душманларнинг бош кўтаришларига ёрдам берадиган хоинларни афв этиш тўғри эмас. Бундай ҳолларда интиқом ва қасоқ жоиздир... Сени бу балога дучор қилган Димна ёлғончи; фитначи ва хоиндир.

Шер деди:— Она, мени ёлғиз қўй, бу ҳақда ўйлаб олай.

Шернинг онаси уйига кетди. Шер ўйга чўмди. Бир оз вақт ўтгач, аскар бошиларни, саркардаларни ва онасини чақиртирди. Димнани келтиришларини буюрди. Димна ичкари кирганда шер қовоғини солиб, юзини тескари қилиб ўтириб олди. Димна дарҳол балонинг эшиги очилганини, чора йўли бекилганини тушунди. Сўнгра ўз дўстларининг бирдан шивирлаб сўради.— Нима бўлди? Шоҳ нега ғамгин кўринади? Сизларни бу ерга тўпланишнинг боиси нимадир?

Шернинг онаси деди:— Сенинг қилган ишларинг шерни ўйга солиб қўйди. Хиёнатинг очилди. Шернинг садоқатли маслаҳатчиси устидан қилган туҳмат ва бўҳтонларинг ошкор бўлди.

Димна деди:— Дунё ҳодисалари ҳақида ота-бобола-римиз айтмаган ва бизга маълум бўлмаган ҳикматли сўзлар йўқдир. Айтибдурларки, иши юришмаган одам қанчалик ақлли бўлмасин, қанчалик чуқур фикр қилиб ўзини фалокатдан қутқармоққа ҳаракат этмасин, барибир бало гирдобига тушади. Шоҳларга хизмат қилиб саломат қолишни орзу қилмоқ, пияти бузуқ фитначи одамлар насиҳатини саодат калити деб ҳисобламоқ— сув юзига хат ёзиш билан баробардир. Шоҳ ҳузурида тўғри сўзлаган одамнинг қўрқуви ҳам кўп бўлади, чунки шоҳнинг дўстлари ҳам, душманлари ҳам бундай одамнинг рақибига айланадилар. Шунинг учун ҳақиқатни билган одамлар вафосиз дунёдан юз ўгириб, унинг айшу ишратидан, кайфу сафосидан қўл тортадилар, тапҳоликни одамлар билан бирга бўлишдан, холиққа ибодат қилишни маҳлуққа хизмат қилишдан юқори

қўядилар, чунки ибодатда адолатсизликка йўл қўйилмайди... Инсонларнинг қиладиган ишлари эса аксинчадир: улар ҳамма нарсани бир-бирига аралаштириб, қорштириб юборадилар. Баъзан нолайиқ хизматчиларни самимий деб кўкларга кўтарадилар, баъзан эса содиқ ва хайрихоҳ одамларни жазолайдилар. Инсонлар янглишадилар, улар савоб билан гуноҳни фарқ қилмайдилар. Тадбирлари ҳақиқатга яқин бўлган, эҳтиёт учун ноҳақ қон тўкмайдиган шоҳ яхши ва саодатлидир. Уз хизматида бўлган одамлар билан тўғрилиги ва самимийлигига қараб муомала қилиш шоҳларнинг энг яхши хосиятларидандир. Шоҳнинг ўзи яхши билади ва бу ерда ўтирганлар ҳам тасдиқлаши мумкинки, мен билан ҳўкизнинг орасида бундай бахтсизликка сабаб бўладиган келишмовчилик ва адоват йўқ эди. Шатраба мен ҳасад қиладиган вазифада эмасди, аини замонда у менинг нафратимга сабаб бўладиган бирон иш ҳам қилмади. Мен эшитганларимни шоҳга етказиб уни огоҳлантирдим, бу билан шоҳнинг тузини оқлаб, ўз бурчимни адо этдим. Шоҳ менинг кўнглим тўғрилигини, ниятим яхши эканлигини синаб кўриб ўз ақли ва иродаси билан бу ишни қилди. Энди бир қанча фитначи ва хоинлар, шоҳнинг душманлари менинг бу самимийлигимдан ташвиш ва саросимага тушиб, жонимга ҳасд қилмоқдалар... Ҳар ҳолда мен тирик қолсам шоҳнинг роҳати бузилади деб гумон қилмайман ва шоҳ хизматларим эвазига мени ўлдиртиради, деб ўйламайман.

Димнанинг сўзларини тинглаб шер деди:— Ишини текшириб, ҳақиқатни барқарор қилиш учун Димнани қозига топширмоқ керак. Чунки масалани тамомила ойдинлаштирмасдан, гуноҳни исботламасдан, эҳтимолни ҳақиқат деб ҳисоблаб ҳукм чиқариш адолат ва инсофдан эмас.

Димна деди:— Қайси бир адолатли ва виждонли қози ақл ва фаросатда, адолатда подшоҳдан ҳам юқори бўла олади? Шубҳаларни бартараф этмоқ ва ҳақиқатни юзага чиқармоқ учун жиддий текшириш ўтказиш энг тўғри йўлдир. Аминманки, агар текшириш тўғри ўтказилса, содиқлигим аниқланади, шоҳ ғазабидан қутуламан... Хоҳишим шуки, менинг ишимни жиддий текширишни амр этсангиз. Чунки астойдил ҳаракат қилинмаса тошдан ўт чиқариб бўлмайди. Агар менда бирон гуноҳ бор бўлса, ишимни бу даражада жиддий текширишни талаб қилмас-

дим. Ишончим комилки, натижада, нақалар содиқ эканлигим аён бўлади. Сассиқ ёки хушбўй парсанинг ҳиди ҳар тарафга тез тарқалади. Менинг кичкина бир гуноҳим бўлсайди, фурсат борида қочиб кетардим, шоҳ хизматида қолиб бу балони кутиб ўтирмасдим. Ишим адолат билан текширилади, бунда ғаразга йўл қўйилмайди, деб умид қиламан. Текширишнинг кетиши ҳақида шоҳга ҳар куни маълумот бериб турилишини илтимос қиламан. Шоҳ ғалабалар кўзгуси, зафарлар ойнаси, дунёнинг безаги бўлган ўз ақли тарозисида уларни ўлчаб кўрсин. Шунда ҳукизнинг ўлдирилишида ҳеч бир гуноҳим йўқлиги ойдинлашади...

Ахир мен нима учун шундай бир хиёнат қилишим керак эди? Мен юксак мавқе ва мансаб эгаси эмасманки, ундан ҳам юқори мавқе ва даражани ҳавас қилсам. Мен шоҳ хизматида бўлиб, унинг адолати ва саховати соясида хамиша бир парча нонга қориним тўқ эди, лега энди унга қарши бош кўтарайин? Гарчи мен шоҳнинг қули бўлсам ҳам мени у ўз адолатидан бебаҳра қилади деб ўйламайман.

Уша ердагилардан бири деди:— Димна бу сўзларни ҳоқоннинг улуглигини кўрсатиш учун эмас, балки балони ўзидан даф қилиш учун гапиряпти.

Димна деди:— Менинг қалбимни мендан яхши ким билади? Ўз фойдасини ҳар ким ўзи билади. Зарур бўлган пайтда ҳар ким ўз ҳақини ҳимоя этмаса, биров уни ҳимоя қилармиди? Сенинг бу сўзларнинг ақлнинг камлигидан ва подонлигиндан далолат бериб турибди. Шоҳ сенинг гапинг қуруқ туҳмат эканлигини тушунмаяпти деб ўйлама. Шоҳ бир оз диққат қилса, бу сўзларни нима мақсадда гапираётганингни тушуниб олади, хайрихоҳликни бадхоҳликдан, яхшилиқни ёмонликдан ажратиб олади. Шоҳнинг ақл ва закоси бир умрлик ишни бир кечада бажаришга қодир, бир боқиш ва назар ташлаш биланоқ катта бир қўшнингни ўзига тобе эта олади.

Шернинг онаси деди:— Ҳар доим макр ва ҳийла ишлатиб келган, жиноят ва хиёнатни ўз ҳунари деб билган хонининг энди панд-насихат қилаётганига гоят таажжуб қиламан. Эй мунофиқ! Сен ҳамон макр ва ҳийла билан ўзингни қутқармоқчимисан?

Димна деди:— Яхшини ёмондан, фойдани зарардан ажрата оладиган одам кўриб турибдики, мен ваъдага вафо қилиб ўз бурчимни садоқат билан адо этдим. Шоҳ-

нинг ўзи яхши биладики, ҳеч бир хонн унинг олдида бирон сўз айтишга журъат қила олмайди. Энди шоҳ менга адолатсизлик қилса, зарари ўзига ҳам тегади.

Кимки ишни шошиб қилса, зарарли нарса билан фойдали нарсанинг фарқига бормаса, у ўз дўстини хизматкоридан ажрата олмай қолган хотин вазиятига тушади.

Шер сўради:— Хотинга нима бўпти?

Ҳикоят: Димна деди:— Айтибдурларки, Кашмир вилоятида Жамиз отли бир савдогарнинг ой юзли, сунбул сочли бир хотини бор эди. Бу хотин шу қадар гўзал эдики, ҳали фалак кўзи бундай жамолни кўрмаган, ҳатто инсон хаёли ҳам бунақа гўзални тасаввур этмаган эди. Уларга моҳир бир рассом кўшни эди. У билан савдогар хотини ошиқ ва маъшуқ эдилар.

Бир кун хотин унга деди:— Сен ҳаминша гоҳ овоз бериб, гоҳ тош отиб келганингни билдириб, одамларда шубҳа уйғотасан. Энди келганингни билдириш учун бошқа бир йўл топ.

Рассом деди:— Мен икки рангли чодир тиктираман. Бир тарафининг оқлиги ой ёғдусидек, иккинчи тарафининг қоралиги ойдинсиз қоронги кечадек. Сен уни кўришинг билан дарҳол чиқиб ёнимга келасан.

Савдогарнинг хизматкори бу сўзларни девор орқасида эшитиб турган эди. Бир неча кундан кейин чодир битди. Рассом бир иш билан кўчага чиқиб кетганда хизматкор чодирни рассом канизидан сўраб олиб ёпинди-да, хотиннинг ёнига кетди. Рассомнинг канизи унинг маъбуби эди. Савдогарнинг хотини билмасдан шошилиб чиқди, хизматкор муродиши ҳосил қилиб чиқиб кетди ва чодирни ўз жойига қўйди. Сал вақт ўтмай рассом уйига келди. Маъшуқасини соғиниб, чодирни ёпинганича савдогарнинг уйига келди. Хотин яна югуриб чиқди ва деди:— Хайрли бўлсин, эй азизим, кетганинга бир соат бўлмай, яна келдингми?

Рассом масалани дарров тушунди. Уйига қайтиб келиб, канизининг адабини берди, чодирга ўт қўйди.

Мен бу масални шунинг учун келтирдимки, хоқон шошиб менинг масаламда нотўғри ҳукм чиқармасинлар. Мен бу сўзларни азоб беришларидан ташвишланаётганим ёки ўлимдан қўрқганим учун айтаётганим йўқ. Чунки ўлимдан қочиб қутулиб бўлмайди. Эртами-кечми, барибир у бошингга келади.

Агар менинг бир эмас, минг жоним бўлса ҳам уларни доҳ учун қурбон қилишга тайёрман, ҳаммасидан кечиб икки дунёнинг роҳатига эга бўлган бўламан. Лекин шоҳ ишнинг оқибатини ўйлаб, эҳтиёт билан ҳаракат қилиши керак. Чунки у раиятсиз яшай олмайди. Тухмат гапга ишониб, лаёқатли мулозимларни ҳалок этишнинг зарари кўпдир, дўстларингни ўлдирсанг, яккаланиб қоласан. Лаёқатли мансабдорлар ва ишбилармон қўллар ҳамиша топилавермайди. Садоқатли, ишбилармон одамларни етиштириш унчалик осон эмас... Бир тошнинг офтоб тоби билан лаълга айланиши учун озмунча йиллар керакми?!

Шернинг онаси қараса, Димнанинг сўзлари секин-секин ўтирганларга таъсир қиляпти. У, шоҳ Димнанинг усти ялтироқ, ичи қалтироқ далиллар ва баҳоналарига инониб уни жазолашдан воз кечиб ўтирмасин, деб кўрқди. Чунки Димна сўзлашда моҳир, тилёғламаликда уста эди... Шунинг учун ҳам шерга қараб деди:— Хомуш ўтиришингдан душманнинг гапларига ишонаётганга ўхшайсан. «Сукут — аломати ризо», дейдилар.

Шернинг онаси шуни деб ғазаб билан ўрнидан туриб чиқиб кетди. Шер, қозилар ишни текшириб ҳукм чиқаргунларича Димнани зиндонга солишни буюрди.

Шундан кейин шернинг онаси ўғлини хилватга чақириб деди:— Мен Димнанинг ниҳоятда ҳийлакор эканлигини илгари жуда кўп эшитган эдим. Лекин унча ишонмас эдим. Эндиликда эса унинг ёлгонни тўқишга, баҳона топишга ва гапга чечанлигини кўриб шубҳаларим тарқалди. Агар хоқон унга озгина фурсат берса, у ўзини гирдобдан қутқариб олади. Бу қаллобни тезлик билан йўқ қилиш керак, унга муҳлат бериб бўлмайди.

Шер деди:— Шоҳлар саройига яқин одамларнинг иши ҳамиша фисқ-фасоддир. Улар бир-бирларини кўролмайдилар, бир-бирларига ҳасад қиладилар. Ҳасад шундай ўтдирки, агар тутаса, ҳўлу қуруқ баробар ёнади. Ҳасаднинг оқибати шундайки, бир-бирини кўрарга кўзи бўлмаган уч киши қиссасидагидек, ҳасадчи ўзига ҳам яхшиликни раво кўрмай кўяди.

Шернинг онаси сўради:— Уч ҳасадчи нима қилишибди?

Шер деди:— Айтадиларки, бир-бирига ҳамроҳ бўлиб уч киши сафарга чиққан эди. Ёши улуғи қолган иккисига деди:— Сиз нима сабабли ўз ватанларингиз роҳатидан кечиб, сафар қийинчиликларини ихтиёр этдингиз?

Бири деди:— Мен бир жойда яшар эдим. Иши юришган одамларга ҳасад қилиб, уларни ҳеч кўра олмас эдим. Ҳўлаб-ҳўлаб бир кун, оз вақтга бўлса ҳам ватандан чиқиб кетсам, кўра олмайдиган нарсаларни кўрмай қўя қолсам, деган қарорга келдим.

Бошқаси деди:— Мен ҳам шу сабабдан мусофирликни ихтиёр этдим.

Энг катта ёшдаги сайёҳ ҳам шу сабабдан даштга чиқиб кетганини айтиб берди.

Учала ҳасадчи топишганларидан хурсанд бўлиб йўлга равона бўлдилар. Бир куни биёбонда йўлдан бир ҳамён олтин топиб олдилар. Ҳамжиҳатлик билан олтинни бўлиб олишга қарор қилдилар. Лекин ҳар бирининг ҳасад оловни ёниб, бошқасининг оладиган улушига кўз олайтира бошлади. Шундай қилиб, бир кечаю бир кундуз жазирама биёбонда оч, ташна ва уйқусиз ҳолда жанжал қилдилар. Эртаси кун шу ернинг подшоҳи овга чиққан эди, маҳрамлари билан ўша ердан ўтиб қолди. Подшоҳ уч ҳасадчини кўриб аҳвол сўради. Улар бор гапни айтиб бердилар:— Биз учовимиз ҳам ҳасад ўтида куйиб-ёнамиз, шу сабабдан ватандан жудо бўлиб эдик. Мана энди топиб олган олтинларни тақсимлашда ўртамизда низо чиқди. Бу олтинни тақсимлаб беришга қодир бир одамга муҳтож бўлиб турганимизда мана шоҳнинг ўзлари ғойибдан келиб қолдилар.

Подшоҳ деди:— Ҳар бирингиз ўзларингизнинг қай даражада ҳасадчи эканлигингизни сўзлаб беринг, ҳасадингиз даражасига қараб олтинни тақсимлаб бераман.

Бири деди:— Менинг ҳасадим шу даражада кучлики, ҳеч вақт бировга эҳсон ва шафқат қилишни ва бирон кишининг хушвақт бўлишини хоҳламайман.

Иккинчиси деди:— Сенда ҳасаднинг ўзи йўқ экан. Мен эса биров бировга ўз молидан эҳсон қилса, жоним чиқиб кетади.

Учинчиси деди:— Сиз икковингиз ҳам ҳасаддан бебаҳра ва бенасиб экансиз. Менга биров яхшилик қилса, ўзгаларга ҳам яхшилик қилар экан, деб куйиб кетаман.

Подшоҳ буларнинг ичи қоралигига ҳайрон қолиб деди:— Сўзларингизга қараганда, бу олтин сизларга ҳаром. Сизларнинг ҳар бирингизга лойиқ азоб-уқубат лозимдир. Бировга бир нарса эҳсон қилишни хоҳламаганинг жазоси шуки, уни бадном қилиб, дунё неъматларидан маҳрум этиш керак. Бировга биров эҳсон қилганини

кўра олмаган одамни ўлдириб, ундан қутулган яхши. Ўзгага ҳам, ўзига ҳам ҳасад қилувчи одамни дунёдаги барча азоб турлари билан қийнаб ўлдириш керак.

Шоҳ буйруғига биноан, биринчи ҳасадчининг бошини ерга қилиб осдилар, иккинчисининг бошини кесдилар, учинчисининг эса баданига заҳар суртиб офтобга қўйдилар. Шундай қилиб, ҳасад уч кишини жазога гирифтор қилди. Ҳасад давосиз дарддир. Ҳасадчи ҳамиша бировнинг шодлигидан ғамнок, роҳатидан аламнок бўлади.

Ҳасад шундай ёмон хусусиятки, унинг касридан одам ўзига ҳам яхшилиқни раво кўра олмай қолади. Шоҳлар саройига яқин одамларнинг иши игво, ҳасад, адоват, чақимчилик ва бир-бирини ёмонлашдан иборатдир. Кечакундуз улар бир-бирларининг пайига тушиб, бир-бирларини ғийбат қиладилар. Ким истасододли бўлса, унинг ҳақида шунча кўп миш-мишлар тўқийдилар... Балки Димнанинг мавқеи ва менга яқинлиги саройдагиларга ёқмасди. Билмадим, ҳаммаларининг Димна ҳақида тил бириктиргандай бир хил сўз айтишлари менга хайрихоҳликлариданми ёки Димнага бўлган адоват ва нафратданми? Мен ҳақиқатни юзага чиқармагунча уни ўлдиришни ўзимга раво кўра олмайман; чунки ҳиссиёт ва нафсониятга берилиш ақл ва камолот ойнасига доғ туширади ва тўғри қарор чиқаришга моне бўлади. Агар ҳунар эгаларини ва ишбилармон одамларни ёлғиз шубҳа ва гумонга асосланиб холи ҳисоблаб ўлдирсам, балки юрагим таскин топар, лекин менга ҳам, мамлакатга ҳам бунинг зарари катта.

Димнани зиндонга ташлаб, оёқларига оғир кишан солдилар. Калиланинг қадимги дўстига раҳми келиб, кеч кириши билан Димна ёнига келди. Димнанинг аҳволини кўриб, кўзларида қопли ёшлар оқизди ва деди:

— Эй биродар! Сени бундай мусибат ва азобда кўриб қандай чидай оламан? Сепсиз яшашнинг мен учун маъноси йўқдир, энди мен ким билан бирга улфатчилик қилиб, ким билан ўйнаб-куламан? Шодлигим ва ғамларимни ким билан баҳам кўраман?

Энди иш бориб шу даражага етганда, мен сенга нима десам ҳам арзийди, чунки мен буларнинг ҳаммасини олдиндан кўрган, шунинг учун сенга насиҳат қилиб, кўзингни очишга ҳаракат қилган эдим. Лекин сен сўзларимга қулоқ бермасдинг. Агар илгарилари сенга насиҳат қил-

маган, огоҳлантормаган бўлсам, бугун сенинг хиёнатингга шерик бўлиб ўтирар эдим. Лекин сенинг ҳарислигинг, такаббурлигинг ақлингдан, билимингдан устунлик қилди. Мен сенга олимлар томонидан айтилган, «хоин ўз вақтидан илгари ўлади», деган масални эслатиб ўтган эдим. Бу билан олимлар инсоннинг ўлдирилишини эмас, сенинг тортаётган азоб-уқубатларингни, ҳозирги аҳволингни назарда тутганлар, бу ўлимдан ҳам оғирдир. Ҳар ҳолда бу аҳволда яшашдан кўра ўлим афзалдир. «Тилингни сақласанг, бошинг омон қолади», деб жуда тўғри айтганлар.

Тил бўлсайди ўз қалбининг сирдоши,
Кссилмасди тил эгасининг боши.

Димна деди:— Эй биродар, сен ҳаминша ҳақ сўзни айтар ва тўғри маслаҳатлар берар эдинг. Лекин ҳасад, мансаб орзуси ақлимни олди, насиҳатларингни кўз олдимда беқадр қилди. Бу ишнинг зарари бағоят ва хатари бениҳоя эканига ақлим етар эди, лекин нафсини тия олмай соғлиғига зарарли таомни еган касал каби ўзимни сенга олмадим. Биламан, бу бало уруғини ўзим сепдим. Қим нима экса, шуни ўради. Инсон ўзи эккан дарахтнинг заҳарли эканини мевасини ўзига едирганларидан кейин билади. Кўриб турибманки, менга ҳам қилган ишларим ҳосилини йиғиш ва айтган сўзларим жазосини тортиш вақти келди. Лекин дўстим бўлганинг учун сенга ҳам озор беришлари мумкинлиги мени ташвишга соляпти. Агар қадимий дўст-сирдош эканимизни назарда тутиб, сени гувоҳликка чақирсалар ва сен, худо кўрсатмасин, ростгўйлигинг туфайли барча бўлган гапларни айтиб берсанг, у вақт мен икки ҳисса оғир азоб чекаман. Унда сен учун ҳам, мен учун ҳам нажот йўли беркилган бўлади, чунки сен менинг ишларимни билиб юардинг. Сен бошқалар тўғрисида шаҳодат берсанг ҳам ҳеч кимда шак-шубҳа уйғонмайди, шундай самимий дўст бўла туриб мен ҳақимда айтган сўзларинг инобатли бўлади. Энди менинг қай аҳволда эканлигимни ўзинг кўриб турибсан. Мурувват ва марҳамат пайти, гуноҳларни кечириб вақти етди.

Калила деди:— Нима демоқчи бўлганлигингни англадим. Олимлар дебдиларки, ҳар ким ҳам азобга бардош беролмайди, кулфатга тушган одам жонини

азобдан қутқариш учун ёлғонми, ростми, ҳақми, ноҳақми, оғзига келганини қайтармайди. Мен сенга ҳозирги вазиятда нажот йўлини кўрсата олмайман. Энг яхшиси шуки, гуноҳингни бўйнингга ол ва бўлган ишни эътироф қилиб узр сўра. Шундай қилсанг ҳеч бўлмаганда нариги дунё азобидан қутулиб қоласан. Чунки барибир сени қилган ишинг учун ўлдирадилар.

Димна деди:— Мен бу ҳақда ўйлаб кўрай, бирор қарорга келсам, сенга айтарман.

Калила бу суҳбатдан юраги сиқилиб паришон ҳолда уйига қайтди. Кетма-кет рўй бериши мумкин бўлган мусибат ва балоларни кўз ўнгига келтирди, ғамидан кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди, бироқ ўрнида илон чаққандек тўлғана бошлади. Ниҳоят, кечга бориб қорни шишиб кетди, тонг отмай, нафаси бўғилиб жон таслим қилди.

Калила билан Димна зиндонда гаплашаётган пайтда бир ваҳший ҳайвон улар яқинида биқиниб ётиб, бутун гапларни эшитиб олган эди... Эртасига у шернинг онаси ёнига келиб ҳаммасини айтиб берди. Шернинг онаси деди:— Хоин одамларни кечириб содиқ одамларни ўлдириш демакдир. Фитначи ва риёкор одамларни саломат қолдириш уларнинг ишига шерик бўлиш демакдир.

Шер қозига Димнанинг ишини тезлатишни, уни биладигаши сўроқ қилиб, эшитганларини ҳар кун шоҳга хабар қилиб туришни буюрди.

Эртасига ҳамма қозилар тўпландилар, жар солиб жамоатни ҳам йиғдилар. Қозининг вакили жамоатга юзланиб баланд овоз билан деди:— Шоҳ Димнанинг иши тезликда текширилиб ҳақиқатни аниқлашни, шубҳаларни бартараф қилиб, Димна устидан ҳукм чиқаришни амр қилди. Лекин шоҳ бу ҳукм жуда одил бўлиши кераклигини, бунинг учун Димнани таниганлар унинг яхши-ёмон ишларини чиқиб гапиришлари лозимлигини уқтириб ўтди. Тошқин хун ноҳақ кетмасин!

Қози вакили сўзини тугатди. Ҳамма сукутга кетди. Ҳеч ким чиқиб гапиришга ботинмас эди. Чунки ўтирганлар учун бу масала анча қоронғи эди. Улар тусмоллаб бир нарса дейишни ва шу туфайли беҳуда қон тўкилишини хоҳламасдилар.

Бу ҳолни кўриб Димнага жон кирди ва жамоатга қараб деди:— Агар гуноҳкор бўлсайдим, сизнинг инда-

маслигингизга севиъар эдим. Лекин мен бегуноҳман. Гуноҳкор бўлмаган одам ҳақида ҳеч ким ёмон сўз айтиши мумкин эмас. Ҳар бирингиз менинг тўғримда нима билсангиз гапиринг. Лекин эсингизда тутингки, ҳар бир сўзнинг бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам ўзига яраша мукофоти бор. Оғзингиздан чиққан ҳар бир сўз бир одамга ҳаёт бағишлашга ва ёки бир инсонни йўқ қилиб юборишга қодир. Ҳақиқатни билмасдан, ёлгон гумон ва тахминга асосланиб гувоҳлик берадиган ва бу билан мени ҳалок қиладиган одам табобат илмини билмай табиблик даъво қилган киши кунига тушади.

Қозилар сўрадилар:— У қандай бўлган эди?

Ҳикоят. Димна деди:— Ривоят қилибдурларки, бир шаҳарда тажрибали, беморга тўғри ва фойдали маслаҳат берадиган, ақлли, хизрнафас бир табиб яшар эди. Бу ҳаким эди. Бу ҳаким хаста бўлиб, инсоннинг энг қимматли неъматини бўлган кўзидан ажралиб кўр бўлиб қолди. Шундан фойдаланиб бир ҳаёсиз поддон одам ўзини табиб қилиб кўрсатиб, ном чиқара бошлади.

Шу шаҳар подшоҳининг бир қизи бор эди. Шоҳ уни ўз акасининг ўглига узатган эди. У ҳомиладор бўлиб туғиш вақти яқинлашганда оғир касал бўлиб қолди. Шоҳ тажриба ва муолижада шуҳрат топган кўр табибни чақиртириб келди. У аёлнинг касалини сўраб-суриштиргач, дардини дарҳол топди, унга «замахрон» дори-сидан бир мисқолини тоза мушк ва долчинга қўшиб ичиришни буюрди. Унга дорини тайёрлашни таклиф қилганларида, у айтди: «Менинг кўзларим кўрмайди, ўзларингиз тайёрларсизлар». Шу орада поддон «табиб» келиб қолиб, гапга аралашди: «Бу менинг ишим, мен тайёрлай оламан»,— деди.

Шоҳ уни ўз ёнига чақириб, турли гиёҳлар сақланадиган хонага кириб дорини тайёрлашни буюрди. У илмсиз ва поддон одам дарров ўша хонага кириб, ҳеч нарса билмагани ҳолда ишга киришди: заҳар солинган бир идишнинг олди, унга бошқа дориларни аралаштирди ва олиб чиқиб аёлга берди. Шоҳнинг қизи уни ичиш биланоқ жон берди. Подшоҳ ғазабланиб ўша доридан қолганини поддон ҳақимга ичирди, унинг бутун аъзойи бадани кўм-кўк бўлиб шу жойнинг ўзида қотиб қолди.

Бу масални шунинг учун келтирдимки, масаладан ҳабардор бўлмай сўз айтганинг, билмаган ишга киришганинг аҳволи шундай бўлади.

Ўтирганлардан бири деди:— Жинойтини авом халқдан сўраб-суриштириб ўтиришга эҳтиёж бўлмаган, разиллиги, ва рискорлиги аёну ашрафга ойдек равшан бўлган бадбахт Димна ўлимга сазовордир. Димнанинг лўттибозлиги, қалбининг қоралиги унинг юзидаги аломатларидан ҳам кўриниб турибди.

Қози деди:— Қайси аломатлардан, уларни айтиб бер, халққа ҳам маълум бўлсин.

У шахс деди:— Олимлар дебдурларки, кимнинг қошлари оралиги узоқ бўлса, ўнг кўзи чап кўзидан кичикроқ бўлса ва тез-тез юмиб очса, бурни чап томонга бир оз қийшайган бўлса ва учида учта тук бўлса, ўзи ҳаммиша ерга қараса, ундай одамга фисқ-фасод ҳамроҳ, ҳийла ва макр йўлдошдир. Бу аломатларнинг ҳаммаси Димнада бордир.

Димна деди:— Оллоҳнинг ҳукми ҳақдир, унда саҳвхато бўлиши мумкин эмас. Агар сен санаб чиққан аломатлар ҳақиқатнинг мезони, адолатнинг ўлчови бўлса ва ёлғиз шуларга асосланиб тўғрини ёлғондан, ҳақни ноҳақдан ажратиш мумкин бўлса, у вақтда ҳеч бир кимсани ҳеч қандай масъулиятга тортиб бўлмайди. На яхшилиги учун унга мукофот бериб бўлади ва на ёмонлиги учун жазо. Чунки худо томонидан яратилган бу хусусиятларни ҳеч ким йўқ қилиш қудратига эга эмасдир... Агар менига тўхмат юзасидан тўнкалган бу ишни қилган бўлсам (худо сақласин), демак, мени бунга шу аломатлар мажбур этибди. Бу аломатларни худо яратганлиги туфайли мен уларни йўқ қилишга қодир эмасман, бинобарин, жазога ҳам сазовор эмасман... Гар шундай экан, қандай қилиб сизлар мени бу аломатларга асосланиб балога дучор қила оласизлар? (Сизлар бу билан худони гуноҳкор ҳисоблаган бўласизлар-ку.) Сен бу бемаъни сўзларинг билан ўз подонлигингни ва омилигингни ҳаммага аён қилдинг. Сен ўзинг билмаган ишингга араланиб юрибсан, оғзингдан чиққан гапнинг маъносига тушуинмайсан.

Димнанинг бу сўзларидан кейин ҳамма оғзига толқон солгандек жим бўлиб қолди, ҳеч ким бирон нарса дейишга журъат эта олмади.

Қозининг буйруғи билан Димнани зиндонга олиб кетдилар.

Димна зиндонга келган эди ҳамки, Қалиланинг Рузбеҳ отли дўсти Қалиланинг ўлганини унга хабар қилди.

Димна буни эшитгач, юраги ғам-ғуссага тўлди, оҳ чекиб, кўзларидан селдек ёш тўкди ва марсия ўрнида шу шеърни ўқиди:

Ҳийла-найранг ожиздир ўлимнинг қаршисида,
Ҳеч қутқарган бўлганми ёқасини ажалдан?!
Агарда ўлмак учун туғилган бўлса инсон,
Яна яхши бўларди, туғилмаса азалдан.

Димнанинг бу сўзларини эшитиб, ўша ерда ҳозир бўлганлар қонли кўз ёшларини оқиза ва унга тасалли бера бошладилар.

Димна деди:— Алвидо, Қалила! Бошимга оғир кунлар келганда, бахтсиз ҳодисалар рўй берганда у менинг ҳамдардим, маслаҳатдошим, паноҳим эди. У дўстларнинг сирларини сақловчи хазина эди. Фалак ҳам бу сирларни айтишга уни мажбур этолмасди. Энди мен учун тирикликнинг нима лаззати бор? Рузбеҳ, агар бошимга тушган бу мусибатли кунда сен бу ерга келиб дўстлик қўлини менга узатмаганинга эди, дод-фарёд қилиб ўзимни ўлдирар эдим... Энди сен Қалила ўрнига менга биродарсан. Сендан бошқа ҳеч кимим йўқ. Қўлингни бер, дўст бўлайлик.

Рузбеҳ жуда хурсанд бўлиб деди:— Сенинг бу илтифотингдан кўп миннатдорман. Дўстлик қадрини билганлар сен билан ҳамсухбат ва сирдош бўлишни ўзларига шараф деб ҳисоблайдилар. Кошки, мен бирон ишингга яраб, сенга ёрдам кўрсата олсам.

Улар бир-бирларининг қўлларини сиқиб, дўст бўлишга онт ичдилар. Сўнгра Димна деди:— Фалон жойда хазина яшириб қўйганмиз. Қалила билан иккимизники эди, олиб кел, сен ҳам қуруқ қолмайсан.

Рузбеҳ хазинани олиб келди. Димна ўз ҳиссасини олди, Қалиланинг ҳиссасини Рузбеҳга берди ва ҳамиша шоҳнинг ёнида бўлиб унинг ҳақида нимаики десалар келиб айтиб беришини илтимос қилди.

Рузбеҳ унинг таклифини мамнунлик билан қабул этди. Эртаси кун бош қози йиғилишда бўлган воқеаларни шоҳга айтиб берди. Шер унга жавоб бериб юборгач, онасини ўз ёнига чақиртирди. Онаси бўлган воқеаларни эшитгандан кейин жуда безовта бўлиб қолди:

— Сенга қаттиқ гапириб, хафа қилиб қўяманми деб кўрқаман. Лекин ўйлаганларимни айтмасам, шоҳга хи-

ёнат қилган, уни ўз маслаҳатим ва насиҳатимдан бебаҳра этган бўламан.

Шер деди:— Маслаҳат берилиши керак бўлган вақтда қўрқини яхши эмас. Сенинг айтганларинг беғараздир, нима десанг, қабул этаман. Сўзлайвер.

Шернинг онаси деди:— Шоҳ ёлгонни ростдан, фойдани зарардан ажрата олмаяпти. Димна ўзига берилган фурсатдан фойдаланиб шундай фитна уюштириши мумкинки, шоҳнинг ақли унинг олдида ожиз қолади, ҳар қандай ўткир қилич ҳам бу фитна тўрини кесолмай қолади...—Шу сўзларни айтди-да, шернинг онаси жаҳл билан ўрнидан туриб кетди.

Эртаси кун Димнани келтирдилар, жамоат йиғилди, қозилар тўпланди ва мажлис бошланди. Қозихона вакили Димна ҳақидаги айбномани ўқиди.

Утирганлар бирон сўз айтмаганларидан кейин бош қози Димнага қараб деди:— Бу ерга йиғилганлар индамай ўтирган бўлсалар-да, кўнгилларида сенинг хоинлигингга аминдурлар. Шу аҳволда жамоа ўртасида яшамоғингдан нима фойда бор? Энди сен учун энг тўғри йўл—гуноҳингни бўйинингга олиб тавба қилиш ва шу билан у дунё азобидан ўзингни сақлаб қолишдир. Хиёнатни эътироф этсанг, у дунёга ёруғ юз билан борган бўласан. Рост, сен сўроқ вақтида ўзингни ҳимоя қилиш учун далиллар келтиришга устасан, лекин шуни билгинки, расво бўлиб яшамоқдан мардлик билан ўлмоқ яхшидир.

Димна деди:— Қози аниқ далилларга эга бўлмаган ҳолда, ўз эҳтимолни ва ўзгалар гумонига кўра ҳукм чиқармоқчи. Бу катта хатодир. Агар сизларда шубҳа бор бўлса-ю, мени гуноҳкор деган қарорга келган бўлсангиз, бу ҳали мен ҳақиқатан ҳам гуноҳкор эканлигимни билдирмайди. Мен ўзимни, нима қилган, нима қилмаганимни яхши биламан. Ўзинг билган ҳақиқатни бошқаларнинг гумони учун қурбон қилиш ақлсизликдир, бунга қонуни ҳам, шарият ҳам йўл қўймайди. Сиз мени тухматчи, гуноҳкор деб гумон қилиб шунча шовқин кўтаряпсизлару ҳеч гуноҳ иш қилмаган мен индамай ўтираверайми? Ҳолбуки, менинг назаримда ҳеч кимнинг ўзимчалик қадри йўқдир, инсоннинг ўз жонидан ҳам азиз нарсаси бўларми? Менинг виждоним ҳатто ҳеч қандай қимматга эга бўлмаган одамга ҳам ўлимни раво кўрмайдию уни ўзимга раво кўраманми!? Эй қози, бу даъволарингдан кеч, агар насиҳат қилмоқчи бўлсанг,

унинг йўли бошқа. Авваллари сен одил эдинг, тўғри сўз эдинг, энди эса менинг бахтим қаролигиданми ёки шахсий ғаразданми, билмадим, бу ишда янглиш йўл тутиб, масалани бир тарафлама ҳал этмоқ, ўзингнинг шахсий гумонингга асосланиб нотўғри ҳукм ва ноҳақ қарор чиқармоқ фикрига тушиб қолибсан... Қимки билмаган иши юзасидан гувоҳлик берса, қарчиғайчи бошига тушган нарса унинг ҳам бошига тушади.

Қози деди:— Унинг бошига нима иш тушибди?

Хикоят. Димна деди:— Айтадиларки, бир машҳур ва маъруф марзбон¹ бор эди. Унинг Баҳория деган ой юзли, гул ёноқли, номусли ва ифбатли бир хотини бор эди... Шу кишининг бир қарчиғайчиси бор эди. У жуда ҳаёсиз ва нопок одам эди. Бир куни бу беҳаёнинг кўзи марзбоннинг хотинига тушиб қолди. Унга етишиш орзусида кўп ҳаракатлар қилди, ҳеч бир иш чиқара олмади. Умиди узилгандан кейин у хотинни беобрў қилиш ва шу йўл билан ундан қасос олиш фикрига тушди. Бир овчидан иккита тўтиқуш олди ва уларнинг бирига, балх тилида: «Мен дарвозабоннинг хоним билан бир уйда ётганини кўрдим», деган жумлани, иккинчисига эса: «Мен энди ҳеч нарса айтмайман» деган жумлани ўргата бошлади. Етти ой ичида тўтилар бу гапларни такрорлаб айтадиган бўлдилар. Бир куни марзбон ўз дўстлари билан ўлфатлашиб шароб ичиб ўтирганларида, қарчиғайчиси икки тўтини олиб келиб уларнинг олдига қўйди. Тўтилар ўрганиб олган икки жумлани такрор этар эдилар. Марзбон балх тилини билмагани учун тўтиларнинг гапини тушунмади, лекин қушларнинг овози ёқиб қолди — парвариш қилиб тур, деб уларни хотинига топширди. Орадан бир неча кун ўтгач, марзбон уйига Балхдан меҳмонлар келди. Овқатдан кейин шароб ичиб ўтирган эди, марзбон тўтилар солинган қафасни ўртага олиб келиб қўйди. Тўтилар одатларига кўра ўша икки жумлани такрор-такрор айтар эдилар. Меҳмонлар тўтилар гапини эшитгач, бир-бирларига қараб ҳайрон бўлганларича, бошларини қуйи солиб узоқ сукут қилиб ўтирдилар. Ниҳоят, марзбондан сўрадилар:— Сен бу қушларнинг нима деяётганларини тушунасанми?

Марзбон деди:— Йўқ, сўзларини тушунмайман, лекин овозлари жуда ёқади.

¹ Марзбон — ҳоким, чегара қўриқчиси.

Меҳмонлардан бири уй эгасига бу сўзларнинг маъносини айтиб берди ва қўлини дастурхондан тортиб, деди:

— Бизнинг шаҳарда хотини ёмон уйдан таом емайди-лар. Қарчигайчи дарҳол сўзга аралашиб деди:— Қушларнинг сўзи тўғри, мен ҳам бир неча дафъа кўрганман, гувоҳлик беришим мумкин.

Марзбон дарғазаб бўлиб хотинини ўлдирмоқчи бўлди. Хотини бир одам орқали эрига айттирди:— Мени ўлдириш учун шошилмасин. Мен унинг қўлидаман, истаган вақтда ўлдириши мумкин. Ақл ва тажриба эгалари ҳукм чиқариш, айниқса қон тўкишга шошилмасликлари, сабрли бўлишлари зарур. Менинг ҳақимдаги ишни текшириш керак, агар тўғри чиқса ўлдириши мумкин. Балхлик меҳмонлардан сўрасин, ўша икки қуш шу икки жумладан бошқа нарса биладиларми? Агар билмасалар, демак, бу сўзларни тўтиларга ҳаёсиз, нонкўр хизматчи ўргатгани маълум бўлади. Чунки у менга сўз отган, мени ўйнаш қилиб олмоқчи бўлган, лекин ўқи тошга теккан эди. Шундан кейин у мендан қасос олиш ниятида бу ҳийлани ўйлаб чиқарган...

Марзбон хотинининг айтганига қулоқ солиб, тўтиларнинг иккита ўргатилган жумладан бошқа нарса билмаслигига қаноат ҳосил қилди, хотинининг гуноҳсизлиги маълум бўлди. Марзбон қарчигайчини чақириб келишни буюрди. Қарчигайчи мақсадга етдим деб суюниб қўлида тўтиқуш билан кириб келди. Марзбоннинг хотини сўради:— Сен менинг ёмон ишлар қилганимни кўрган эдингми? Қарчигайчи, «ҳа, кўрганман», демоқчи бўлиб оғзини очган ҳам эдики, қўлидаги қуш унинг икки кўзини ўйиб олди.

Хотин деди:— Кўрмаган нарсани кўрдим деган кўзнинг жазоси шу бўлади.

Димна деди:— Мен бу масални шунинг учун келтирдимки, билмаган нарсани биламан деб бировга чоҳ қазиш, қоралаш — бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам оғир гуноҳдир.

Димнанинг сўзи тугагач, бўлган гапларнинг ҳаммасини ёзиб шоҳга етказдилар. У тазкирани онасига кўрсатди.

Онаси деди:— Шоҳ соғ ва саломат бўлсин. Бу ҳийлакор энди бошқа усуллар қўлламоқчи. У макр ва ҳийла ишлатиб шоҳни маҳв этмоқ фикрига тушибди. Бўҳтон,

таҳдид ва қўрқитиш йўлига ўтибди. У энди фитна қўзғатиб бутун ишларни ост-уст қилмоқчи, шоҳнинг содиқ, журъатли ва эътиборли вазирининг бошига солган фалокатларни шоҳнинг бошига солмоқчи.

Бу сўзлар шерни ўйлатиб қўйди, бир лаҳза мулоҳазадан сўнг онасига қараб деди:— Эй она, Қалила ва Димнанинг сўзлашиб турганини эшитган ким эди, ҳеч бўлмаса шуни айтсанг, Димнани ўлдиришга менинг қўлимда бир асос бўлар эди.

Шернинг онаси деди:— Ишониб сир айтган одамнинг ноини билдиришим менга жуда оғир. Омонатга хиёнат қилиб гуноҳга ботишни хоҳламайман. Лекин бу сирни менга айтган кимсадан ижозат сўраб кўрай, агар кўнса, айтиб бераман.

Шернинг онаси ўз хонасига бориб қоплонни ёнига чақиртириб, деди:— Шоҳнинг сенга қилган яхшиликлари, лутф-карами ўзингга ҳам, ўзгаларга ҳам аён. Бунинг натижасида шуҳрат қозондинг, мартабанг ошди. Энди сен шоҳнинг тузини оқлаш учун Димна ҳақида менга айтган сўзларингни шернинг олдига бориб такрорлайсан. Шундай қилсанг, золимнинг жазоланишига, ноҳақ ўлдирилган ҳўкизнинг оқланишига ёрдам берган бўласан.

Қоплон итоатгўйлик билан деди:— Агар менинг бир эмас, мингта жоним бўлиб, ҳаммасини шоҳга фидо қилсам ҳам менга қилган яхшиликларини уза олмайман. Мен ким эдимки, узр сўраб шер олдида гувоҳлик беришдан бўйин товласам ва шоҳнинг ёмон гумонларига сабаб бўлсам. Модомики, иш шу даражага етибди, мен шоҳнинг хоҳишига амал қилиб, нима қилиш керак бўлса шуни бажараман.

У шер ва бутун ҳайвонлар олдида Қалила ва Димна орасида бўлиб ўтган гапларни батафсил айтиб берди. Бу сўз оғиздан-оғизга ўтиб ҳар ерга ёйилди. Қалила ҳамда Димнанинг суҳбатини эшитган ҳайвонга ҳам етиб борди. Шундан кейин бу ҳайвон, мен ҳам гувоҳлик бермоқчиман, деб шоҳга хабар юборди. Шер уни олиб келишни амр этди. У келиб зиндонда эшитганларининг барини шоҳга баён қилди. Утирганлар ундан сўрадилар:— Ахир нега ўша куни келиб, эшитганларингни айтиб бермадинг?

У жавоб берди:— Мен ёлғиз бўлганим учун бир кинининг шоҳидлиги ҳукм чиқаришга етарли бўлмайди

деб ўйлаган эдим. Энди эса шоҳид иккита бўлди, бинобарин, Димна ҳақида ҳукм чиқармоқ мумкин.

Утирганлар ҳам, қозилар ҳам, шоҳид иккита бўлганлиги учун энди Димна ҳақида ҳукм чиқариш мумкин деган қарорга келишди. Шоҳ Димнанинг қўл ва оёғини занжирбанд қилиб зиндонга солишларини буюрди. Димна зиндонда очлик ва ташналикдан азоб ва уқубат чекиб ўлди. Ҳийлакор ва хоин, ҳасадчи ва фитначиларнинг оқибати шундай бўлади...

ЧИНКАБУТАР, ҚАРҒА, СИЧҚОН, ТОШБАҚА ВА ОҶУ БОБИ

Рожа бараҳманга деди:— Бир фитначининг орага кириб икки дўст ўртасида қандай адоват ва душманлик пайдо бўлгани, ниҳоят, бир бегуноҳ бечоранинг қони тўкилгани ҳақидаги ҳикояни эшитдим. Майлинг бўлса энди самимий дўстлар ҳақида, уларнинг садоқат ва биродарликлари тўғрисида, бу садоқат ва қардошликнинг фазилати борасида сўзлаб берсанг.

Бараҳман деди:— Ақлли одамлар учун дўстликдан қимматли ҳеч нарса йўқдир. Чунки яхши кунларда дўстларинг билан улфатчилик қилиб, хурсанд бўласан, ёмон кунлар бошингга тушганда дўстларинг сенга ҳамдард ва ёрдамчи бўладилар. Қарға, сичқон, кабутар, тошбақа ва оҷу масали бунга яхши мисол бўла олади.

Рожа деди:— У қандай масал?

Масал. Бараҳман деди:— Дебдурларки, Қашмир вилоятида бир хушманзара ажойиб чаманзор бор эди. Овга сероб бўлганлиги учун у ерга овчилар тез-тез келиб туришар эди. Шу чаманзорда сершоҳ, барглари қуюқ баланд дарахт устида қарға уя қуриб кун кечирар эди. Бир кун қарға ўз инида у ёқ-бу ёққа қараб ўтирганида, бўйнида тўр, орқасида тўрва, қўлида таёқ ушлаб, шошилганича шу дарахт томон келаётган бадбашара бир одамга кўзи тушди. Қарға ўз-ўзига деди:

— Бу одам бир балони бошлаб келаётганга ўхшайди, у кимни тўрға солиш қасдида келяпти, мени тутмоқчими ё бошқасини? Яхшиси, қимир этмай ўз жойимда турай, қани нима бўлар экан.

Овчи дарахт остига келиб тўрни ёйди-да, дон сепиб,

ўзи беркинди. Бир соат ўтар-ўтмас бир тўда кабутарлар учиб келдилар. Уларнинг бошлигини Чинкабутар дегдилар. Кўпни кўрган, зийрак ва чаққон эди. Кабутарлар у билан фахрланар, ҳар доим унга бўйсунар, у қасрга бошласа, ўша ерга учар ва унинг шарофати билан яхши кун кечирар эдилар.

Кабутарлар тўдаси доғни кўрганларидан кейин ҳеч нарсадан шубҳа қилмай пастга тушдилар ва тўрга илидилар. Овчи буни кўриб севишиб кетди, уларни тутиш учун жойидан шошиб турди. Кабутарлар патиллаб ҳар бири ўз жонини халос қилиш учун ҳаракат қилар ва бир-бирига урилар эдилар. Буни кўрган Чинкабутар деди:— Ваҳимага тушманглар. Ҳар бирингиз ўзингизнигина эмас, ҳамманинг халос бўлишини ўйланглар. Энди биргина чора қолди: ҳаммамиз кучимизни тўплаб бараварига парвоз қилишимиз керак.— Кабутарлар бошлиқлари айтгандек қилдилар, ҳаммалари бараварига учиб, тўр билан бирга кўкка кўтарилдилар.

Овчи улар кетидан югурди, у, охири булар чарчаб бирор жойга қўнарлар, деб умид қиларди.

Бўлаётган воқеаларни кузатиб турган қарға ўз-ўзига деди:

— Мен буларнинг кетидан бориб, иш нима билан тулашини кўрай, чунки шундай ҳодиса менинг ҳам бошимга тушиши мумкин. Ушанда булар тажрибасидан фойдаланаман. Бошқаларнинг бошига тушган ҳодисадан ўзи учун ибрат олган одамни ҳушёр ва фаросатли дейдилар.

Овчининг чопиб келаётганини кўрган Чинкабутар ёронларига деди:— Бу сурбет овчи ҳамон кетимиздан келяпти, биздан воз кечадиганга ўхшамайди. Агар кўздан ғойиб бўлмасак, биздан кўнгил узмайди. Очиқ жойга эмас, дарахтзорларга бориб кўнайлик, шунда у бизни топмай, орқасига қайтиб кетар. Менинг бу яқинда бир сичқон дўстим бор, унга айтсак, тўримизни қирқади ва бизни озод қилади.

Кабутарлар унинг сўзига кириб, у бошлаган томонга қараб учдилар. Овчи оворай сарсон бўлиб, орқасига қайтди.

Воқеанинг нима билан тамом бўлишини билиш учун қарға ҳам улар орқасидан тўхтовсиз учиб борарди.

Кабутарлар сичқон маскани ёнига тушдилар.

Сичқоннинг оти Зийрак, ўзи жуда ақлли ва чаққон

эди, ҳаётнинг иссиқ-совуғини кўрган, аччиқ-чучугини тотган эди. Бирор фалокат рўй берса, қочиб чиқиб кетиш учун инидан анча тешик очган, инига сомон солиб, озуқа билан тўлдирган эди.

Чинкабутар унинг уясига келиб чақирди. У ҳам кабутарнинг овозини эшитиши биланоқ инидан югуриб чиқди ва вафодор дўстини тузоқда кўргач, кўзларидан ёш оқизиб деди:— Эй азиз ва меҳрибон дўстим! Қим сени бу аҳволга солди?— Чинкабутар жавоб берди:— Яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам тақдирдан. Қимнинг пешанасига нима ёзилган бўлса, эртами, кечми, шу нарса унинг бошига келади, ундан қочиб қутулиб бўлмайди... Қисмат бизни бу бало гирдобига солди. У бизга дон кўрсатиб, кўзимизни боғлади ва ақлимизни қора пардага чулғади. Ҳаммамиз бало занжирига тушиб, бахтсизлик чангалига тушдик. Мендан кўра қувватлироқ ва шаён-шавкатлироқ бўлганлар ҳам қисматдан қочиб қутула олмаганлар. Вақт-соати келганда, кун ва ой тўтилади, балиқ дарё тагидан юзага қалқиб чиқади, қуш осмон бағридан ерга тушади, нодонлар мақсадга етади, ақллилар ожиз қоладилар...

Сичқон бу сўзларни эшитгач, Чинкабутар ўралган ипларни қирқа бошлади. Чинкабутар деди:— Аввал ўртоқларим ўралган ипларни қирққин.— Сичқон унинг сўзига парво қилмади. Чинкабутар яна деди:— Эй азиз дўстим, аввал ўртоқларимни банддан озод қил!— Сичқон деди:— Сен ўз жонингни халос этишни истамайсанми, яшашга сенинг ҳақинг йўқми?— Чинкабутар деди:— Мен уларга раҳбар бўлиш вазифасини ўз зиммамга олганман. Шунинг учун уларнинг менда ҳақлари бор, уларни асраш менинг бурчимдир... Бунинг устига, мен уларнинг ҳаракати ва ёрдами туфайли овчининг қўлидан халос бўлган эдим. Энди мен ҳам ўз бурчимни адо этиб, ўзимдан аввал уларни қутқазим керак. Яна шуниси борки, агар сен менинг ипларимни қирқа бошласанг чарчаб қолишинг ва дўстларим тўрда қолиб кетишлари мумкин. Лекин мен тўрда қолсам, сен қанчалик чарчамагин. барибир, мени тўрда қолдирмайсан. Ҳаммадан олдин ўзимни қутқазсам таъна ва маломатга қоламан.

Сичқон деди:— Бу муруватли ва инсофли одамларнинг хосиятидир. Бу хосият дўстларнинг сенга бўлган ишончи ва муҳаббатини янада мустаҳкамлайди.

Шуни деб сичқон астойдил ишга киришиб кабутарларнинг ипларини қирқа бошлади. Бир оздан сўнг кабутарлар ва Чинкабутар тўрдан озод бўлдилар.

Қарға сичқоннинг жонбозлигини ва ипларни қирқишидаги маҳоратини кўриб, у билан дўстлашмоқ фикрига тушди ва ўз-ўзига деди:— Кабутарлар бошига тушган иш менинг ҳам бошимга тушиши мумкин. Бундай дўст керак бўлиб қолади.

У сичқон ини ёнига келиб, чақирди.

Сичқон сўради:— Ким?

Қарға деди:— Мен, қаргаман.

Қарға унинг кабутарларга қилган яхшилигини, вафодорлигини айтиб берди ва деди:— Сенинг нақадар мурувватли ва олижаноб эканлигинг менга маълум бўлди. Шунинг учун сен билан дўстлашиш орзусига тушдим. Бу дўстликнинг нимаики шартлари бўлса, бажо келтиришга ҳозирман.

Сичқон деди:— Сен билан менинг ўртамда ҳеч умумийлик йўқ, бинобарин, дўст бўлишимиз ҳам мумкин эмас. Ақлли одамлар нодон одамлар аҳволига тушмаслик ва ҳикмат аҳлларига калтафаҳм бўлиб кўринмаслик учун мумкин бўлмаган нарсаларни орзу қилмаслик керак. Қуруқликда кемадан, денгизда отдан фойдаланишни истаганлар ўзларини кулгили ҳолга солган бўладилар. Чунки бошида ақли бор одам бундай ишни қилмайди. Сен билан менинг орамизда қанақа муҳаббат бўлиши мумкин! Ахир мен сенинг таомингман, демак сенинг ёнингда бир лаҳза бўлса-да, тинч, бежавотир яшай олмайман. Кимки ўз тенги билан бўлмаса, унинг бошига ҳам каклик бошига тушган савдо тушади.

Қарға деди:— Унинг бошига нима савдо тушибди?

Ҳикоят. Сичқон деди:— Бир куни бир каклик тоғ этагида сайр қилиб юрар ва қаҳқаҳасининг садоси фалак гумбазигача старди. Ногоҳ бир лочин ўша ердан учиб ўтди. У какликнинг юришини ва хандон отиб кулишини кўриб кўнгли очилиб кетди ва унга меҳр қўйиб, у билан суҳбат қилиш хаёлига тушди. Ўзича: «Бир меҳрибон ёр ҳаммага ҳам лозимдир,— деб ўйлади.— Бу каклик жуда чиройли, дилрабо ва хушрафтор экан, агар шундай ёр ва ҳамдамнинг бўлса, суҳбатидан кўнгли баҳра олғай».

Шу сўзларни айтиб, лочин оҳиста какликка яқинлашди. Какликнинг кўзи унга тушиши билан қўрққанидан

Бир тош тешигига кириб кетди. Лочин ҳаводан тушиб тешикка яқин келди ва деди:— Эй каклик, илгари сенинг бу қадар ажойиб қуш эканлигингни билмас эканман. Бугун сенинг қаҳқаҳаларинг ва юришинг мени асир қилди. Мендан асло қўрқмай меҳр қўйсанг, дўстлик дарахтидан мурод меваси етишар деган умиддаман.

Каклик бекинган жойидан овоз берди:— Эй қаҳрамон, мен бечорадан қўл торт ва ўзингча бугун бир какликни тутиб едим, деб қўя қол. Ут билан сув бир-бирига қўшилгандагина иккимиз дўст бўла оламиз.

Лочин деди:— Эй азиз, ўзинг бир ўйлаб кўр, меҳрибонликдан ўзга қандай нарса мени ширин сўзлашга мажбур қилиши мумкин? Чангалимдан қувват кетди-мики, сенга ўхшаганларни ов қила олмай ҳийла ишлатсам, тумшуғимга путур етибдимики, шикорга ярамай қолган бўлсам. Менда ҳамдамлик ва ҳамсуҳбат бўлишдан бошқа орзу йўқ. Менинг суҳбатим сенга кўп фойда келтиради. Биринчидан, йиртқич қушлар менинг ҳимоям остида эканлигингни кўриб, сенга тажовуз қилмайдилар ва сен тоғ этагида хотиржам йўрғалаб юраверасан. Иккинчидан, сени ўз уямга олиб бораман, у ерда баланд мавқеда, ўз ҳамжиисларингдан баланд даражада бўласан, ўз жинсингдан бир чиройлигини келтириб бераман, у билан бирга ўйнаб-кулиб юрасан.

Каклик деди:— Сен қушлар амирисан. Паррандаларнинг ихтиёри сенинг қўлингда. Агар илтифотингдан умидвор бўлиб айтганингга қўнсам, аҳтимолки, таъбингга ёқмаган бирор иш қилиб қўйиб, ғазабингга гирифторм бўламан. Яхшиси шуки, ўз хилватхонамда тинчгина ўтирай ва хатардан холи бўлмаган ҳокимлар хизматини ихтиёр қилмай қўя қолай.

Лочин деди:— Эй азизим, дўстликнинг кўзи кўр эканлигини билмайсанми? У айбни кўрмайди, дўстдан содир бўлган ҳар қандай ёмонлик зебо кўринади. Мен сенинг қилган ишларингга муҳаббат кўзи билан қараб сўзларингни меҳр қулоғи билан эшитаман.

Каклик узрини айтиб қанча баҳона келтирмасин, лочин унинг узрини қабул қилмади. Ниҳоят, каклик тешикдан чиқди, улар бир-бирлари билан қучоқлашиб, дўст бўлишга аҳду паймон қилдилар. Лочин какликни ўз уясига олиб кетди. Улар тотувлик ва хурсандчилик билан умр кечира бошладилар. Каклик лочиндан қўрқ-

май ибосиз гаплар айтар ва беадабона ҳаракатлар қила бошлади. Сўз орасида у қаҳқаҳа отиб кулар, лочин ҳам буларни ҳазилга йўйиб, ўзини билмасликка солар эди. Аммо дўстининг ҳаракатлари унинг жаҳлини чиқара бошлади. Бир кун лочин бетобланиб, овга чиқа олмади. Кечаси қорни жуда ҳам очди, гиналар эсига тушса, какликни егиси келар, аҳду паймони эсига тушса, ўзини босар эди.

Каклик лочиннинг авзойини кўриб, ўзининг ҳалок бўлиши муқаррар эканини тушуниб қолди ва фйгон чекиб деди: «Афсуски, аввалда ишнинг охирини ўйламадим, етти ёт бегонага ошна бўлдим. Улуғлар насиҳатини қулоққа олмадим, улар: «Ножинс суҳбатидан илондан қочгандек қоч», деган эдилар. Била туриб ўзимни ўтга ташладим, ҳаётим иплари узилди, энди нима қилай?

Каклик ўзи билан ўзи гаплашиб турганда, лочин озор чангалини ёзиб қонхўр тумшуғини чархлаб, какликка ташланишга баҳона қидирар эди.

Лочин ҳеч қандай баҳона топа олмай, бетоқат бўлиб, аччиқ аралаш деди:— Менга офтоб ёмон таъсир қилди, сен эса сояда роҳат қилиб ётибсан.

Каклик деди:— Эй жаҳонгир амир, ҳозир тун, ҳамма олам қоронғилик қўйнида. Сизга қайси офтоб ёмон таъсир қиляпти-ю, мен ниманинг соясида роҳат қилиб ётибман?

Лочин айтди:— Эй беадаб, мени ёлгончи қиласанми?— деб чангалини ёзди, какликни икки бутидан ажратиб ташлаб, гўштини еди.

Бу масални шунинг учун келтирдимки, сен билиб ол: ҳар ким душман бўлган ғайри жинс махлуқ билан суҳбат қурса, зарарсиз эканлигидан кўнгли тўқ бўлмаган киши билан ошна бўлса, фалокатга йўлиқади.

Қарға сичқонга деди:— Ақлингни бошингга йиғиб ўйласанг-чи, сени ранжитишдан менга нима фойда, сени еганим билан на қорним тўяди, на кўзим. Лекин сенинг дўстлигинг менга минг даража кўп фойда келтириши мумкин. Аминманки, сен билан дўст бўлиш учун узоқдан келганимни назарга олиб мени рад этмайсан, кўкрагимдан итариб ташламайсан, чунки бу сенинг шаънингга ярашмайди, инсоф бунга йўл қўймайди. Ҳаёт сенинг юксак даражада ахлоқли, саховатли ва шижоатли эканлигингни кўрсатди. Қанчалик ҳаракат қилма, ҳунар ва

истеъдодингни сир сақлай олмайсан. Хунар ва истеъдод мушк-анбар кабидир, уни қанчалик бекитманг, у шунчалик атрофга ёйилиб, ҳамма ёқни муаттар қилиб юборади.

Сичқон деди:— Муболагани ҳаддан ошириб юбординг. Мени дўст бўлишга тарғиб этмоқдасан, лекин кичкина сабаб билан муҳаббат иплари узилиши мумкин. Донишмандлар дебдиларки, душман сўзига алданиб бўлмайди. Муҳаббатдан лоф урганга яқинлашмоқ хатодир. Дўстлик даъвосини қилган душманнинг сўзига ишонган одамнинг бошига албатта сувори бошига тушган савдо тушади.

Қарға сўради:— Унинг бошига нима савдо тушибди?

Хикоят. Сичқон деди:— Қарвонлар ёқиб кетган гулханнинг ўтини шамол учуриб, даштга ўт тушиб кетган эди. Туя минган бир киши ўша ердан ўта туриб, оловлар ўртасида бир илоннинг тўлганиб ётганини кўрди. У, ўт балосидан қутула олмай заҳарли кўзларидан қон ёш тўкиб суворига ялиниб деди:— Марҳамат қилиб, мени бу дўзахдан қутқар, савоб бўлади.— Сувори раҳмдил киши эди. У, илоннинг зорини эшитиб, бечорага юраги ачиди, илон, гарчи одамзодга душман бўлса ҳам ҳозир қийин аҳволда қолибди, уни бу балодан қутқарсам савоб бўлар, деб ўйлади. У тўрвасини найза учига боғлаб илон томонига узатди. Илон севишиб тўрвага кирди. Сувори бир оздан кейин тўрвани очиб илонга деди:— Бор, эсон-омон қутулганингга шукур қилиб уйингга кет, бундан буён ҳеч кимга озор берма.

Илон деди:— Эй йигит, бу сўзларингни қўй. Мен сени ва туянгни чақиб, заҳримни солмай кетолмайман.

Сувори деди:— Ахир сенга яхшилик қилдим, сени оловдан қутқардим, гуноҳим шуми?

Илон деди:— Ҳа, сен яхшилик қилдинг, аммо ўринсиз яхшилик қилдинг. Биласанки, мен зарарли махлуқлар авлодиданман, бошқа нарсани мендан кутиш мумкин эмас. Нима учун мени қутқардинг? Улдирмоқ лозим эди, сен эса одамзод душманига раҳм қилдинг. Яхшиликка ёмонлик менинг касбимдир. Ёмонларга яхшилик қилиш яхшиларга ёмонлик қилиш демақдир. Энди мен сени заҳарласам, бу ишим сенга танбеҳ, ўзгаларга ибрат бўлади.

Сувори деди:— Эй ноинсоф, яхшиликка ёмонлик қайси мазҳабда бор?

Илон деди:— Одамзод мазҳабида бор. Мен сенинг ижозатинг билан ўз матоларингизни ўзларингизга сотмоқчи ва ўз косангизда ўзингизга заҳар ичирмоқчиман. Тезроқ жавоб қил, аввал ўзингни чақайми ё тевагани?

Сувори деди:— Мени ҳам чақма, туямни ҳам.

Илон деди:— Нега энди! Ўзларингиз ҳам яхшиликка ёмонлик қиласизлар-ку!

Сувори илоннинг бу гапини инкор қилди ва деди:— Бу даъвога гувоҳ керак.

Шу орада бир сигир кўриниб қолди.

Илон деди:— Эй сигир, яхшиликнинг жазоси нимадир?

Сигир деди:— Одамзод мазҳабида яхшиликнинг жазоси ёмонликдир. Мен бир неча йилдан бери уларникида тураман. Ҳар йили бола туғар ва уйларини сут билан қаймоққа тўлатар эдим. Ҳозир боладан, сутдан қолдим, қаридим, ўтлаб семирсин деб мени далага ҳайдаб қўйдилар. Кеча эгам келиб у ёқ-бу ёғимни ушлаб, бир оз семирганимни кўриб қассобга сотди. Мана бугун сўйишга олиб кетаётирлар. Яхшилигимнинг жазоси шу бўлди.

Илон деди:— Эй йигит, эшитдингми?

Сувори деди:— Эшитдим, аммо бир гувоҳнинг шоҳидлиги етишмайди. Яна бир гувоҳ керак.

Илон атрофга қараб бир дарахтни кўриб, ёнига келди.

Илон сўради:— Эй дарахт, яхшиликнинг мукофоти нима?

Дарахт деди:— Одамзод мазҳабида, яхшиликнинг мукофоти ёмонлик, фойданинг жазоси зиёндир. Далил шуки, мен бу даштда кўкарган бирдан-бир дарахтман, одамлар иссиқда ҳориб-чарчаб келиб, соямда дам олишади. Нафасларини ростлаб олгач, юқорига қараб, «анави шохи аррага даста бўлади, анависи тешабоп экан», деб шохларимни кесиб ёки арралаб оладилар. Мендан фойда кўрсалар ҳам менга азобни раво кўрдилар.

Илон деди:— Икки гувоҳ бўлди. Энди тан бер, сени чақай.

Сувори деди:— Жон жуда ширин нарса. Яна бир киши гувоҳлик берса, узрга ўрин қолмайди.

Иттифоқо ўша ердан бир тулки ўтиб қолди. Буларни кўриб тўхтади-да, сўзларига қулоқ солди, кейин саволни кутмасданоқ: «Яхшиликнинг жазоси ёмонликдир,— деди,

кейин суворига қараб,— сен бу илонга нима яхшилик қилиб эдинг?»— деб сўраб қолди.

Сувори бўлган гапни айтиб берди.

Тулки деди:— Сен ўзинг ақлли одамга ўхшайсану лекин нега ёлғон гапирасан?

Илон деди:— Ростини айтяпти, бу одам мени тўрвага солиб, оловдан чиқарди.

Тулки ҳайрон бўлиб сўради:— Бу сўзга қандай қилиб ишонса бўлади, ахир шундай катта илон бу кичик тўрвага сиғиши мумкинми?

Илон деди:— Агар ишонмасанг, тўрвага кириб кўрсатай, шубҳага ўрин қолмасин.

Сувори тўрва оғзини очди, илон тўрвага кириб кулча бўлиб олди.

Тулки деди:— Эй йигит, душманинг бандга тушди, пайтни қўлдан берма.

Сувори тўрва оғзини маҳкам боғлаб ерга бир урди, илон мажақ-мажақ бўлиб кетди.

Қиссадан ҳисса шуки, ақлли одам эҳтиётни қўлдан бермайди, душман ялиниб-ёлворганда ғурурланиб кетмайди ва унинг сўзларига ишонмайди.

Қарға деди:— Ҳикматли ва фойдали сўзларингни эшитдим. Лекин олижаноблик кўрсатиб, менинг сўзларимга ишон. Сен олижанобликнинг шарти яхшиликка йўл топмоқлик эканини жуда яхши биласан. Тўғри ва соф одамлар дарров дўст бўлиб оладилар, улар орасидаги дўстлик узоққа чўзилади, фитначи одамлар дарров дўст бўла олмайдилар, муносабатлари тез бузилади. Яхши ва олижаноб одамлар бир соатлик кўришниш ва бир кунлик танишниш муддатида одамнинг кўнглини овлайдилар. Аммо кўпдан бери танишниш ва дўст бўлиш орзусида юрган ичи қора одамлардан марҳамат ва лутф кўзлаб бўлмайди. Улар қўрқув ва ғараз туфайли дўст бўлишни истайдилар. Лекин мен сенинг олижаноб эканингни кўриб турибман. Сен дўст бўлиб мени севинтирмагунингча, оғзимга бир қултум сув, бир тишлам нон ҳам олмайман, эшигингдан нари ҳам кетмайман.

Сичқон деди:— Сен билан дўст ва биродар бўлишга эътирозим йўқ. Агар сен хиёнат қилмоқ фикрида бўлсанг, бу сичқон лақма ва гўл экан, деган фикрга борманг, деб айтдим. Йўқса, менинг табиатимда муҳтожларга ёрдам беришдан бўйин товлаш, беғараз дўст бўлмоқни истаганларни рад этиш хосияти йўқдир.

Сичқон буларни айтгандан кейин ўз уясининг оғзига чиқиб ўтирди...

Қарға деди:— Уянгдан чиқиб, менинг олдимга келмаслигинга ва дўстларча суҳбат қилмаётганингга не сабаб? Ёки ҳамон тараддуд ва шубҳа ичидамисан?

Сичқон деди:— Бу дунёнинг одамлари бир-бирига маҳрам бўлишни истасалар, дўстлик йўлида ўз азиз жонларини ҳам аямайдилар. Бундай одамлар асл дўстлар ва садоқатли биродарлардир. Лекин бу дунёда шундай тоифа одамлар ҳам борки, улар ёлғиз ўз вазиятларини яхшиламоқ, қўлга бир нарса киритмоқ, яхши кун кечирмоқ учун дўст бўладилар. Бундай одамлар мол-давлат дўстларидир. Улар қушларни тўйдириш учун эмас, тутиш учун дон сепадиган овчига ўхшайдилар. Дўсти учун жонини фидо этадиган одамнинг қадр-қиммати молини фидо этадиган одамдан жуда ва жуда юксакдир. Равшанки, сен билан дўстликни тарозининг бир палласига, жонимни бир палласига қўйсам баробар келади. Агар мен сендан шубҳаланиб, ёмон гумонда бўлсайдим, бундай қилмас эдим. Мен сенинг дўстлигинга, айтган сўзларинг самимий, берган ваъдаларинг ҳақиқий эканлигига ишонаман. Сенинг садоқатинг менда ҳеч шубҳа уйғотмайди, лекин ҳамжинсларинг менинг ҳақимда сен каби ўйламайдилар. Улардан бири мени кўриб жонимга қасд қилмасин деб кўрқаман.

Қарға деди:— Ўртоқликнинг шартларидан бири, дўстнинг дўстлари билан дўст, душманлари билан душман бўлишидир...

Бу кун сенинг билан менинг орамизда дўстлик пойдевори қурилди, бундан кейин сени ранжитмайдиган одамгина бизга дўст бўла олади. Бунинг устига, мен сен-ла иноқ бўлмаганлар билан дўстликни узаман, сен билан яхши муносабатда бўлганлар билангина дўст бўламан. Миришкор боғбонларда шундай бир одат бор: гуллар орасида сассиқалаф ўт кўрсалар, дарҳол уни илдизи билан суғуриб олиб ташлайдилар.

Сичқон қарғадан бу сўзларни эшитиб кўнгли жойига тушди, у секин юриб қарғанинг олдига келди ва меҳрибонлик билан унинг юз-кўзларидан ўпди. Ўккаласи ҳам бу кўришишдан жуда мамнун бўлдилар.

Бир неча кун ўтгандан кейин сичқон қарғага деди:

— Эй дўстим, агар бу ерда қолишни истасанг, хотин, бола-чақаларингни ҳам кўчириб олиб кел, ҳижрон ва

фироқ дарди ҳам камаяди. Чунки бу ер жуда баҳаво, ҳар нарсага мўл ва кўнгил баҳра топадиган жой.

Қарға деди:— Бу манзил ҳақиқатан ҳам сафоли ва хушманзара экан. Лекин бундан ҳам гўзал ва хушҳаво жойлар бор. Мен шундай бир хушманзара хилват жойни кўз остига олиб қўйганман.

У ерда менинг дўстларимдан бир тошбақа турарди, кўлларида балиқ, бўстонларида мева бисёр. Шунинг ҳам айтийки, сенинг ининг йўл ёқасида, ўтган-кетганлар зиён-заҳмат етказишлари мумкин. Агар истасанг, ўша ерга кетиб, тинчгина, фаровон умр кечирайлик.

Сичқон деди:— Сен билан дўст бўлиб ёнма-ён яшаш менга ҳар нарсадан азиздир. Сен билан кетмасам, ким билан кетаман? Мен ҳам ўз раъийим билан бу ерга келган эмасман, бунинг тарихи узун ва мароқлидир. Бир кунини, жойини келганда айтиб бераман.

Қарға сичқоннинг думидан тишлаб тошбақа яшайдиган тарафга қараб учди. Тошбақа сув лабида ўтирган эди. Уларни кўриб қўрққанидан сув тагига шўнгиди. Қарға сичқонни секин ерга қўйди-да, тошбақани чақирди. Тошбақа қарғанинг овозини таниб сувдан чиқди. Бир-бирлари билан кўришиб ҳол-аҳвол сўрашдилар. Қарға бўлган ишларни аввалидан охиригача гапириб берди. Кабутарларнинг тузоққа тушгани, уларнинг орқасидан боргани, сичқоннинг уларга кўрсатган ёрдами, шу туфайли сичқон билан дўстлашгани, бир неча кун унинг меҳмони бўлгани, сўнгра бу ерга тошбақани кўриш учун келганларини айтиб берди. Тошбақа сичқоннинг бунчалик ақлли ва садоқатли эканлигини эшитиб уни меҳрибонлик билан қарши олди, эъзоз-икром қилиб, деди:— Толе ўзи сени бу ерга келтирибдур. Сендай садоқатли ва марҳаматли кимса бу ерларнинг зеб-зийнати бўлади.

Қарға сичқонга деди:— Агар муносиб бўлса, менга айтиб бермоқчи бўлган ҳикоянгни айтиб берсанг. Тошбақа ҳам эшитса, чунки энди у ҳам яқин ва самимий дўстингдир.

Сичқон сўз бошлади:— Менинг аслим Нишопурдандир. Мен у ерда бир зоҳид уйининг ковагида онадан туғилганман. Бир неча сичқонлар менинг хизматимда эдилар. Зоҳиднинг хотини йўқ эди. Ҳар кун муридларидан бири уйдан овқат келтирарди. Ундан зоҳид бир қисмини еб, қолганини кечурунга олиб қўярди. У ташқа-

рига чиқиши биланоқ у таомдан хоҳлаганимча еб, қолганини бошқа сичқонларга берар эдим. Зоҳид биздан аччиғи чиқиб янги-янги ҳийла-найранг ишлата ва таомни ҳар хил ерларга яшира бошлади. Лекин фойдаси бўлмади. Кўп вақтгача аҳвол шундай ўтди. Кунлардан бир кун зоҳиднинг уйига меҳмон келди. Кечки таомдан сўнг зоҳид меҳмондан қаердан келганини, қаерга боришини сўради. Меҳмон аччиқ-чучукни тотган, яхши-ёмонни кўрган одам эди, зоҳидга кўп ажойиб ва ғаройиб нарсаларни сўзлаб берди. Зоҳид, вақт-вақти билан сичқонларни қувмоқчи бўлиб қарсак уриб қўярди.

Меҳмон ғазабланиб деди:— Эй зоҳид, мен сўзлаётганимда қарсак чалганингиз нимаси? Бу билан мени беҳурмат қиляпсиз-ку.

Зоҳид узр сўраб дедики, мен қарсак чалиб сичқонларни қувмоқчиман, чунки нима қўйсам, ҳаммасини еб кетяптилар.

Меҳмон сўради:— Ҳаммалари шундай журъатлими?

Зоҳид деди:— Биттаси жуда ҳам сурбет, ҳеч нарсадан қўрқмайди, олдимдаги дастурхондан ҳам нон олиб кетади.

Меҳмон деди:— Бўлмаса, бошқаларни жасоратлантирадиган ҳам ўша сичқон. Бу нарса менинг ёдимга бир кишининг: «Бир балоси бўлмаса бу хотин пусти тозаланмаган кунжутга алмаштирармиди», деган сўзларини туширди.

Зоҳид сўради:— У қандай ҳикоя экан?

Ҳикоят. Меҳмон деди:— Келаётганимда кечқурун бир ошнамникига тушдим. Кечки овқатдан кейин менга жой солдилар. Уй эгаси хотинининг ёнига кетди. Улар билан мен ётадиган жой чий билан ажратилган эди. Бинобарин, суҳбатларини барала эшитар эдим.

У киши хотинига деди: «Эй хотин, эртага танишларни чақириб, келган азиз меҳмонимиз шарафига бир зиёфат берсам дейман».

Хотини деди:— Уйда хотининг, бола-чақанг егулик таоминг йўқ-ку, зиёфат бериш хаёлидасан. Бугун қодир бўлсанг ҳам эртани ўйла, токи болаларинг бир бурда нонга зор бўлмагайлар, акс ҳолда уларнинг юзига қандай қарайсан?

Киши деди:— Эҳсон ва меҳмондорчиликка сарф бўладиган нарсани қизғаниш инсофдан эмас. Хасислик

қилиш ва ортиқча мол йиғиш яхши иш эмас, бу яхши натижа бермайди, бўрининг бошига тушган фалокат бошингга тушади. Хотини сўради:— Бўрининг бошига қандай фалокат тушибди?

Ҳикоят. Эри деди:— Бир овчи овга чиқиб бир оҳуни отди ва уни орқалаб олиб уйига равона бўлмоқчи ҳам эдики, бир ёввойи тўнғиз уларга ҳужум қилди. Овчи унга ўқ узди. Тўнғиз жон талвасасида ўзини овчига отди ва уни қорнидан ёриб ҳалок қилди, ўзи ҳам ҳалок бўлди. Шу вақтда бир оч бўри келиб қараса, бир овчи, бир чўчка ва бир оҳу ўлиб ётибди. У жуда хурсанд бўлди. Унинг очкўзлиги тутиб, ўз-ўзига деди: «Бу овқатларни аҳтиёт қилиб сақлаб қўйиш керак. Энг яхшиси, бу тоза гўштларни бир чеккага йиғиб қўяй, оғир кунларимга ярайди. Бугунча камоннинг тиркиши билан кифояланай.— Бўри ҳарислик қилиб камонни тортиб турган тиркишни ея бошлади, камон очилиб кетиб бир учи бўрининг бўғзига тиқилди. Бўри ўша ондаёқ жон берди.

Бу масални шунинг учун келтирдимки, билиб қўй: очкўзлик қилиб мол йиғмоқнинг фойдаси йўқдир.

Хотини деди:— Гапинг тўғри. Уйда бир оз гуруч ва кунжут бор. Олти-етти одамга етадиган таом пиширай, истаган кишиларингни таклиф қила қол.

Эртасига эрталаб туриб хотин кунжутни оқлади ва уни офтобга ёйди, эрига қушларни қувиб туришликни тайинлаб, ўзи бошқа ишлар билан машғул бўлди. Сал ўтмай эрини уйқу элитди. Бир ит келиб кунжутга оғзини тегизди. Хотин буни кўриб қолиб, ўша кунжутдан таом тайёрлашга жирканди. Кунжутни бозорга олиб бориб, оқланган кунжутни шу миқдордаги оқланмаган кунжутга алмаштириб олди. Мен ўша ерда турган эдим, «Бир балоси бўлмаса бу хотин оқланган кунжутни оқланмаган кунжутга алмаштириб кетармиди», деганини эшитиб қолдим.

Уйлайманки, уйингдаги сичқоннинг бундай жасоратли бўлишида албатта бир сир бўлиши керак. Бир болта келтиринг, мен унинг инини бузиб кўрай, нимаси бор экан.

Зоҳид дарҳол болта олиб келди. Мен бошқа тешикдан уларнинг сўзларини эшитиб турардим: уямда миңгта қизил тилла бор эди, уларни ким қўйганлигини билмасдим, лекин ҳамиша уларни ўйнаб, устида ағанаб, теримга сиғмай юрар эдим. Белимнинг қуввати, жонимнинг

роҳати шу тиллалар эди. Тиллам борлиги ёдимга тушса қувониб кетиб, ўзимда жасорат ҳис этар эдим.

Меҳмон инимни буза бошлади. Тиллаларимни топиб, олиб, зоҳидга деди:— Мана сичқонга журъат бағишлаган нарса шу. Давлат ақл чироғи, қувват манбаидир. Кўрасан, бундан сўнг сичқон қуввати ва жасоратини йўқотади.

Мен бу сўзларни эшитгач, баданимда бир заифлик, руҳимда бир тушқунлик сездим. Энди бу уйда қола олмаслигимни англадим. Бир оз ўтгач, сичқонлар олдида обрўйим қолмади, қадрим кетди. Улар аввалгидек бош эгиб салом беришни тарк эта, мени ўринли-ўринсиз таъна қила бошладилар. Мендан аввалгидек зоҳиднинг уйдан таом ўғирлаб олиб чиқишимни талаб қилдилар, бу ишнинг улдасидан чиқолмаганимдан кейин мен билан сўзлашмайдиган бўлдилар, бир-бирларига: «Бу иш унинг қўлидан келармиди, бир оз вақтдан кейин ўзи бизга муҳтож бўлиб қолади»,— дер эдилар. Ҳаммалари мендан юз ўгириб, душманларимга қўшилдилар. Шундай мақол бор: «Қимнинг моли қўлидан кетса, шу билан бирга унинг ҳурмати ҳам кетади». Мен ўз-ўзимга дедим: «Мол-давлати бўлмаганнинг дўст-ошиноси ҳам, қавм-қариндоши ҳам бўлмайди. Мол-мулки бўлмаганга яхши гап айтмайдилар, ёрдам ва маслаҳат ҳам бермайдилар».

Бундан қиёс олиб, қўли калта, йўқсил бир одам бирор иш бошламоқчи бўлса, бунинг охири нима билан тугагини тасаввур этиш қийин эмас. Фақирлик унинг қўл-оёғини ипсиз боғлаб қўяди, ўз мақсадига етолмайди, ҳеч нарсага ҳавас қилмайди. У бамисоли ёз ёмғири: на дарёга тўкилади, на тўпланиб сой бўлади.

Биродари бўлмаган киши ғарибдир, фарзандсиз бўлса, номи тез унутилади, пули бўлмаганини ақлсиз деб ҳисоблайдилар. Вабо касалига дуч келган одам қаби ҳамма йўқсилдан қочади, гам ва алам лашкари унинг устига ҳужум қилади, бундай одам қавму қариндош орасида ҳам хор бўлади...

Кўпинча инсон тирикчилигини ўтказиш, оилани тўйдириш учун нолойиқ йўлларга киришга ҳам мажбур бўлиб қолиб расво бўлади. Шу равишда у дунёни ҳам, бу дунёни ҳам қўлдан бериб қўяди. Шўроб жойда битган, ҳар ким шохини эгиб, синдириб кетган дарахт, ҳар кимдан туртки еб, дўстга зор бўлган камбағалга ўхшайди.

Қамбағаллик энг қатта бахтсизлик ва зўр мусибатдир. Муҳтожлик одамни ҳаммага душман, беҳаё қилади, инсоф ва мурувватини қўлидан олади, қувват ва идрокини заифлаштиради. Муҳтожлик гуноҳ ва фасод манбаидир. Қимки камбағаллик ва муҳтожликка тушса, унинг шарми, обрўси ҳам кетади. Ҳаёни қўлдан берган одам кек сақлайдиган ва сўкишадиган бўлади, ғам пардаси унинг ақлини қоплайди, фаросати, зеҳн-зақоси озаяди. Бундай бахтсизликка мубтало бўлган одамнинг бутун қилган иши, сўзи ҳаммага ёмон кўринади, берадиган маслаҳатлари ўзига зиён еткази. Илгари уни яхши деб юрган дўстлари уни ёмон одам деб ҳисоблайдилар, бошқаларнинг гуноҳини ҳам унинг бўйнига тўнкайдилар. Бойлар айтганда мақтовга сазовор бўлган сўзни камбағал айтса, уни нафрат ва таъна билан қарши оладилар. Агар камбағал шижоат кўрсатса, уни қўпол ва нодон дейдилар, сахийлик қилса, исрофгар дейдилар, мулойим бўлса кўрқоқ дейдилар, ҳикматли сўзлар айтса, сергап деб, хомуш ва соқит ўтирса, тилсиз ҳайвон дейдилар. Хуллас бундай йўқсилликдан ўлим яхшироқдир. Илон оғзига қўл тиқиб заҳар олмоқ ёки оч шер олдидан гўшт олиб қочмоқ номард одамдан бир нарса сўрагандан осондир. Дебдурларки, соғайиш эҳтимоли бўлмаган хасталиқ, висол умиди бўлмаган ҳижрон, умрбод ғариблик — йўқсиллик ва тиланчиликдан яхшидир. Муҳтожликда тиланчилик билан яшамоқ ўлим демакдир. Бундай одамнинг ўлими ҳаётига қараганда роҳатдир.

Кўпинча инсон уялганидан ёки иззат-нафси кучлигидан камбағал ва ночор эканлигини айта олмайди. Муҳтожлик зўр бўлса, номусли одамни ғам охирида хиёнатга, халқнинг молига қўл чўзишга мажбур этади. Олимлар дебдурларки: «Индамаслик — ёлғон гапиршидан, дудуқланиш — сўкинишдан, камбағалликка чидаш — ўғрилик билан мол тўплашдан яхшидир».

Шундан кейин зоҳид билан меҳмони тиллаларимни бўлишиб олдилар. Тешикдан қараб турган эдим, меҳмон ўз ҳиссасини олиб ёстиқ остига қўйди. Мен, шу пулдан бир оз қўлга киритсам, яна бир оз кучга кирарман, дўст-ошна, қавму қариндошлар орасида ҳурмат қозонарман, деган қарорга келиб, кечаси инимдан чиқиб ёстиқ томон югурган эдим, меҳмон уйғоқ экан, бир ёғоч билан миямга туширди. Оғриқнинг зўридан судрала-судрала инга қайтиб келдим. Бир оз ўтгач, оғриқларим

босилди. Яна тама жўш уриб, иккинчи дафъа ташқарига чиқдим. Меҳмон мени кутиб ўтирган экан, яна ёғоч билан яхшилаб туширди... Қалтак зарбидан кўз олдимда чақмоқ чаққандай бўлди — оғриқ бутун дунё молларини мен учун бир пул қилиб юборди... Бир оз ўзимга келгандан сўнг фикр қила бошладим. Бутун балолар манбаи тамагирлик ва бутун жафолар сабаби ҳарислик экани менга маълум бўлди. Бу дунёдаги инсонларнинг азият ва машаққатларининг ҳаммаси тамагирлик билан боғлиқдир.

Кичкинагина бола кучли бир туянинг бошига нўхта уриб, уни истаган ерга олиб боргани каби, тама ва очкўзлик ҳам инсонларнинг бўйнига арқон солиб, уларни хоҳлаган жойга судрайди... Тажрибага асосланиб шундай деса бўлади: асл бойлик — кўзи тўқлик ва қаноатдир. Бахт-саодатнинг негизи ҳам шудир...

Дебдурларки, ахлоқли бўлиш серибодат бўлишдан, қаноат бойликдан афзалдир. Олимлар дебдурларки, энг буюк яхшилик — саховат ва қўли очиқликдир, энг гўзал вақт — дўсту ошнолар билан кечирилган кунлардир, энг комил ақл — бўлиши мумкин бўлган иш билан бўлмайдиган ишни бир-биридан ажрата билишдир.

Охирда мен бир парча нонга қаноат қилиб, ўзимни тақдирнинг ихтиёрига топширдим ва зоҳиднинг уйидан саҳрога кўчдим. Менинг бир кабутар дўстим бор эди. У туфайли қарга билан дўстлашдим. Сенинг фазилатларинг ҳақидаги қарганинг айтган сўзлари менда бу ерга келиш, сени зиёрат қилиб, суҳбатингдан баҳраманд бўлиш орзусини тугдирди. Чунки гойибан таърифингни эшитган ўзингни кўргандек сен билан дўст бўлиб қолади... Қарга сенинг ёнинга келмоқчи эканлигини эшитиб, мен ҳам сен билан дўст бўлиш ва шундай қилиб, ғариблик, ёлғизлик даҳшатидан ёқани бўшатиш мақсадида унга ҳамроҳ бўлиб келдим. Ёлғизлик жуда оғирдир. Дунёда ҳеч бир шодлик дўстлар суҳбатидан ортиқ бўлмайди ва ҳеч ғам ва машаққат биродарлардан ажралишдек оғир туюлмайди. Ҳижрон шундай оғир юкки, уни ҳамма ҳам кўтаролмайди, висол шундай ширин-шарбатки, ҳеч ким уни охиригача ичишга муваффақ бўлмайди... Бу айтилганлардан равшан бўлдики, ақлли одам дунё молидан ўзига яшаш учун керак бўлганинигина олиши ва энг зарурий нарсалар билан кифояланиши лозим. Энг зарурий нарса озиқ-овқат,

кийим-кечак ва бошпанадан иборатдир. Мен бу ерга келиб сен билан дўст ва биродар бўлишимдан гоят фахрланаман, сен ҳам мени муҳаббатингдан бебаҳра қилмайсан, деб умидворман.

Тошбақа сичқоннинг бу сўзларига жиддий эътибор бериб қулоқ солди, фасоҳат ва балоғатли сўзлар билан жавоб берди: мен сенинг гапларингни эшитдим. Гўзал ва ибратли нутқ! Лекин бу ерга келганингдан норозидек кўринасан. Бош омон бўлсин, ҳар хил нарсаларга юрагингдан жой бераверма. Чунки гўзал сўзлар фақат амалга оширилгандагина чиройли натижалар бера олади. Муолижа йўлини топган касал одам унга амал қилмаса, табобат илмини билгани фойдасиз. Олим ўзини ишда оқлаши ақл самараларидан истифода эта билиши, мол-дунёсининг озлигидан ранжимаслиги керак...

Боғланиб сандиққа солинган шер ўз кучини йўқотмаган каби, илм ва ҳунар эгаси ҳам бадавлат бўлмасда, ўз иззат-ҳурматини йўқотмайди. Аксинча, итнинг бўйнига олтин зажир боғланса-да, ҳамма жойда ҳаром ҳисоблангани каби, истеъдодсиз, саховатсиз давлатманд ҳам нафратга дучор бўлади.

Сен ғарибман деб ўйлаб, уни ўзинг учун дардга айланторма, чунки ақлли одамларнинг ҳар қаерда куни ўтаверади. Ношукур бўлиш яхши эмас. Оғир кунларда ва камбағалликда сабрдан бошқа кўркам фазилат бўлмайди. Сабр қилиб нафси тия билиш керак. Кимики бунга қобил экан, сув сойликни, ўрдак кўлни топгани каби, хушбахтлик ва саодат эшиклари унга очилади. Еш аёллар «шарти кетиб, парти қолган» қари чоллар суҳбатидан қочганлари каби илм ва ҳунар ҳам танбал ва ишққмасларга насиб бўлмайди. «Мол-давлатим қўлимдан кетди», дея афсусланма, чунки бу дунёнинг бойлиги осмонга учирилган пуфакка ўхшаган бир нарса. Унинг қачон ва қаерга тушйшини билиб бўлмайди...

Донишмандлар айтибдурларки, бир неча нарса дунёда узоқ муддат қола олмайди: булутнинг сояси, ёмон одамнинг дўстлиги, суюқоёқ, лафзи бўш хотинларнинг ишқи, ёлгон мақтов, мол-дунёнинг кўплиги, девонанинг лутф-карами, ёшларнинг гўзаллиги. Оқил одамларга давлатнинг кўплигидан хурсанд, озлигидан хафа бўлиш ярашмайди, у фақат ҳунар ва санъатини ўз моли деб ҳисоблаши керак. Чунки булар шундай бир битмас-туганмас хазина ва давлатки, уни ҳеч ким инсондан

тортиб ололмайди. Фалакнинг айланиши унга таъсир эта олмайди... Сенга насиҳат қилиб ўтиришимга ҳожат йўқ ва ўз фойдагани зарарингдан яхши фарқ қила биласан. Бугун сен бизнинг азиз дўстимиз ва биродаримизсан, қўлимиздан келганича сени эъозлаб, ҳурматингни жойинга келтирамиз.

Қарга тошбақанинг сичқонга илтифот билан муомала қилганини кўриб деди:

— Мени жуда севинтирдинг, ўзим ҳам сендан бошқа кирса кутмаган эдим. Хурсандчилик барча учун эшиги очиқ бўлган одамларга nasib бўлади. Яқин дўстлар, қавм-қариндошлар унинг марҳамати ва ёрдами билан яхши умр кечириб уни дуо қилгайлар, муҳтожлар унинг эшигидан ноумид ва қуруқ қайتماгайлар, яхши ва содиқ дўстлар ҳамиша унинг бошидан аримагайлар... Сахий одам қийинчиликка тушса, лутф-карамли, олижаноб одамлар унга ёрдамга келадилар. Ботқоқликка ботган филни фақат филгина у ердан чиқара олади. Ақлли одам ҳамиша ҳунар ўрганиб яхши ном қолдиришга интилади. У хавф остида қолса ҳам, ҳатто боши таҳлика остида қолса ҳам кўрқмай яхшилик қилади. Чунки у, бу билан ўткинчи дунё ўрнига абадийликни, озга кўпни харид қилган бўлади... Бошқаларга ёрдам қилмаган бой одам давлатманд ҳисобланмайди. Умр бўйи ёмон ишлар билан мангул бўлиб халқни рашикатадиган одамнинг номи инсонийлик дафтарига ёзилмайди.

Қарга бу сўзларни гапириб турган вақтда *узокдан чониб келаётган бир оҳу кўринди. Уни овчи қувиб келяпти, деб гумон қилиб, сичқон ўзини инига олди, тошбақа ўзини сувга урди, қарга эса дарахтга чиқиб олди.

Оҳу сув лабига келиб бир оз сувдан ичди, сўнгра қулоқларини чимириб тураверди. Оҳунини бундай аҳволда кўрган қарга овчи келаётгани йўқми, деб ўнг ва сўлга қаради, лекин ҳеч кимни кўрмади. У настига тушиб тошбақани чақирди, сичқон ҳам инидан чиқди. Ҳаммалари оҳунинг ёнига келдилар. Оҳунинг кўрққанлигини кўрган тошбақа раҳми келиб сўради:

— Нима бўлди, қаердан келяпсан?

Оҳу деди:— Мен ҳамиша саҳрода яшайман. Овчилар доим мени ҳар тарафга қувадилар. Бугун бир қари чолни учратдим, уни овчи деб ўйлаб бу ерга қочиб келдим.

Тошбақа деди:— Кўрқма, бу ерларга овчилар оёқ босмайди. Кел, дўст бўлайлик. Улуғлар: «Дўстлар қанча

кўп бўлса, бало шунча кам ёпишади», — деганлар. Бу ер жуда яхши чаманзор, роҳат қилиб яшайсан.

Оҳу улар билан дўст бўлиб, чаманзорда қолишга рози бўлди. Атрофи қамиш билан ўралган жойга йиғилишиб суҳбат қуришар, бир-бирларига ҳикоялар айтишар, саргузаштларини сўзлаб беришар ва шод-хуррам кун кечиришар эди.

Бир куни қарға, сичқон ва тошбақа одатдагидек шу ерда яна тўпландилар. Бир соатча оҳуни кутдилар. У келмади. Хавотир олиб, қаргага дедилар:— Ҳавога учиб, атрофни қара, зора оҳудан бизга бирор хабар келтирсанг.

Қарға учиб бориб кўп жойларни қаради, ниҳоят, оҳунинг тўрга тушиб ётганини кўрди. Дарҳол қайтиб келиб, воқеани дўстларига айтиб берди. Қарға ва тошбақа сичқонга деди:— Биродар, бу масалада сендан бошқага умид боғлаб бўлмайди. Тез бўл, фурсат қўлдан кетмасин.

Сичқон тезлик билан оҳу ёнига келди ва деди:— Азим, нима бўлди, нега шунча эҳтиётлигинг ва ҳушёрлигинг билан бу балога йўлиқдинг?

Оҳу деди:— Тақдир қаршисида эҳтиёткорлик ҳам ожиз қолади. Бало қачон келиб ёқага ёпишишини била оладими киши? Бир вақт қайрилиб қарасанг, ўзингни бало занжирида кўрасан.

Шу пайт тошбақа келиб қолди. Оҳу унга деди:— Дўстим, нега келдинг? Агар сичқон тузоқнинг тўрларини кесиб, мени қутқарса-ю, бирдан овчи келиб қолса, сен нима қиласан? Мен қочиб жонимни қутқараман, сичқон тешикка киради, қарға осмонга учади, сен нима қиласан? Нега келдинг?

Тошбақа деди:— Биродар, қандай қилиб келмайин? Дўстлардан узоқда, фироқ ва ҳижронда кечган ҳаётнинг нима лаззати бор? Қандай ақлли одам айрилиқни афзал кўради? Бахтсизлик юз берганда одамга тасалли берадиган, оғир кунларингда дардингни енгил қиладиган дўстлар билан бирга бўлиш лозим. Ҳижрон ўтида ёнган, дўстлардан узоққа тушган одамнинг дили ҳамиша ғам ва алам билан тўла, сиҳатлик унинг вужудидан йироқ бўлади, сабр ва қаноат уни тарк этади, ақл ва камолот ўз кучини йўқотиб, фойдасиз бўлиб қолади.

Тошбақа сўзини тугатмай, узоқдан овчининг келаётганига кўзи тушди. Сичқон ипларни кесиб бўлган эди,

оҳу туриб қочди, сичқон ўзини тешикка олди ва қарға учиб кўкка кўтарилди. Овчи келиб тўрнинг қирқилганини кўрди, ҳайрон бўлиб у ёқ-бу ёққа қаради, тошбақага кўзи тушди ва уни тўрвага ўраб шаҳарга жўнади.

Дўстлар овчи кетиши биланоқ йиғилиб, тошбақани қидира бошладилар. Уни овчи олиб кетганини англаб фарёд кўтардилар...

Сичқон деди:

— Буни қарангки, бир балодан қутулиб, иккинчисига тутилдик. Аммо ҳикматли одамлар тўғри айтганлар: инсон умидсизликка, саросимага тушмаслиги керак, акс ҳолда, бало селдек ёғилаверади, фалокат тўлқинлари кучаяверади. Киши бир қоқилмагунча ўзини бардам сезади, потекис срда бир қоқилдими, бўлди, кафтдек текис жойда ҳам қоқилаверади. Дўстлардан ажралишдан ҳам оғир мусибат борми дунёда? Фироқ алангаси етти дарёни қуритади.

Қарға ва оҳу деди:— Қанчалик куйиб-пишмайлик ва зор-зор йиғламайлик, гўзал иборалар ва таъсирли сўзлар айтмайлик, булардан тошбақага ҳеч фойда йўқ. Бир тадбир топиб, тошбақани қутқармоқ керак. Улуғлар дебдурларки, шижоатли ва кучли ботирлар — урушда, хотин ва фарзандлар — камбағалликда, дўст ва биродарлар — бошга кулфат тушганда таниладилар.

Сичқон оҳуга деди:— Бир чора топдим: сен овчининг йўлидан чиқиб ўзининг ярадор кўрсатасан. Қарға гўё сени тирнаб ўлдирмоқчи бўлгандай, бошингга қўниб олади. Овчи сени кўриши билан тутиб олиш ниятига тушади ва тошбақани ерга қўяди. У сенга яқинлашган сари сен чўлоқланиб, йиқилиб-туриб ундан узоқлашаверасан. Лекин шошилиб жуда тез қочма, акс ҳолда, овчи сендан умидини узиб, орқасига қайтиши мумкин. Агар сен бир соатча унинг бошини айлантурсанг, мен бу муддатда тошбақани овчи тўрвасидан озод қиламан.

Дўстлар шундай қилдилар. Овчи оҳуни тутмоқ учун роса овора бўлди, лекин ҳеч иш чиқмагач, пушаймон бўлиб орқасига қайтди. Тошбақани тополмай, тўрвасининг йиртилганини кўриб таажжубланди. Бутун бўлган воқеани (аввало оҳу тушган тўр ипларининг қирқилиши, кейин унинг ўзини яраланган қилиб кўрғазishi, унинг устига қарғанинг қўниши ва шу топда тўрванинг

тешилиши, тошбақанинг йўқолишини) бирма-бир эслаб, қўрқиб кетди. Бу жой парилар ва жодугарлар маскани экан, деб ўйлаб тезда бу ерни тарк этиб жўнаб қолди.

Овчи кетгач, ёронлар йигилишиб севина-севина, эсон-омон ўзларининг хилват манзилларига бордилар ва у ерда роҳат ва фароғатда умр кечира бошладилар. Шундан кейин ҳеч қандай бало уларга йўлиқмади ва ҳеч қандай ёмон ниятли одам уларнинг бахтли ҳаётини бузмади.

Садоқатли дўстлар ва самимий биродарларнинг бир-бирларига кўмаги ҳақидаги ҳикоят мана шундан иборатдир.

БОЙҚУШ ВА ҚАРҒА БОБИ

Рожа бараҳманга деди:— Садоқатли дўстлар ҳақидаги ибратли ҳикояни эшитдим. Энди, агар мумкин бўлса, душман ўзини зоҳиран юмшоқ феълли тавозекор, марҳаматли ва лутф-карамли қилиб кўрсатишига қарамасдан, унинг найрангига учмаслик ва алданмаслик ҳақида бир ҳикоя айтиб берсанг.

Бараҳман деди:— Ақлли одам маккор душмanning сўзига ишонмайди, онт ичиб берган ваъдаларига учмайди, душмандан қанчалик кўп марҳамат ва лутф-карам кўрса, шунчалик кўп эҳтиёткор бўлади. Агар у ҳушёр бўлмаса ва фурсатни қўлдан бериб қўйса, кейинги пуншаймоннинг фойдаси бўлмайди ва бойқушлар бошига тушган фалокат унинг ҳам бошига тушади.

Рожа сўради:— У қандай бўлган эди?

Ҳикоят: Дебдурларки, бир тоғда жуда баланд ва сербутоқ дарахт бор эди. Бу дарахтда мингдан ортиқ қарғалар ўзларига уя қурган эдилар. Қарғаларнинг бир подшоси бўлиб, унинг оти Фируз эди. Барча қарғалар унга тобе бўлиб унинг амридан чиқмас ва шоду хуррам, фаровон кун кечирар эдилар.

Уша тоғнинг қаршисида бошқа бир тоғ бор эди. Унда жуда кўп бойқушлар яшарди. Қарғалар билан бойқушлар қадимдан бир-бирларига душман эдилар. Бойқушларнинг ҳам подшоси бор бўлиб, оти Шабоханг эди. Бир куни кечаси у ўз қўшинлари билан қарғаларга ҳужум қилди. Бойқушлар жуда кўп қарғаларни қириб, кўпларини ярадор қилишди, голиб бўлиб, масрурлик билан уяларига қайтишди. Эртасига қарғаларнинг под-

шоҳи Фируз ўз лашкарларини йиғиб, уларга деди:— Бойқушларнинг бизга қарши қилган кечаги ҳужумини кўрдингиз. Орангизда ўлганлар ҳам қуйруғи, қаноти юлинган, яраланганлар ҳам оз эмас. Лекин улар бу ғалабадан журъатланиб бизни тамомила тор-мор этмоққа, уруғимизни қуритмоққа уринадилар деб қўрқаман. Аминманки, улар тезда яна ҳужум бошлаб бошимизга кўп бало соладилар. Бу борада фикрлашиб бир тадбир кўрайлик ва бирга маслаҳатлашиб мудофаа йўлини топайлик.

Улар орасида заковатли ақли расо бешта қарға бор эди. Қарғалар ҳар ишни уларнинг маслаҳати билан бошлар, бирор ҳодиса рўй берса, уларга мурожаат этардилар. Подшоҳ ҳам бу беш қарғанинг фикрларини инобатга олар ва давлат ишларида уларнинг маслаҳатларидан фойдаланар эди. Шоҳ уларнинг биридан сўради:— Сен бу ҳақда қандай фикрдасан?

У жавоб берди:— Менинг фикрим биздан аввал яшаган олимларнинг фикрлари кабидир. Улар айтибдурларки, кимки душманга қаршилиқ кўрсата олмаса, мол-давлати ва юрт-уяларини ташлаб кетмоғи керак. Зероки, уруш жуда хатарли ишдир, айниқса, мағлубиятдан сўнг у жуда ҳам таҳликалидир... Мағрурланиб ўз кучига ортиқча баҳо бериш ақлли одамларга ярашмас. Ханжарнинг икки юзи бордир. Бу қари ва шафқатсиз фалакнинг кўзи кўр, у одамларни яхши танимайди. Унинг гардишига ишониб бўлмайди...

Подшоҳ иккинчи вазирига юз ўгириб, деди:— Сенинг фикринг қандай?

У жавоб берди:— Мен у айтганидек ватанини ташлаб қочишни маслаҳат кўрмайман. Биринчи зарбадан сўнг шундай расвогарчиликка йўл қўйиб, она юртни тарк этмоқ бизга ярашмайди. Менимча, энг тўғри йўл бутун кучларимизни сафарбар қилиб жиддий ҳозирлик кўрганимиздан кейин уруш бошлашдан иборатдир.

Маслаҳатим шуки, бир неча кузатувчиларни ҳар та-рафга юбориб, қайси томондан хавф эҳтимоли бўлса, шу ёққа лашкар тортсак. Ё ғолиб келамиз, ё шараф билан фидойи бўламиз.

Подшоҳ учинчисидан сўради:— Сенинг фикринг қандай?

Учинчиси жавоб берди:— Мен икковининг ҳам фикрига қўшилмайман. Яхшиси, хуфиялар, даракчилар юбориб, душман вазиятини ўрганайлик, божу хирож олса-

лар-да, биз билан сулҳ тузишга розимилар, йўқми, шуни аниқлайлик. Агар таклифимизни қабул қилсалар, у вақт сулҳ тузиб, божу хирож тўлайлик-да, улардан ҳалос бўлайлик. Шоҳлар учун энг тўғри тадбирлардан бири шудир: душманнинг устунлиги, қудрати кенглиги равшан бўлганда, улар мол-пул ҳисобига бўлса-да, фалокатнинг олдини олишлари, аҳолини қирилишдан ҳалос этишлари керак...

Подшоҳ тўртинчисидан сўради:— Сен нима дейсан?

У жавоб берди:— Мен ватанни тарқ этмасликни, ғурбат азобини чекмасликни, ҳамиша биздан паст бўлган душманга бўйин эгишдан юқори қўямаң,.. Бунинг устига, агар биз маълум миқдорда бож-хирож тўлашни бўйни-мизга олсак, улар бу билан кифояланмайдилар, яна кўпроқ талаб этадилар, кейин барибир бизларни қириб ташлашга ҳаракат қиладилар. Шунинг учун ҳам айтиб-дурлар: «Ўз мақсадинга эришмоқ учун маълум даражада душманга яқинлашу, аммо уни ўзинга хавф туғдирадиган даражада яқинлаштирма».

Қуёшга қаратиб тик қўйилган таёқни бунга мисол тариқасида қелтириш мумкин: уни жудаям эгсанг, сояси қамаяди, озгина эгсанг сояси катталашади. Ҳеч қачон улар биздан оладиган бож-хирож билан қаноатланмайдилар. Шунинг учун менинг фикримча, уруш қилмоқ лозим... Гарчи олимлар урушдан қочишни маслаҳат кўрсалар ҳам, лекин бундай қочиш ўлимдан оғир бўлса, уни ҳеч вақт маъқулламайдилар...

Подшоҳ бешинчи қаргадан, Коршинос исмли вазиридан сўради:— Сен нима дейсан? Урушайликми, сулҳ тузайликми ёки ватанни тарқ этайликми, қайси бири яхши?

Коршинос жавоб берди:— Бойқушлар билан урушиб бўлмайди, чунки улар куч-қувватда биздан устундирлар. Ақлли кимса душманни заиф ҳисоблаб, ўзини алдамайди, алданган ҳалок бўлади. Биз бу ҳодиса юз беришдан олдин ҳам бойқушлардан қўрқар эдик. Эҳтиёткор одам ҳеч қачон душман қаршисида хотиржамликка берилмайди. Душман яқинда бўлса, тўсатдан ҳужум қилиши, узоқда бўлса, қайтиб келиб чаңг солиши мумкин. Енгилса, йўлда пистирма қўйиши, ёлғиз бўлса, ҳийла ишлатиши мумкин. Урушнинг олдини оладиган одамлар энг ақллидирлар. Подшоҳ бойқушлар билан урушиш қароридан воз кечиши керак. Фил билан урушганлар унинг оёқ остида топталанадилар.

Шоҳ деди:— Урушишни истамасанг, хўш, нима маслаҳат берасан?

Коршинос деди:— Баъзан маслаҳат ва тadbир билан қилинган ишни катта қўшин ёрдами билан ҳам бажариб бўлмайди. Дарёнинг суви ирмоқчалардан йиғилгани каби, шоҳнинг ақл ва закosi ҳам вазирлар маслаҳатидан нур олади. Ақлли шоҳ, душманнинг қанчалик куч-қувватга эга бўлганини, ишлатадиган ҳийла ва тadbирини билади. У ҳамиша душман тарафнинг ишларини кузатиб, бирин-кетин рўй берадиган ҳодисаларни тасаввур эта билади, синовдан ўтган ёрдамчилари билан маслаҳатлашиб туради.

Сўзга тушунадиган, ишбилармон одамлар билан маслаҳатлашмасликнинг охири ёмон бўлади. Ақл ва законуридан маҳрум бўлмаган, тажрибали, дунёда ҳар нарсани кўрган ва билган маслаҳатчиларнинг сўзларини ўзига шиор қилиб олган шоҳнинг бахт юлдузи дунё тургунча порлоқ бўлади...

Шоҳ мени маслаҳат бериш шарафига муяссар қилди. Мен ўз фикрларимнинг баъзиларини очик, жамоат олдида сўзлашим, баъзиларни эса, шоҳнинг ўзига яширин айтишим мумкин. Жамоат олдида шунини очик айтишим мумкинки, мен урушга қаршиман, айна замонда бўйин эгиб тобе бўлиш, муте бўлиб бож тўлаш каби расвогарчиликни ҳам тўғри деб билмайман.

Ақл эгалари яхши ва мазмунли умр кечирсалар, узоқ яшашни орзу қиладилар. Улар расвогарчилик ва бахтсизликдан ўлимни устун кўрадилар. Мен мағлубиятнинг ва ўлимнинг элчиси, ақл заифлигининг, руҳий тушкунликнинг жарчиси бўлган ожизликни оқламайман, ожизлик кўрсатмоқни маслаҳат бермайман.

Кимки ожизлик кўрсатса, фойда эшиклари унинг учун бекилади. Унинг ўйлаган тadbирлари, қилмоқчи бўлган ишлари қаршисида катта тўсиқ пайдо бўлади... Энди қолган сўзларимни хилватда айтсам яхшироқ бўлур эди, чунки ғалабанинг калити эҳтиёткорликдир. Эҳтиёткорликнинг биринчи шarti эса, кенгаш ва маслаҳатдир. Мана энди шоҳ ўз хизматида бўлган одамлар билан маслаҳатлашиб, уларнинг фикрини сўраб, ўзининг узоқни кўрадиган, эҳтиётли, иродали, жасур, ақлли эканлигини кўрсатди...

Шоҳларнинг шундай ишончли ва эътиборли одамлари бўлиши керакки, уларга ўз сирларининг хазиналарини

очиб қўйиб, яширин мақсадларини уларга айта билсин..г
Шоҳ ақл ва закода, илм ва тажрибада ўз маслаҳатчисидан устун бўлса-да, лекин мой қуйганда чироқ лопиллаб ёнгани, ўтин қалаганда ўчоқ олови баланд бўлгани каби, шоҳнинг ақли ҳам мушовирининг маслаҳатидан мукамаллашади, тажрибаси ортади.

Қимники кучли, иродали, ақлли маслаҳатчилари бўлса, унга бахт ёрدير, биринчисининг ёрдами билан ғалаба қозониб, иккинчисининг ёрдами билан хавф-хатарнинг олдини олади. Маслаҳатчиларнинг ўз бошлиқлари билан тиллари ҳам, диллари ҳам бир бўлиши керак. Агар шоҳдан хато содир бўлса, маслаҳатчи майинлик билан шоҳга хатосини тушунтироғи, шоҳни тўғри йўлга солмоғи ва шундай қилиб икки томон учун ҳам мақбул бўлган қарорга келмоғи лозим. Шоҳга шундай сидқидил хизмат қилмайдиган, ҳақиқатни аён қилишга тиришмайдиган вазир ва маслаҳатчилар душман деб саналишлари керак... Агар шоҳ ҳақни ноҳақдан, дўстни душмандан ажрата билса, ёмонга жазо, яхшига инъом беришда одиллигини кўрсатса, юртни ғайратли, тадбиркор ва узоқни кўрадиган одамларга топширган бўлса, бундай тақдирда унинг шаън-шавкатига путур етмайди, фитна-фужурларга ўрин қолмайди...

Ўз сирини сақлайдиган, лаёқатли вазирлар топа оладиган, раияти ҳайиқадиган, сир бой бермайдиган, яхши ишлайдиганларни тақдирлайдиган, садоқат билан хизмат қиладиганларнинг қадрига етадиган, гуноҳкорларнинг адабини бериб турадиган, маслаҳат билан иш кўрадиган, тадбирли шоҳнинг ҳокимияти узоқ умрли бўлади. Қазонинг қўли бундай шоҳнинг ишини барбод қила олмайди, аксинча, унга хизмат этади. Аслини суриштирилса, бахт-саодат меҳнат ва ғайрат билан қўлга кирилади...

Агар шоҳ сир сақлай олмаса, ўзига ҳамда подшоҳлигига путур этади. Қашмир подшоҳи ўз вазирига сир айтгани касофатидан оз фурсатда подшоҳликдан тушиб, хор-зор бўлгани каби.

Фируз сўради:— У қандай бўлган эди?

Бешинчи қарга жавоб берди:— Қашмир вилоятида бир подшоҳ бўлиб, унинг ниҳоят даражада гўзал, сочлари узун ва қош-қора, шўх бир маҳбубаси бор эди. У нозу карашма ва ширин сўз билан ҳамманинг тоқатини тоқ қилар эди. Айниқса, подшоҳ мулозимларидан бир

Йигит унга қаттиқ меҳр қўйиб ишқ ўтида ёнар эди. Улар кўз ва қош имоси билан гаплашар эдилар. Бир кун подшоҳ айшу ишрат қилиб ўтирганда, у йигит хизмат учун ўрнидан турди ва ўз маъшуқасининг юзига қараб кулиб қўйди. Маъшуқаси ҳам табассум қилиб, қош учириб, унинг кўнглини овлади. Буни кўриб қолган подшоҳнинг ғазаби қўзиб маҳбубасининг баҳридан ўтмоқчи бўлди. Кейин ўйлаб, икки кишини ўлдиришга ошиқиш ақлдан эмас, сабр қилмоқ керак, деб ўзини кўрмаганга солди. Эртаси кун подшоҳ ҳар кундагидек ўз ишлари билан шуғулланди. Кейин давлат устунларидан бўлган бир вазирни хилватга чақириб, унга кечаси бўлиб ўтган воқеани айтиб берди. Вазир уларни ўлдиришни маслаҳат берди. Подшоҳ билан вазирнинг фикри бир жойдан чиқди: уларга заҳар бериб ўлдирмоқчи бўлдилар. Лекин бу сир подшоҳ ва вазир орасида пинҳон қолиши керак эди. Вазир уйига келиб қизини ғамгин ҳолда кўрди ва бунинг сабабини сўради.

Вазирнинг қизи деди:— Бугун подшоҳ саройига бориб эдим, подшоҳнинг хотини менга илтифот қилмади. Мен ўз тенгларим ва дугоналарим ўртасида хижолат тортдим. Вазир қизига тасалли бериб деди:— Ғам ема, бир-икки кун ичида унинг умр чироғи ўчади ва ҳаётининг гули сўлади.— Қиз буни эшитиб нима гаплигини сўради. Вазир ҳамма гапни айтиб берди ва сир тутиб буни ҳеч кимга айтмасликни уқтирди. Қиз эшитганларидан хурсанд бўлиб отаси ҳузуридан чиқди. Бу аснода ҳарам ходимларидан бири узр сўраб, қиз ёнига келди. Қиз деди:— Майли, хоним мени бесабаб хафа қилгани учун жазосини кўради.— Ходим хурсанд бўлиб сўради:— Бу сўзни қаердан эшитдинг?

Қиз жавоб берди:— Бировга айтмасанг, сўзлаб бераман.— Ходим онт ичгач, қиз ҳамма гапни айтиб берди.

Ходим дарров уйига бориб, эшитганларидан хотинини огоҳ қилди. Хотин эса гуноҳкор йигитни хилватга чақириб, ҳамма гапни айтиб берди. У йигит бир неча шерикларини тўплаб подшоҳни ўлдирди.

Агар подшоҳ вазирга сирини айтмаганда эди, шу ҳолга тушмаган бўлар эди. Бу қиссадан ҳисса шуки, подшоҳ вазирлар билан кенгаш қилиши ва уларнинг берган маслаҳатларидан фойдаланиши мумкин, аммо ўз сиридан уларни воқиф қилмаслиги керак. Чунки

Ўзга одам ҳеч қачон биди:— Ой нима хабар юборди? майди.

Аммо шоҳларнинг ситса ва ўз куч-қудратидан мағнинг баъзиларини бирорларни таҳқир этса, унинг бу баъзиларини айрим кийлокатига сабаб бўлади. Сен айтмоқчи бўлган сирга ўрдан устун ҳисоблаб ҳадинг-қулоқ ва икки юрак варажага етибдики, менинг номим.

Шоҳ бешинчи қарғ қўшинларингни олиб бориб сувига кириб сўради:— Би огоҳлантириб қўяй, агар бундан ган адоват ва душмани такрорласанг кўзларингни ўйиб

Коршинос деди: ҳалок этаман. Агар бу сўзлардан сўзи сабаб бўлган булоқ бошига кел, ўша ерда сен

Шоҳ сўради:— Қанда.

Хикоят: Коршинос деди: сўзларни эшитиб таажжубани ўзларига шоҳ кўтармоқчи олди. Сувга қараб ойнинг йиғилишиб, бу борада кенгаша узоқдан бир қарға кўринди. Қушлардан тез бўл, хар. Бир оз сабр қилайлик, қарға етиб келсин, у билан ҳам маслаҳатлашиб кўрайлик-чи, нима дер экан, ахир у ҳам паррандалар жинсидан-ку. Агар бутун табақа намояндалари якдил бўлмасалар, қарор бир огиздан қабул этилган ҳисобланмайди.

Қарға келиши билан унга аҳволни баён этдилар.

Қарға деди:— Агар бутун қушлар ҳалок бўлиб, товус, турна, ғоз каби номдор паррандалар йўқ бўлиб кетсалар ҳам бойқушга тобе бўлиб, унинг сўзлари ва буйруғи билан яшашдан кўра шоҳсиз қолиб, ўз ақли-идрокимиз билан яшаш яхшироқдир. Чунки бойқуш зоҳиран қушларнинг энг хунуги, ботинан энг ёмони ва ифлосидир. Унинг ақли кам, ўзи ниҳоят даражада аҳмоқ, сержаҳл ва раҳмсиздир. Бунинг устига, у кундуз кунини ҳеч нарса кўрмайди. Ҳаммасидан даҳшатлиси шуки, у хосиятсиз, шарм-ҳаёсиздир. Бинобарин, фикрингиздан қайтинг, уни ўзингизга шоҳ қила кўрманг, усиз ҳам кунингиз ўтади. Ўзини ойнинг элчиси эълон қилиб, ўз ақли билан буюк ишлар қилган қуён каби бўлинг.

Қушлар сўрадилар:— У қандай ишлар қилган?

Хикоят. Қарға деди:— Филлар яшайдиган ўлкаларнинг бирида қурғоқчилик рўй берди. Булоқлар қурди. Сувлар тугади. Филлар сувсизлик ва ташналикка чидай олмай ўз шоҳлари ҳузурига келиб, шикоят қилдилар, зор-зор йиғладилар.

Шоҳ сув ахтаришга одамлар юборди. Кўп ахтариб,

Йигит унга қаттиқ меҳр қўйиб бор бир булоқ топдилар. Қўз ва қош имоси билан гапларосини тўплаб, ўша булоқ айшу ишрат қилиб ўтирганлар ўлкасида бўлганидан турди ва ўз маъшуқаси уёнларни топтаб, ҳамма қўйди. Маъшуқаси ҳам табаскуни қуёнлар йиғилиб, унинг кўнглини овлади. Буни катар ва дедилар:— Филғазаби қўзиб маҳбубасининг бифалокавлари сенга маъ. Кейин ўйлаб, икки кишини ўлдириб кўрилмаса, улар эмас, сабр қилмоқ керак, деб ўзинлар. Эртаси кун подшоҳ ҳар кундагидек ўнинг нима таклифи гулланди. Кейин давлат устуларни қилиб шу балони зирни хилватга чақириб, унга кечани айтиб берди. Вазир уларни донолиги билан шуқди. Подшоҳ билан вазирнинг қуён бор эди. У олдинга уларга заҳар бериб ўлдирма бу ишни менга ҳавола қиподшоҳ ва вазир орасинан орсинлар, менга ишончли бир зир уйига келиб кит, у менинг нималар деб, нималарнинг анимининг шоҳиди бўлади ва келиб шоҳга айтиб беради.

Шоҳ деди:— Биз сенинг айтган сўзларингга ишонамиз. Қиладиган ишларинг муваффақиятли бўлишига шубҳа қилмаймиз. Майли, бор. Вазият ва шароитга қараб ҳаракат қил. Лекин унутмаки, элчи шоҳнинг тили, зеҳни ва қалбидир. Элчининг ақл-заковатиға қараб уни юборган шоҳнинг ақли ва ишлари қай аҳволдалиги тўғрисида ҳукм чиқарадилар; агар элчи назокатсизлик қилса, уни юборган шоҳни таъна қиладилар, элчи ўз шоҳининг номус ва иззатиға, шаън ва шавкатиға халал етказмаслиги, шу билан бирга душманнинг нима фикрда эканлигини билиб келиши лозим.

Бу сўзларни диққат билан эшитган Бехруз ойдин кечада филлар томонига равона бўлди. У ўзича ўйлар эди:— Агар филлар ўзлари ёмонлик қилишни истамасалар-да, уларга яқинлашмоқ мен учун хатарлидир, оёқлари остида қолиб кетишим мумкин. Илон уни ўз қўлида ўйнатаётган одамни чақишни истамаса ҳам, оғзининг суви унга тегса бас, одам ўша соатда ҳалок бўлади. Яхшиси шуки, бир тепанинг устига чиқиб, филлар билан ўша ердан туриб гаплашай.— У шундай қилди. Узоқдан филларнинг шоҳини чақириб деди:— Мен Ой тарафидан юборилган элчиман. Элчининг айтганлари кўнгилсиз бўлса-да, унга диққат билан қулоқ солмоқ ва бунинг учун элчини қораламаслик керакдир.

Филларнинг шоҳи сўради:— Ой нима хабар юборди?

Беҳруз деди:— Ой дедик, ҳар ким ўз қувватига ишониб заифларни ранжитса ва ўз куч-қудратидан мағрурланиб ўзидан кучсизларни таҳқир этса, унинг бу куч-қуввати ўзининг ҳалокатига сабаб бўлади. Сен ўзингни бошқа ҳайвонлардан устун ҳисоблаб ҳаддингдан ошибсан. Иш шу даражага етибдик, менинг номим билан аталган булоққа қўшинларингни олиб бориб сувини булғатибсан. Сени огоҳлантириб қўяй, агар бундан кейин яна шу ишингни такрорласанг кўзларингни ўйиб оламан ва ўзингни ҳалок этаман. Агар бу сўзлардан шубҳа қилсанг, ҳозир булоқ бошига кел, ўша ерда сен билан учрашамиз.

Филларнинг подшоҳи бу сўзларни эшитиб таажжубланди ва булоқ тарафга йўл олди. Сувга қараб ойнанинг аксини кўрди.

Беҳруз деди:— Нега қараб турибсан, тез бўл, хартуминг билан сув олиб юзингни юв, бош эгиб таъзим қил.

Фил хартумини сувга солиши билан сув чайқалиб ой қалқий бошлади. Фил қўрқиб Беҳруздан сўради:— Хартумини сувга тиксам ойнанинг аччиғи келяпти шекилли.

Беҳруз деди:— Албатта аччиғи келади-да, тез бўл, вақт ўтмасин, сажда қилиб узр сўра!

Фил дарҳол бош эгиб узр сўради ва бу ерга бундан кейин ўзим ҳам, бошқа филлар ҳам оёқ босмайдилар, деб онг ичди.

Қарга деди:— Бу масални айтишдан мақсад сизни огоҳ қилиб қўймоқдир — бойқуш маккор ва алдамчидир. Шунинг учун бойқушни ўзингизга шоҳ кўтариб ўтирмангиз ва ўз ишларингизни унга топширмангиз. Золим подшоҳларга, ҳийлакор ва ёлғончи ҳукмдорларга ишонганларнинг бошига тақводор мушукка мурожаат этган каклик билан тиху¹ бошига тушган савдо тушади.

Қушлар сўрадилар:— Уларга нима бўлибди?

Ҳикоят. Қарга деди:— Бир каклик менинг қўшним эди, бир-биримизга меҳру муҳаббатимиз зўр эди. Бир кун у тўсатдан йўқолиб қолди. Ҳалок бўлган бўлса керак, деб ўйладим. Бир неча вақт ўтгандан кейин бир тиху келиб, унинг уясида яшай бошлади. Мен унга ҳеч нарса демадим.

¹ Т и ҳ у — ёввойи товуқ.

Орадан бир неча кун ўтгач, каклик қайтиб келди. Уйда тиҳуни кўриб, деди:— Уйимни бўшат!

Тиҳу деди:— Ҳозир бу уй меники. Агар сеники бўлса, исбот қил.

Каклик деди:— Сен нима деяпсан, менинг қозидан ҳужжатим бор.

Тиҳу жавоб берди:— Бир одил ҳокимни топиб унга мурожаат қилишимиз керак. У ҳар биримизнинг сўзларимизни тинглаб одилона қарор чиқариб берсин.

Каклик деди:— Яқинимизда бир мўмин мушук бор, у кечаю кундуз рўза тутиб тоат ва ибодат билан машғул бўлади... Ундан кўра одилроқ бўлган қози топа олмаймиз. Сўзимизни эшитиб, инсоф билан ҳукм чиқариб беради.— Икковлари мушук ҳузурига келдилар. Мен ишнинг нима билан тамом бўлишини, мушукни кўриш ва унинг қандай ҳукм чиқаришини билиш мақсадида уларнинг орқасидан эргашиб бордим. Мушукнинг кўзи уларга тушиши билан меҳробга юз ўгириб намоз ўқий бошлади.

Намозни тугатгач, каклик назокат билан ундан илтимос қилди:— Ўртамизда низо чиқди, ҳал қилиб берсангиз.

Улар ўз даъволарини айтиб бўлгач, мушук деди:— Менга қариллик таъсир қилиб, танимда қувват қолмаган, кўзларим нурсизланиб, қулоқларим оғирлашган... Яқинроқ келинг ва баландроқ сўзланг, мен гапингизни яхши эшитиб олиб, одилона ҳукм чиқарай. Лекин бундан олдин сизларга бир маслаҳат берай, агар диққат билан қулоқ солиб, сўзимга амал қилсангиз, ҳар иккинги дунёда бахтли бўласиз. Маслаҳатим шуки, ҳар иккинги ҳам чин гапни айтинг, чунки ҳукм ҳақиқатни айтганнинг зарарига чиқарилса ҳам, у одам ғолиб ҳисобланади, агар ёлгон айтганнинг фойдасига чиқарилса ҳам, у одам енгилган ҳисобланади. Бу дунёда инсон учун тўғри сўздан, дуруст ишдан ҳам катта давлат бўлмайди. Ақлли одам бу дунёнинг молига ҳирс қўймайди, бойликни ёз булутидек ўткинчи ва қиш куни каби қисқа деб билади, катта-кичик — косиб, савдогар, камбағал, бойга бир кўз билан қарайди. Ўзига раво кўрмаган нарсаларни ўзгаларга ҳам раво кўрмайди.

Мушук шу қадар тилёғламалик билан сўзлар эдики, каклик билан тиҳу унинг гапига маҳлиё бўлиб, яқинроғига бориб ўтирдилар.

Мушук бир сапчиб, уларнинг иккаласини тутиб еди. Унинг парҳез сақлаб, рўза тутмоғининг, тоат-ибодат қилмоғининг макр-ҳийла эканлиги аён бўлди. Бойқуш ҳам шундай ваъдага вафосиз маккордир. Бинобарин, хомлик қилиб уни подшоҳ кўтарманг. Шоҳлик тожини унинг ифлос бошига кийгизманг.

Қушлар бу сўзларни эшитгандан сўнг бойқушни подшоҳ кўтариш ниятидан воз кечдилар.

Бойқуш пушаймон бўлиб маъюс ҳолда қарғага деди:— Сен мени расво қилдинг, сен орамизга шундай бир хусумат солдингки, у, дунё тургунча тураверади. Мен сенга бирон ёмонлик қилдиммики, унинг аламини олсан. Ҳар ҳолда шуни билишинг керакки, дарахтни кессанлар, унинг илдизидан бир шохча кўкариб, унинг ўрнини босади, қилич ва ўқ яраси битиб кетади, лекин тил яраси ҳеч вақт тузалмайди. Қалбга санчилган сўз ўқини чиқариб бўлмайди. У умрбод ўша ерда қолади. Ҳар дарднинг бир дармони бор. Сувнинг дармони ўт, заҳарнинг дармони тарёк, ғамнинг дармони сабр, ишқнинг дармони висолдир; адоватни босадиған дори йўқ. Агар бутун дарёларнинг сувини сепсалар ҳам кин ва ғазаб отагини сўндира олмайди. Сен қарғалар билан бойқушлар орасида шундай бир хусумат дарахтини ўтқаздингки, унинг илдизлари жуда чуқур, шохлари жуда каттадир, у ҳеч қачон қуримайди.

Бу сўзларни бойқуш ғазаб билан айтиб, маъюс ҳолда чиқиб кетди.

Қарға қилган ишидан пушаймон бўлиб, ўз-ўзига деди:— Нодонлик қилдим, ўзим ва ўз ҳамжинсларимга душман орттирдим. Бу сўзларни айтишга бошқа қушларга қараганда ҳақим кўп эмас эди, улар ҳам бойқушларнинг айбларини билар ва уларнинг нималарга қодир эканликларини мендан яхши тушунар эдилар. Лекин бунинг оқибатини биллиб, юракларидаги сўзларни айтишдан ўзларини тийганлар. Энг даҳшатлиси шуки, мен сўзни юзига айтдим, юзга айтилган сўзнинг тиги ўткир бўлади. Куч ва қувватга ишонган ақлли одамлар ҳам бошқаларда адоват уйғотишни маслаҳат кўрмайдилар, ўз шаън-шавкатларига маҳлиё бўлмайдилар. Тарник ва бошқа дори-дармонлари бўлган одам уларга ишониб заҳар ичмайди. Энг яхши фазилат — хайрли иш қила билмоқдир. Яхши сўз хайрли ишнинг ўрнини боса олмайди, чунки чиройли сўз бўлмаган тақдирда ҳам яхши иш ўз

бемарасини курсатади ва барча томонида тақдирланади. Аммо чиройли сўз қилинадиган ишни халқ кўзида қанчалик латофатли қилиб кўрсатмасин, барибир бу иш амалга ошмай қолганда у сўз пушаймонлик келтиради. Мен сўзга эътибор бериб, ишнинг охири нима билан тамом бўлишини билмаган, бунга аҳамият бермаган ана шундай аҳмоқларданман. Агар ақлим бўлса эди, бундай аҳмоқлик қилмаган бўлардим, аввал бирор киши билан маслаҳатлашардим. Муайян бир қарорга келгандан сўнг пардали сўзлар билан ўз фикримни айтганимда ўз ақлимнинг ноқислигини ошкор қилиб қўймаган бўлардим. Яхши ўйламасдан туриб бундай катта ва масъулиятли иш тўғрисида гап бошлаш ақлсизликдир. Дунё кўрган тажрибали одамлар билан маслаҳатлашмасдан иш бошлаганларни нодон деб ҳисоблайдилар. Ахир кўра-била туриб, ўзимизга душман орттирдим? Қарга бир соатча ўз-ўзи билан шу зайлда сўзлагандан сўнг учиб кетди.

Биз билан бойқушлар ўртасидаги душманчиликнинг бошланиши мана шундай бўлган эди.

Шоҳ деди:— Бу гапларни айтиб берганларинг яхши бўлди. Энди айт-чи, сен бизнинг бошимизга тушган иш тўғрисида нима фикрдасан? Бир тадбир кўрсатки, нажот топайлик.

Бешинчи қарга деди:— Урушишга, бож-хирож беришга, ватанни тарк этиб кетишга қарши эканлигимни айтган эдим. Менингча, бу ишнинг чораси ҳийладир. Кўп одамлар ақл билан шундай зафар қозонганларки, уларни куч ва уруш воситаси билан қўлга киритиб бўлмайди. Масалан, бир зоҳиднинг қўлидан ҳийла билан қўйини тортиб олганлари каби...

Шоҳ сўради:— Айт-чи, қандай ҳийла билан қўйини тортиб олибдурлар?

Ҳикоят: Қарга деди:— Бир зоҳид қурбонлик учун бир қўйни уйига олиб борар эди. Йўлда бир неча одамлар унга дуч келдилар. Улар зоҳидни алдаб, қўйини олиб кетишга қарор қилдилар. Улардан бири зоҳидга яқинлашиб деди:

— Эй шайх, бу итни қаёққа олиб кетяпсан?

Иккинчи тарафдан яна бири келиб деди:— Шайх бу итни овга олиб бораётган бўлса керак.

Яна бири бошқа томондан келиб деди:— Бу киши гашиқи кўринишидан зоҳидга ўхшаса ҳам, лекин аслида

зоҳид эмас, чунки зоҳид ит билан дўст бўла олмайди, қўлинигина эмас, ҳатто кийимини ҳам итга тегизишдан жирканади, итни ҳаром деб билади.

Зоҳид уларнинг бир хил гапирётганларини эшитгач, юрагига шубҳа тушди ва ўз-ўзига деди:— Балки қўй сотган одам жодугардир, итни кўзимга қўй қилиб кўрсатиб, менга сотгандир.—Шуни деб қўйини ташлаб кетди. Лўттибозлар эса қўйни сўйиб, гўштини бўлиб олдилар.

Бу масални айтмоқдан мақсадим, биз ҳам ишминини ҳийла ва тadbир билан саранжом қилмоғимиз мумкинлигини кўрсатмоқ эди. Мен нажот йўлида ўзимни қурбон қилишга тайёрман. Шоҳ мендан ғазабланган бўлсинлар ва мени ўз қонимга бўяб, патларимни юлиб, бир дарахт тагига олиб бориб ташлашга амр қилсинлар. Сўнгра шоҳ ўз қўшинларини олиб фалон ерга чекинсинлар ва менинг қайтишимни кутсинлар. Мен ҳийлани ишлатиб ишни битиргандан кейин шоҳнинг ҳузурига бораман.

Шоҳ унинг айтганларини бажо келтирди. Худди ўша кечаси бойқушлар яна босқин қилдилар. Лекин қарғалардан асар топа олмадилар, дарахт тагида ётган қарғани ҳам кўрмадилар. Мажақланган қарға, бойқушлар уни кўрмасдан кетиб қолишларида ва чеккан жафолари бекор кетишидан қўрқиб, ётган ерида қимирлаб, секин-аста оҳ-воҳ қила бошлади. Бойқушлар унинг оҳ-зорини эшитиб, ўз шоҳларига хабар етказдилар. Шоҳ бир неча бойқуш билан ёнига келиб, унинг ким эканлигини, қарғалар қаерга кетганликларини сўрашни буюрди.

Қарға отини, отасининг отини айтиб дедики:— Қарғаларнинг қаерга кетганликларини билмайман, бу менинг ҳозирги ҳолимдан ҳам маълумдир.

Подшоҳ деди:— Бу, қарғалар шоҳининг вазиридир, билиш керак, нима учун уни бу кўйга солган эканлар.

Қарға деди:— Сиз у кунни бизга ҳужум қилган кечадан сўнг шоҳ бизни чақириб бу ҳақда фикримизни сўради. Мен дедим:— Бойқушларга қаршилик кўрсатишнинг фойдаси йўқ, чунки улар бизга нисбатан кучли, шаън-шавкатлидир. Шунинг учун бир элчи юбориб улар билан сулҳ тузайлик, бож-хирож тўлайлик, рози бўлмасалар шаҳарларга тарқалиб кетайлик, чунки улар учун уруш, биз учун эса сулҳ фойдалидир. Кучли душманга тобе бўлишдан бошқа чора йўқдир. Кўрмайсизми, кўн ўтлар бош эгиб кучли шамолдан ўзларини саломат сақ-

лаб қоладилар, илдизи мустаҳкам, шохлари йўғон да-
рахтлар эса ағдарилиб тушадилар. Шуларни айтганим-
дан кейин қарғалар ғазабланиб, мени хонн ва бойқуш-
ларнинг тарафдори деб, шу аҳволга солдилар. Энди би-
лишимча, улар урушга тайёргарлик кўраёттирлар.

Бойқушларнинг шоҳи бу сўзларни эшитгандан сўнг
вазирларининг биридан сўради:— Сен бу қарға ҳақида
қандай фикрдасан?

Вазир деди:— Унинг тўғрисида фикрлашиб ўтиришга
ҳожат йўқ. Ер юзини унинг ифлос ва ярамас вужудидан
қанчалик тез тозаласак, шунча яхши бўлади ва унинг
макру ҳийласидан шунча тез қутулган бўламиз. Унинг
ўлими қарғалар учун катта талафот бўлади. Оталар
айтибдурлар:— Кимики бугун қиладиган муҳим бир
ишни эртага қолдирса бармоғини тишлайди.

Улим гирдобидан қутулиб қолган ожиз душманни
ўлдириб ундан қутулмаган пушаймон ейди. Шоҳ унинг
сўзларига ишонмасинлар, сафсатарига эътибор бер-
масинлар...

Шоҳ иккинчи вазирдан сўради:— Сен нима дейсан?

Иккинчи вазир деди:— Мен унинг ўлдирилишини за-
рур деб билмайман. Чунки кучсиз ва қуролсиз душман
мурувватга сазовордир, ақлли одамлар бундайларни афв
этиш билан ўзларининг олижаноб эканликларини бутун
дунёга намоён қиладилар. Сигиниб, ҳимоя излаб келган-
ларга бошпана бермоқ керак. Баъзи ишлар борки, улар
ўғри киши савдогарнинг хотинини ўз эрига меҳрибон
қилиб қўйган каби душманга шафқат уйғотади.

Шоҳ сўради:— Уғри қандай қилиб хотинини эрига
меҳрибон қилиб қўйибди?

Ҳикоят: Иккинчи вазир деди:— Давлатманд, лекин
ҳаддан ташқари хунук бир савдогар бор эди. Унинг хо-
тини эса ғоят гўзал эди.

Эри уни жуда яхши кўрарди. Лекин у эридан наф-
ратланар, ундан ўзини олиб қочиб юрар ва бутун умри
бўйи бир соат ҳам эри билан бирга бўлишни истамас
эди. Бир кун уларнинг уйига ўғри гушди. Савдогар ух-
лаб ётар, хотини уйғоқ эди. Хотин ўғрини кўриб кўрқиб
кетди. Қочиб бориб эрининг қўйнига кирди ва уни маҳ-
кам кучоқлаб олди. Эри уйқудан уйғониб кетиб сўра-
ди:— Бу қандай лутф, бу қандай марҳамат? Қайси хиз-
матим эвазига бу неъмат менга муяссар бўлди?— Аммо
ўғрини кўриб масалани тушунди ва ўғрига деди:— Эй

шер юракли йигит, кўнглинг истаганича молу давлатимдан ол. Сенга ҳалол бўлсин. Мен ёлғиз сенинг муборак қадамнинг туфайли бу бахтга эришдим.

Иккинчи вазир ҳикоясини тугатиши билан шоҳ учинчи вазирнинг фикрини сўради.

Учинчи вазир деди:— Албатта буни ўлдириш керак эмас, аксинча, унга илтифот кўрсатиб бахшиш бермоқ лозимдир, шоҳ саройи унга паноҳ бўлсин. Ақлли одам душман орасига нифоқ солишни ҳам ғалаба деб ҳисоблайди. Уғри билан дев орасидаги жанжал зоҳидга қўл келгани каби душманлар орасидаги ихтилоф ҳам ишларни йўлга солиб юборишга имкон беради.

Шоҳ сўради:— Уғри билан дев нега жанжаллашиб қолган экан?

Ҳикоят. Учинчи вазир деди:— Зоҳид бир ҳўкизни уйига олиб кетаётган эди, уни ўғри кўриб қолиб зоҳиднинг кетига тушди, бир дев ҳам инсон қиёфасига кириб, ўғрига ҳамроҳ бўлди.

Уғри сўради:— Сен кимсан ва қаерга кетяпсан?

У жавоб берди:— Мен девман, зоҳидни таъқиб этиб келмоқдаман. Фурсат топиб, уни бўғиб ўлдирмоқчиман. Хўш, сен ўзинг кимсан?

Уғри деди:— Мен юлдузни бенарвон урадиган ўғриман. Ҳозир зоҳиднинг семиз ҳўкизини ўғирламоқчиман.

Улар бирга йўлга равона бўлдилар ва тунда зоҳиднинг уйига етиб келдилар. Зоҳид ҳўкизни боғлаб, унга сув, пичан бериб, ўзи ўрнига кириб ётди.

Уғри, агар дев зоҳидни ўлдирмоқчи бўлса, у уйғониб қолиб шовқин солиши мумкин, унда ҳўкизни ўғирлаш қийин бўлади, деб ўйлади.

Дев ҳам агар ўғри ҳўкизни ўғирласа, чиқиб кетаётганида унинг овозидан зоҳид уйғониб кетади-ю, уни ўлдириш мумкин бўлмай қолади, деб ўйлади.

Дев ўғрига деди:— Сен бир оз сабр қил, мен зоҳидни ўлдирай, сўнгра сен ҳўкизни олиб кет.

Уғри деди:— Йўқ, аввал мен ҳўкизни олиб кетай, сўнгра сен зоҳидни ўлдир.

Шундай қилиб, улар бир-бирлари билан келишолмай, жанжаллашиб қолдилар. Уғри зоҳидни чақириб деди:— Эй бадбахт, нима қилиб ётибсан, тур, бу ерда дев бор, у сени ўлдирмоқчи.

Дев ҳам бақириб деди:— Зоҳид, тур, уйингга ўғри тушди, ҳўкизингни ўғирлаб кетмоқчи.

Зоҳид уйғониб кетиб, додлай бошлади. Дев ва ўғри қўрқиб қочдилар.

Шундай қилиб, душманлар орасидаги ихтилоф зоҳиднинг моли ва жонининг саломат қолишига сабабчи бўлди.

Бу сўз шу ерга етганда, қарғанинг ўлдирилишини маслаҳат кўрган биринчи вазир деди:— Мен кўриб турибман, бу қарға ўз макри билан сизни алдашга муваффақ бўлди. Мен ҳамон таъкидлайман, сиз гафлат уйқусидан уйғониб, кўзингизни катта очинг, бу ишнинг оқибатини ўйланг. Ақлли одамлар ёлгон сўзларга учмайдилар. Фақат тажрибасиз одамгина кичик бир хушомадгўйликни кўрганда юмшаб, аввалги хусуматни, душманнинг хиёнати ва риёкорлигини унутади, душманнинг ёлгон гапини рост деб қабул қилади ва у билан келишади. Ҳаммасидан таажжублисиз шуки, бу ёлгончининг кўзбўямачилиги натижасида Басра сизнинг кўзингизга Бағдод бўлиб кўриняпти ва сиз хотинининг сўзига ишонган дурадгорга ўхшаб қоляпсиз.

Шоҳ сўради:— Дурадгорга нима бўлибди?

Ҳикоят: Биринчи вазир деди:— Сарандип шаҳрида бир дурадгор бор эди. Унинг хотини бағоят хушрўй, ҳийлакор ва ишвали аёл эди. Дурадгор ўз хотинини ҳаддан ташқари севар, у эса қўшнилари билан бири билан алоқада эди. Қариндошлар бундан хабардор бўлиб қолиб, дурадгорга етказдилар. Дурадгор аввал ишни текшириб боқиб, сўнгра чора кўрмоқчи бўлди.

У хотинига деди:— Мен унча ҳам узоқ бўлмаган бир қишлоққа борадиган бўлиб қолдим. Лекин сафарим учтўрт кунга чўзилса керак. Сафар анжомини ҳозирлаб қўй.

Хотин дарҳол сафарга керакли нарсаларни тайёрлай бошлади. Дурадгор хотини билан хайрлашиб чиқиб кетди.

Эри кетиши билан хотин ўйнашига хабар қилди. Дурадгор эса кечаси яширин йўл билан уйига кириб келди. Хотинини ўйнаши билан бирга суҳбат қуриб ўтирганини кўрди, лекин дурадгор шонилмади, улар ётоққа кирсинлар, кейин ушлайман, деб кутиб турди. Улар ётоққа кириб ётдилар. Дурадгор иш нима билан тугагини мушоҳада қилмоқ учун тахтанинг остига кириб олди. Лекин бир оз вақт ўтгач, уни уйқу элтиб, оёғи тахтанинг остидан чиқиб қолганини билмай қолди. Хотинининг кўзи

оёққа тушиши билан дарҳол масалани тушунди. У ўй-нашининг қулогига секингина бир нарса деб пичирлади.

Ўйнаши кулимсираб сўради:— Эрингни кўпроқ сева-санми ёки мени?

Хотин жавоб берди:— Эримни кўпроқ севаман. Баъзан соддалик, баъзан нодонлик ва баъзан эҳтирос хотинларни одамларнинг асл ва насабига, қобилият ва лаёқатига қарамай, улар билан яқинлик қилишга мажбур этади. Энди эрга келсак, у бошқа масала. У ота, жигар ва авлод кабилар. Уз азиз жонидан эрини минг марта ортиқ кўрмаган, эрининг роҳати ва фароғати учун ўз ҳаётини қурбон қилмаган хотинга минг лаънат!..

Дурадгор бу сўзларни эшитгач, юраги юмшади ва ўз-ўзига деди:— Хотинимдан бадгумон бўлиб, яхши иш қилмадим. Ҳеч бўлмаса энди уларнинг кайф-сафоларини бузмай. — Шундан кейин овозини чиқармай, саҳаргача тахтанинг остида ётди..

Тонг билан ўйнаш кетгандан сўнг, дурадгор тахтанинг остидан чиқиб хотинининг олдига келиб ўтирди. Хотин ўзини ухлаганга солиб ётди. У, хотинини аста-секин уйғотиб, оҳиста силаб дер эди:—Агар сенинг қалбининг садосини эшитмасам эди, ҳалиги кишининг уйини ёндириб юборардим, бошқа ҳаёсизларга бу ибрат дарси бўлар эди. Лекин сенинг менга бўлган муҳаббатингни ва бу ишни янглишиб соддалигиндан қилиб қўйганингни билгач, сенинг номусингни қўриқлашни лозим билдим. Қўрқма, ўзингни қўлга олиб дадил бўл. Сенинг ҳақингда баъзи ёмон нарсалар ўйлаб, бадгумон бўлганим учун мени кечир.

Хотини ҳам узр сўрай бошлади. Шундай қилиб, ҳар икки тараф орасида тотувлик вужудга келди.

Бу масални шунинг учун келтирдимки, сиз ҳам дурадгор каби алданиб, қарганинг макр-ҳийласига учма-гай ва ҳушёрлигингизни йўқотмагайсиз. Душманлар узоқ масофадан туриб зарба бера олмасалар, яқинлашиб йўлини қидира бошлайдилар ва ўзларини хайрихоҳ қилиб кўрсатишга уринадилар, шу восита билан сирдош бўлиб оладилар. Сирларни билиб, керакли маълумотларни олгач, пайт пойлаб туриб шундай зарба беришлари мумкинки, улар етказган жароҳатларни асрлар мобайнида ҳам тuzатиш мумкин бўлмайди. Мен қарғаларни синаб кўрган, уларнинг ақл-фаросатларини имтиҳон қилганман. Бу малъун қарғани кўриб, унинг сўзларини эшит-

гач, уларнинг узоқни кўрадиган эканликлари яна бир қарра маълум бўлди.

Бойқушларнинг подшоҳи вазирнинг сўзларига аҳамият бермади. Қаргани ҳурмат қилиб, едириб-ичириб, уни яхши меҳмон қилишни буюрди.

Қаргани ўлдириш тарафдори бўлган вазир деди:— Модомики, қаргани ўлдирмадингиз, ҳеч бўлмаса, у билан душман каби муомалада бўлинг. Унинг макр ва ҳийлаларига учиб хотиржам бўлманг. Шунини айтиб қўяйки, унинг бу ерда бўлиши — бизга бахтсизликкина келтиради.

Подшоҳ унинг бу сўзларига ҳам эътибор бермади, доно ва ақлли вазирининг насиҳатларига қулоқ солмади. Қарга эса шоҳнинг хизматида қолиб, иззат-ҳурмат ичида яшай бошлади. У шоҳга яқин одамлар билан қалин дўст бўлиб олди. Шоҳ ва унинг мулозимлари унга меҳр қўйиб, насиҳатларига қулоқ соладиган бўлдилар.

Бир куни қарга катта бир мажлисда, жамоат олдида шундай деди:— Қарғаларнинг шоҳи менга сабабсиз жафо етказди, мен ундан қасос олмагунимча тинчий олмайман. Бу ҳақда кечаю кундуз ўйлайман. Охири шу фикрга келдимки, қарғалигимча қолсам, бу орзумга ета олмайман. Олимлардан эшитган эдимки, биров золимдан жафо кўриб, ўзини оловга ташласа ва шу чоғда дуо ўқиса илтижоси мустажоб бўлади. Подшоҳ рози бўлса, мени ўтга ташланглар, бағримга олов ўта бошлаганда, бойқушга айланишимни сўраб дуо қиламан, зора шу йўл билан у золимдан интиқом олсам.

Қаргани ўлдиришни маслаҳат кўрган бойқуш ҳам шу мажлисда эди. У қарганинг бу сўзларини эшитиб деди:

— Сен ўзининг зоҳиран гулдек покиза қилиб кўрсатишга урипаётган бўлсанг ҳам кўнглинг қора, ўзинг маккор ва риёкор махлуқсан. Сен ранги гўзал, ҳиди хуш, лекин заҳар солинган шаробга ўхшайсан. Сенинг қора қалбинг, нопок вужудинг на сув билан тозаланур, на ўт билан; сен қайси шаклда кўринмагин, семурғми, товусми қиёфасига кирмагин, барибир ҳамини сен қарғаларга ёрдам қилиш орзусидасан. Сен қуёш, булут, шамол ва тоққа тегиш ҳақидаги таклифни рад этиб, улардан сичқонини афзал кўрган сулув қиз қиёфасидаги сичқонга ўхшайсан.

Шоҳ сўради:— У сичқон қандай куёвга чиқибди?

Ҳикоят. Бойқуш деди:— Бир дуоси мустажоб зоҳид

бор эди. Бир куни у ариқ лабида ўтирганида тепасидан бир калхат учиб ўтди. Унинг тумшугидаги сичқон бола-си зоҳиднинг ёнига тушиб кетди. Зоҳид у сичқон бола-сига шафқат қилиб, уни япроққа ўради-да, уйига жўна-ди. Уйдагилар уни ранжитмасин, деб бир дуо билан уни сулув қизга айлантирди. У шундай бир қиз бўлдики, кун деса кўзи бор, ой деса юзи бор эди. Хотинига деди:—Бу менинг қизим, ўз болаларингни қандай тарбият қил-санг, буни ҳам шундай тарбият қил.

Хотини уни ўз қизидек кўриб, парвариш қила бош-лади. Қиз балоғатга етгач, зоҳид унга деди:— Сен кат-та бўлиб қолибсан, энди эрга тегадиган вақтинг келди, кўнглинг истаган одамлардан бирортасини айт, мен сен-ни унга узатай.

Қиз деди:— Мен энг кучли бир кимсага куёвга чи-қишни истайман.

Зоҳид деди:— Демак, қуёшга турмушга чиқмоқчи экансан-да?— сўнгра қуёшга қараб деди:— Бу гўзал ва ифбатли қиз кучли ва қудратли эрга талабгор, уни сен-га берсам дейман.

Қуёш деди:— Мен унга ўзимдан ҳам кучли, қудратли бир эр кўрсата оламан. У булутдир. У менинг юзимни беркитиб, инсонларни менинг жамолим ёруғлигидан маҳрум этади.

Зоҳид булутнинг ёнига келиб, ўша гапни айтди.

Булут деди:— Шамол мендан кучли, чунки у мени хоҳлаган ерига қувиб олиб кетади.— Зоҳид шамол ёнига келиб, ўз таклифини такрорлади.

Шамол деди:— Тоғ мендан кучли, мен уни жойидан қўзгатолмайман, у менинг йўлимни тўсади.— Зоҳид тоғ-нинг ёнига келиб, ўша гапни айтди.

Тоғ деди:— Сичқон мендан кучли, у менинг бағримни тешиб, юрагимда ўзига ин ясаган. Уни қувиб чиқаришга кучим етмайди. Сен унинг ёнига бор.

Қиз бу сўзни эшитгач, деди:— Тўғри гап. Менинг асл эрим ўша сичқон бўлиши керак.— Зоҳид сичқоннинг ёни-га келиб, деди:— Сен шу қизга уйланасанми?

Сичқон деди:— Менинг хотиним ўз жинсимдан бў-лиши керак.

Қиз зоҳидга деди:— Дуо қил, мен сичқон бўлай.

Зоҳид дуо қилди. Қиз сичқонга айланиб қолди ва зо-ҳид уни сичқонга узатди, шундай қилиб, сичқон аслига қайтди.

Шуни деб бойқуш қарғага деди:— Эй ҳийлакор, сенинг ҳам табиатинг шу сичқоннинг табиатига ўхшайди.

Бойқушлар подшоҳи бу сафар ҳам унинг сўзларига бовар қилмади. Қарға эса ўз ишини билиб қилар, ҳар куни янги-янги мароқли ҳикоялар, ажойиб ва ғаройиб афсоналар айтиб, бойқушларнинг бошини айлантитар, секин-секин уларнинг қалбларига кириб сирларини ўрганар, ётадиган-турадиган ерларини кўз остига олиб кўяр эди. Ниҳоят, бир куни фурсат топиб, яширинча қарғаларнинг ёнига келиб, деди:

— Мўлжалланган ишларимни битирдим, энди бу ёғи сизларга қолди, ишни бошлаш керак. Бир ғайрат кўрсатсангиз бойқушлар подшоҳини қўшин-пўшини билан асфаласофилинга жўнатасиз.

Шоҳ деди:— Сенсиз ишимиз битмайди. Нима қилмоқ лозим бўлса айт, амр қилай.

Қарға деди:— Бутун бойқушлар ҳозир фалон тоғда-дирлар, кундузлари фалон ғорга тўпланадилар. Ғорнинг яқинида қуриб ётган тиканзор ва чакалакзор бор. Подшоҳ буюрсин, қарғалар ўтинларни йиғиб ғор оғзига қаласинлар. Мен эса бирор чўпон гулханидан бир чўғ олиб келиб ўтинга ташлай, шунда қарғаларнинг ҳаммаси қанот қоқа бошласинлар, бунинг шамолидан олов гуриллаб ёниб кетади, ғордан чиққан ҳар бир бойқуш куйиб ўлаверади, чиқолмаганлари эса, тутундан бўғилиб ҳалок бўлади.— Подшоҳга бу тадбир маъқул тушди. Шоҳ амр қилди, қарғанинг бутун айтганларини бажо келтирдилар. Бойқушларнинг ҳаммаси куйиб ўлди. Қарғалар ғалаба қозониб, ҳеч талафот бермай шод ва хуррам бўлиб ўз ерларига қайтдилар. Шоҳ ва унинг лашкарлари қарғанинг бу ажойиб тадбирини, кўрсатган бу улур хизматини мақтаб, унга миннатдорлик билдирдилар.

Бир куни шоҳ суҳбат асносида қарғадан сўради:

— Дейдиларки, яхшилик билан ёмонлик ўт билан сувдек бир-бирига душман, яхшилар ёвуз одам билан улфатчилик қилолмайдилар. Сен эса қандай қилиб шунча муддат бойқушлар билан бирга яшай олдинг?

Қарға жавоб берди:— Рост айтдингиз. Лекин ақлли одамлар ўз қабиладошларининг орзуларини рўёбга чиқариш учун жонбозлик кўрсатиб, йўлида дуч келган ҳар қандай қийинчиликлардан қўрқмайдилар, машаққат ва

азиятни писанд қилмайдилар. Ахир, танж¹ ранжсиз қўлга кирмайди, гул тикансиз бўлмайди. Катта ва масъулиятли ишларда, айниқса ватан ва шоҳ таҳлика остида қолганда душманни даф этиш ишига совуққонлик билан қараган шахсларни ҳикмат эгалари қоралайдилар...

Подшоҳ деди:— Бойқушларнинг ақл-фаросатидан сўзлаб берсанг.

Қарға деди:— Уларнинг ичида мени ўлдиришни маслаҳат кўрган бойқушдан бўлак бирорта зийрак ва ақллисини кўрмадим. Унинг гапига ҳеч ким қулоқ осмади. Мен ўз уруғдошларим олдида юксак ҳурмат ва баланд макъа эгаси эканлигим, ақлли ва тажрибали ҳисобланганлигимни, ҳийла ишлатиб уларга тузоқ қўйишим мумкинлигини англашга фаросатлари етмади. Улар на ўз ақллари билан иш кўра олдилар, на маслаҳатчиларнинг айтганларини қабул этдилар. Улар мендан ўз сирларини ҳам яшира олмадилар. Ҳолбуки, подшоҳлар ўз сирларини норози дўстдан сақлашлари лозим.

Подшоҳ деди:— Демак, бойқушлар ҳалокатининг сабаби подшоҳларининг такаббурлиги ва вазирларининг аҳмоқлиги экан-да?

Қарға деди:— Худди шундай. Ғалаба қозониб мағрурликка берилмайдиган, хотинлар билан ёмон юриб, шарманда бўлмаган, кўп таом еб қорни оғримаган одам, ақлсиз вазирлар сўзига кириб ҳалок бўлмаган подшоҳ камдан-кам топилади.

Подшоҳ деди:— Душмани даф этиш учун кўп машаққатлар чекдинг. Ҳатто ўз иззат-нафсини аямай душман олдида тиз чўкишга ва уни ҳурматлашга мажбур бўлдинг.

Қарға деди:— Мақсадга эришиш учун барча азоб-уқубатни бўйнига олган кимсага бундан бошқа чора йўқдир. Шоҳим, илоннинг нима учун қурбақага хизмат қилишга рози бўлганлигини эшитгандирлар.

Подшоҳ деди:— Қани, эшитайлик.

Ҳикоят. Қарға деди:— Бир илон қариб, куч-қувватдан қолди. Овга ярамай, тирикчилик ўтказиш йўлини тополмай қолди. Ўз-ўзига дер эди: «Йигитлик кетди, уни энди қайтариб бўлмайди. Ҳеч бўлмаса қарилигимни тинчгина ўтказсайдим. Бу вафосиз дунёга кўнгил қўйиб бўлмайди, охири войдир. Модомики, мен шу аҳволга тушиб-

¹ Хазина.

ман, азият ва машаққатга таслим бўлмай макр ва ҳийлага мурожаат этай».

Шуни деб илон қурбақалари кўп бўлган бир кўлнинг қирғоғига судралганича келди-да, чўзилиб ётди. Бир қурбақа унинг ёнига келиб сўради:— Сенга нима бўлди? Хафа кўринасан?

Илон жавоб берди:— Дунёда мендан бахтсиз бир махлуқ бормикин? Менинг тирикчилигим қурбақа тутиб ейиш билан ўтар эди. Энди шундай бир касалликка йўлиқдимки, қурбақалар ўзлари келиб оғзимга кирсалар ҳам юта олмайман.

Қурбақа бу хабарни ўз шоҳига етказди, қурбақалар шоҳи таажжуб қилиб илонни ўз ҳузурига чақиртирди ва деди:— Қандай қилиб сен бу касалликка йўлиқдинг?

Илон деди:— Бир куни бир қурбақани тутмоқчи бўлиб қувлаган эдим, у қочиб бир зоҳиднинг уйига кириб кетди, мен ҳам унинг орқасидан эргашдим. Уй қоронғи эди. Зоҳиднинг ўғли ухлаб ётган экан, билмабман. Орзимни очиб бир ҳамла қилган эдим, қурбақа деб ўша боланинг бошмалдоғини тишлаб олибман. Зоҳиднинг ўғли ўша замоноқ жон берди.

Зоҳид буни кўриб менинг орқамдан қувлай бошлади ва мени лаънатлаб дер эди: «Илоё, сен шундай бир касалликка дучор бўлгинки, қурбақалар шоҳи сенинг устинга миниб гашт қилиб юрадиган бўлсин. Қурбақалар шоҳи ўзи инъом қилмагунча, асло қурбақа юта олмагин». Энди бу ерга, зора шоҳ менинг устимга миниб сайр қилиб юрса деган умид билан келдим, чунки қазонинг хукмидан қочиб қутулиб бўлмайди.

Шоҳга бу сўз маъқул тушди, ўзининг шундай бир шаън-шавкатга, шараф ва ҳурматга лойиқ бўлганлигидан шод бўлди ва илоннинг устига миниб олиб керилганича сайрга жўнади.

Бир оз вақт ўтгач, илон деди:— Шоҳим омон бўлсинлар, менга сизни сайр қилдириб юриш учун куч керак, овқат керак, энди эса ҳоли жоним қолмади.

Шоҳ деди:— Тўғри айтасан. Ҳар куни сенга икки қурбақа инъом қиламан.

Илон ҳар куни икки қурбақа еб ўз кунини ўтказар эди. У ўзининг қурбақага қилаётган бу хизматидан фойда олаётгани учун уни ўзига ор ва номус деб билмас эди.

Мен ҳам азият чексам-да, сабр қилдим, чунки бу, душманни ҳалок этмоқ, қавмимизни таҳликадан қутқар-

моқ ва шоҳнинг ҳаёти, давлатини сақлаб қолмоқ учун зарур эди. Душманни бартараф қилишда ҳийла ва сабрнинг ўрни каттадир. Шунга кўра, «Ақл кучдан устундир», деганлар. Масалан, бир одам қанчалик кучли бўлмасин, уруш майдонида 10-20 дан ортиқ одамни ҳалок қила олмайди, ҳолбуки бир ақлли одам ўйлаб, тадбир билан иш кўрса, бутун бир ўлкани хароб этиб, қувватли бир қўшинни мағлубиятга учратиши мумкин. Масалан, ўт агар бир дарахтнинг устига тушса, ердагидан кўра кўпроқ зарар етказмайди, ҳолбуки сув суюқ бўлишига қарамай катта дарахтларни илдизлари билан қўпориб кета билади.

Дебдирларки, агар икки киши бир буюк орзуга етишни истасалар, бунга уларнинг мурувватда устун бўлгани муваффақ бўлади; агар мурувватда тенг бўлсалар, иродаси кучли бўлгани етишади; иродада ҳам баробар бўлсалар, ёрдамчи ва дўстлари кўп бўлган енгиб чиқади; агар бу жиҳатдан ҳам ораларида фарқ бўлмаса, у вақтда толеи баланд бўлгани етишади...

Ҳикмат эгалари айтибдурлар: «Кимки ғалабадан боши айланмайдиган ва мағлубиятдан руҳи тушмайдиган ақлли ва тажрибали шоҳлар билан олишса, ундай одам ўз бахтини қора қилган ва ўзини-ўзи ўлимга ҳукм қилган бўлади. Шоҳ пайдо бўлиши мумкин бўлган барча монеликларни назарга олиши, қилинадиган ишни ҳар томонлама ўрганиши, қаерда шошилиб, қаерда сабрли бўлиши, қаерда ғазабли, қаерда мулоим бўлиши яхши билиши зарур. Жуда юмшоқлик қилиб ҳар нарсага йўл қўя бермасин, жуда ҳам шафқатсизлик қилиб ҳар нарса учун жазо беравермасин...»

Подшоҳ деди:— Бойқушлар бизни назарга илмадилар, чунки бизни оз ва заиф деб ўйладилар.

Қарға деди:— Дунёда тўрт нарса борки, уларнинг камини ҳам кўп ҳисоблайдилар. Биринчиси — олов бўлиб, унинг кўпи ҳам, ози ҳам кўйдирди, кичиги жуда тез катта бўлиб кетади; иккинчиси — қарз бўлиб, қарзини сўраб келувчилардан етишадиган хижолат бир танга учун ҳам, минг тилла учун ҳам баробардир; учинчиси — беморликдирки, ҳар қандайи ҳам кишини беҳузур қилиб, заифлаштиради; тўртинчиси — душман бўлиб, у қанчалик хор ва заиф бўлмасин, ахир бир кун ўз ишини қилади. Мен бир чумчуқнинг баҳайбат бир илондан илтиқом олганини эшитганман.

Шоҳ сўради:— Чумчуқ қандай интиқом олибди?

Ҳикоят: Қарға деди:— Бир том бўғотида икки чумчуқ ин қўйган эдилар. Улар бир кун бола очдилар. Икковлари навбатма-навбат болаларини боқиш учун овқат излаб кетар эдилар. Кунлардан бир кун эри келганда она чумчуқ ўз ини олдида парвона бўлиб учиб юрарди, эри, нима гап, деб сўради.

Аёли жавоб берди:— Бир лаҳза ғойиб бўлган эдим, келсам бир ҳайбатли илон келиб болаларимизга қасд қилаётган экан. Шунча ялиниб-ёлвордим, бўлмади, кейин таҳдид қилишга ўтдим: «Бу ишингдан қайт, йўқ эса болаларимнинг отаси билан интиқом камарини белимизга боғлағаймиз»,— дедим, бўлмади. Фарёду зоримга қарамай инимизга кириб, болаларимизни еди, ҳозир ҳам ўша ерда ётибди.— Ота чумчуқнинг газаби ёниб, нима қилишни билмай турган эди, шу вақт уй эгаси қорачироқ ёқмоқчи бўлиб пиликни ёндирди ва энди уни чироғдонга қўймоқчи бўлганда, чумчуқ париллаб учиб келиб, ёниб турган пиликни олиб қочди, уни бўғотдаги инга отди. Уй эгаси уйга ўт кетишидан қўрқиб дарҳол томга чиқди ва бўғотни очиб ўтни ўчиришга уринди. Илон оловдан қутулиш учун бўғот очилган томондан бошини чиқарган эди, уй эгасининг кетмони келиб бошини чўрт узди. Бу қиссадан ҳисса шуки, илон ўз душманини менсимагани ва заиф деб ҳисоблаганлиги учун ҳалок бўлди.

Ҳозир мамлакатни муҳофаза қилиш ва душманни бартараф қилишда бизнинг шоҳ билан тенглашадигани йўқдир; ўз хизматида бўлганларга ғамхўрлик қилишда, уларни ўз истёбод ва лаёқатларига қараб давлат ишларига тайинлашда, лутф-карам кўрсатишда, раият учун ғамхўрликда шохимизнинг мисли йўқдир.

Шоҳ деди:— Йўқ, бу буюк ишларни рўёбга чиқариш, душманларни маҳв этиш — сенинг тўғри маслаҳатларинг ва зўр маҳоратинг натижасидагина мумкин бўлди. Мен сенга илтифот қилиб, унинг самарасини кўрдим. Қимки давлат ишларининг жиловини ақлли вазирларга топширса, у ҳеч вақт пушаймон бўлмайди, ҳеч нарса унинг бахтини қўлидан тортиб ололмайди. Энг таажжубли нарса шуки, узоқ муддат душман орасида яшаб, уларнинг минг хил таъна ва таҳқирларини эшитиб, азоб-уқубатлар чекиб, бирор марта ҳам оғзингдан душманда шубҳа туғдириши мумкин бўлган сўз чиқармадинг.

Қарға деди:— Мен ҳар ишда, ҳар қандай вазиятда

шоҳнинг берган панд-насиҳатларини қулоғимда тутдим, билими, ақли, зеҳни ғоят юксак бўлганлиги учун ҳар ишда ундан ўрнак олишга тиришдим, унинг шоҳларга хос бўлган дастуриламал ва фармонларини ўзимга раҳнамо деб билдим...

Шоҳ деди:— Сен хушмуомалалигинг, тўғрилигинг, ишбилармонлигинг жиҳатидан сарой мулозимларининг мумтози эдинг. Зўр ақл ва метин ирода билан шундай улуғ ишнинг уддасидан чиқа олдинг. Унгача на еганимизда, на ётар-турарда ҳаловатимиз бор-эди, чунки ўзидан кучли душманга дуч келган одам то жонини ундан халос этмагунча кечани кундуздан, оқни қорадан ажрата олмай қолади. Ҳикмат эгалари айтибдурларки, касал одам то соғаймагунча еган овқатининг лаззатини билмайди, ҳаммол то оғир юк остидан чиқмагунча чуқур нафас ололмайди, мазлум халқ то душман йўқотилмагунича тинчимайди. Энди айтиб бер-чи, уларнинг подшоҳи қандай экан?

Қарға деди:— Унинг раёсатининг асосини фуқарога меҳрибонлик эмас, такаббурлик, худписандлик ташкил этар эди. Бунинг устига у ақл ва зақодан маҳрум, калтафаҳм, ҳеч қандай фазилатсиз бир махлуқ эди. Унинг ёнидагилар — вазир ва вакиллари ҳам айнан ўзига ўхшарди. Ёлғиз мени ўлдиришни маслаҳат кўрган бойқуш вазиргина улардан ажралиб турар эди.

Шоҳ деди:— У вазирнинг ақлидан дарак берадиган хусусиятлари нимадан иборат экан?

Қарға деди:— Унинг иккита хусусияти бор эди: бири — мени ўлдиришни маслаҳат бергани; иккинчиси — ўз шоҳининг рози эмаслигини билса ҳам ўз фикрини ундан яширмаганлиги. У назокат ва мулоғимлик билан шоҳга қаттиқ, лекин дилга ботмайдиган сўзлар айтар, шоҳнинг қандай улуғ одам бўлиши кераклигини эсига солиб турар эди; шоҳнинг хатоларини кўрганда, гўзал ва ибратли сўзлар, масаллар билан хатосини тушунтиришга уринар эди, маъноли ривоятлар, қизиқ воқеалар, чиройли ҳикоялар айтиб бериб, шу орқали бошқаларнинг нуқсонларини шоҳ ибрат кўзгусида кўргазарди, токи шоҳ унга қараб ўзининг айбларини кўрсин ва унга ғазаб қилмасин. Бир куни шоҳига қуйидаги гапни айтиб турганини эшитиб қолдим: «Ҳукмдорлик жуда шарафли иш ва улуғ мавқеидир. Бу бахтга муяссар бўлгач, унинг қадрини билмоқ ва уни қўриқлаш учун мислсиз фидокорлик

қўрсатмоқ керак. Энди мумкин қадар оз хато қилиб, кўп иш қилиш пайти келди. Мамлакатнинг осойишталиги ва давлатнинг мустақкамлиги етуқ ақл, мустақкам ирода, тўғри маслаҳат ва ўткир қилич билан барқарордир». Лекин унинг сўзига қулоқ солувчи ва маслаҳатини қабул қилувчи топилмади. На улар бу бойқушнинг ақл ва закосидан фойдалана олдилар, на унинг ўзи доно маслаҳатлари ва ақли билан жонини балодан қутқара билди.

Душман заиф ва кучсиз бўлса ҳам унинг макр ва ҳийласидан эҳтиёт бўлмоқ ҳақидаги ҳикоя шундан иборатдир. Қарга заиф ва кучсиз бўлса-да, ўз ақли ва заковати билан ўзи кучли, лашкари беҳисоб, лекин калтафаҳм душманни мана шундай йўл билан тор-мор келтира олди. Бошқа йўл билан у ўз мақсадига эриша олмас эди. Маърифат соҳиблари бу ҳикоядан ибрат дарсини олишлари, керакли хулосалар чиқаришлари лозим ва билишлари керакки, душман заиф бўлса-да, унга эътиборсизлик, менсимаслик билан қараш ва ҳеч нарса қила олмайди, деб ўйлаш хатодир...

Садоқатли дўст ва лаёқатли кўмакчилар энг қимматли давлат ҳисобланади. Кимки буларнинг иккаласига етишса, ҳам дўстлар орасида сарафроз, ҳам душманларнинг макр-ҳийласидан эмин бўлади.

МАЙМУН ВА ТОШБАҚА БОБИ

Рожа бараҳманга деди:— Душманнинг ҳийласидан ва рақибининг фитна-фасодидан эҳтиёт бўлишлик ҳақидаги ҳикояни эшитдим. Энди илтимос қилардим, мумкин бўлса, шундай бир ҳикоя сўзлаб берсангки, унда биров бир нарсани қўлга киритмоқ учун ҳаракат қилса-ю, лекин мақсадга етгандан кейин беғамлик қилиб уни қўлдан бериб қўйган бўлса.

Бараҳман деди:— Бир нарсани қўлга киритмоқ уни сақламоқдан осондир, чунки қимматли, нафис ва нодир нарсалар баъзан бахтли тасодиф туфайли ҳеч бир меҳнатсиз қўлга кириб қолади, лекин мияни ишлатмасанг, уни сақламоқ жуда қийиндир. Масалан, бир тошбақа меҳнат сарф қилмасдан меҳрибон ва фидокор бир маймунга ошна бўлиб қолди-ю, лекин ақлсизлиги ва нодонлиги туфайли ундан айрилиб, пушаймон бўлди.

Рожа сўради:— Қандай қилиб?

Ҳикоят. Бараҳман деди:— Бир оролда маймунлар кўп эди. Уларнинг Кордон номли бир подшоҳлари бор бўлиб, сиёсат ва раёсат бобида тенги йўқ, одил ва ақли комил эди. Умрининг баҳори ўтиб қариллик уни исканжасига ола бошлади. Кўзининг нури, белининг қуввати кетиб, унга заифлик юзланди... Бу замон унинг қариндошлари ичидан бахт юлдузи ёниб, пешанасида саодат нури порлаган, саркардалик ва шоҳлик мансабига лойиқ бўлган бир ёш маймун тахтига даъвогар бўлди. Қариб, куч-қувватдан қолган шоҳни тахтдан тушириб, мамлакатнинг жиловини унга бердилар.

Бечора қари маймун қайғу-ҳасратга тўлиб-тошиб

Йўлга равона бўлди, юра-юра бир денгиз қирғоғидаги қалин ўрмонга келди. У ерда бир анжир дарахтини топиб олдию, унинг меваларини еб, кун кечира бошлади. Бир куни маймун анжир дарахтининг устида ўтириб унинг меваларини маза қилиб еяётганида бир анжир сувга тушиб кетди. Анжирнинг шопиллаб сувга тушган овози маймунга жуда ёқиб тушди. Маймун дам-бадам сувга анжир ташлар ва бундан катта завқ олар эди. Уша сувда бир тошбақа яшар эди, сувга тушган анжирларни иштаҳа билан ер ва «маймун буларни атайин мен учун ташламоқда, таниш бўлмагани ҳолда менга шунча меҳрибонлик кўрсатмоқда, дўстлашсам менга нималар қилиши мумкин»,— деб ўйлар эди. Маймуннинг яхшилигини қайтариш орзусида тошбақа қирғоққа чиқиб, у билан саломлашди. Улар суҳбатлашиб ўтириб, бир-бирларига меҳрибон дўст бўлиб қолдилар, гўё икки танда бир жон ва бир кўкракда икки юрак каби...

Маймун ўз мамлакати ва давлати қўлдан кетганлигини сўзлаб берди. Тошбақа унинг гапига маҳлиё бўлиб ўз уйи ва оиласига қайтишни унутиб қўйди. Тошбақанинг хотини унинг узоқ муддат йўқ бўлиб кетганидан хавотирланиб, нима қилишини билмай, қўшнисига ҳасрат қилди.

Қўшниси деди:— Хафа бўлма, унинг қаерда эканлигини сенга айтиб беришим мумкин.

Тошбақанинг хотини деди:— Эгачи, тезроқ айтинг, у қаерда?

Қўшниси деди:— Мен эшитдимки, эринг бир маймун билан дўстлашиб, унга мафтун бўлибди, унинг васлини сенинг ҳижронингдан устун тутиб, сенинг фироқинг оловини унинг висоли суви билан ўчириб юрибди. Энди ҳам чекишининг фойдаси йўқ. Бир тадбир кўриш керакки, эринг уйга қайтсин.

Улар иккаласи бир бўлиб маслаҳатлаша бошладилар. Охирида маймунни ўлдиришдан бошқа чора йўқ, деган қарорга келдилар. Тошбақанинг хотини ўзини касалга солиб, қўшнисидан эрига хабар юборди. Тошбақа хотинининг касал бўлганини эшитгач, маймундан уйига бориб келиш учун ижозат сўради ва йўлга тушди.

Уйига келиб қараса, хотини кўрпа-ёстиқ қилиб ётибди. Унинг атрофида парвона бўлиб ҳол-аҳвол сўради, лекин хотини бир сўз айтмади.

Тошбақа хотинининг хасталиги ва нима учун гапирмаслиги сабабини қўшнисидан сўради.

Қўшниси жавоб берди:— Беморнинг дарди оғир бўлиб, согайишдан умиди узилган бўлса, қандай қилиб гапира олсин?

Тошбақа деди:— Унинг дардининг давоси нима экан? Агар бу ерларда бўлмаса, бошқа жойлардан ахтарай, дўстлардан илтимос қилай, душманларга ёлворай.

Қўшниси деди:— Бу, биз хотинларга хос бўлган касалликдирки, уни маймуннинг юрагидан бошқа ҳеч нарса билан муолижа этиб бўлмайди.

Тошбақа деди:— Маймун юрагини қаердан топсам бўларкин?

У гапга ботди. Ўйлаб-ўйлаб ҳеч бир чора топа олмагач, дўсти маймун ёдига тушиб, ўз-ўзига деди: «Агар орамизда бўлган дўстлик ва садоқатга қарамай унга хиёнат қилсам, бу номардлик ва инсофсизлик бўлади; агар аҳдга вафо қиламан десам уйимнинг таянчи, ҳаётимнинг безағи, фарзандларимнинг паноҳи бўлган хотинимдан ажралиб қоламан».

Анчагина вақт бу ҳақда ўйлаб изтироб чекди, шубҳа ва тараддуд ичида қолиб, ниҳоят, хотинининг ишқи ғалаба қилди. Шундай қилиб, у вафодорликдан воз кечиш қарорига келди... Лекин яхши билардики, маймунни бу ерга келтирмагунча, мақсадига эриша олмайди. Шулар ҳақида ўйлаб-ўйлаб маймуннинг ҳузурига борди. Айрилик вақтларида муҳаббати янада кучайиб кетган маймун тошбақани зўр қувонч билан кутиб олди ва унинг касал хотинининг аҳволи, болаларининг, қавм-қариндошларининг соғлиқ-саломатликлари ҳақида сўраб-суриштирди.

Тошбақа деди:— Сенинг фироқинг ўти шундай ёндирдики, уларни кўришдан бирон ҳам лаззат ололмадим. Ёлғизлигинг эсимга тушганда тинчлигим бузилиб, дунё кўзимга қоронғи бўлиб кўринарди. Мана энди ёнингга келдим. Марҳамат қилиб менинг уйимга борсанг, фарзандларимни кўриб, хотинимни севинтирсанг, қавм-қариндошларим, дўст-оиналарим олдида бошим осмонга етарди. Улар тайёрлаб қўйган овқатларини олдингга қўйиб, ўз меҳмондўстлик бурчларини бажарадилар. Шу билан яхшиликларингни бир оз бўлса ҳам қайтарган бўлар эдим.

Маймун деди:— Қўй, бу ҳақда ўйлаб кўп азият чекма. Сен дўстлик ва аҳд-вафода мени ўзингдан устун қўйма, чунки орамиздаги дўстлик ипини бошлаб сен мустаҳкамладинг. Энди мен ўз кўнглимнинг хоқониман. Бахт-

саодат ичида яшамоқдаман. Агар бу озодлик ва роҳат шамоли менинг димоғимга аввал етганда эди, бундай тинч, бахтли яшашнинг шундай ширин эканлигини аввалроқ билсайдим, фойдаси оз, гами кўп ҳукмдорликдан аллақачон воз кечган бўлардим. Лекин шу билан бирга мен ватандан, қавм-қариндош, дўст-ошноларимдан узоққа тушган бир бечора махлуқман. Мен шундай айрилиқ азобида маҳв бўлиб кетаётганимда сен менга дўстлик қўлини узатдинг. Саховат аҳли назарида дўстлик ғоят бебаҳо нарсадир. Ҳақиқий дўстлик беғараз бўлур. От ва эшак бирга хашак есалар ҳам ораларида дўстлик пайдо бўлмайди. Аммо ҳақиқий дўстларнинг бири машриқда, бошқаси марғибада бўлса ҳам барибир, бир-бирларини эслаб ва шундан тасалли топиб яшайверадилар...

Денгиз сафарига чиққан одам ўзига ҳамроҳ ахтаради, лекин дўстлари бундай сафарга боришга рози бўлмасалар, буни душманлик деб ҳисобламаслик керак. Сен менга оилангни бориб кўришни таклиф қиляйсан, майли, қабул қилай, лекин менинг дарёдан ўта олмаслигимни биласанми?

Тошбақа деди:— Хотиринг жам бўлсин, сени ўз орқамда кўтариб, манзилимга олиб бораман. У ерда роҳат ва фароғатда яшайсан.

Хуллас, тошбақа турган жойини шу қадар мақтадики, ниҳоят маймун боришга розилик берди ва ўз муқаддаротини унга топширди. Тошбақа уни ўз орқасига миндириб уйи томон равона бўлди. Сувнинг ўртасига етганда ўйлаб қолди ва ўз-ўзига деди: «Олимлар вафосизлик ва хиёнат, айниқса эътиборсиз хотинлар учун қилинган хиёнат энг катта гуноҳдир, дейдилар. Улуғларнинг яна шундай гапи бор: «Олтиннинг софлигини ўтда, ҳайвоннинг кучини оғир юк ортилганда, инсоннинг тўғрилигини омонатга хиёнат этмаслигида билса бўлади». Ҳар ҳолда донолар хотинларнинг макр-ҳийлаларига алданмасликни маслаҳат кўради».

У шундай бир-бирига зид муҳокамалар юритиб сувнинг ўртасида тўхтаб қолди... Унинг тараддудга тушганлигини ва қандайдир жиддий бир нарса ҳақида ўйлаётганини сезган маймун, шубҳаланиб тошбақадан сўради:— Нима бўлди, нима учун фикр дарёсига фарқ бўлдинг, балки мени кўтариш сенга оғирлик қилаётгандир?

Тошбақа деди:— Сен нимага асосланиб бундай савол

беряпсан? Ё мен бирор ҳаракатим билан буни ошкор қилиб қўйдимми?

Маймун деди:— Мен кўриб турибман: сен виждон азоби чекмоқдасан, ўз нафсинг билан курашмоқдасан, тараддуд ва изтироб ўтида ёнмоқдасан.

Тошбақа деди:— Тўғри айтасан. Сен биринчи марта бизникига кетяпсан, хотиним эса касал, уйлар остин-устин бўлиб ётгандир. Кўнглим истаганидек сени яхши қабул эта олмасам, меҳмондорчиликни жойига қўя олмасам, ҳамманинг олдида расво бўламан деб қўрқаётирман.

Маймун деди:— Сенинг номусли ва тўғри бўлганлигинг, мени дилдан дўст ҳисоблаб яхши ният билан уйингга олиб бораётганинг маълум. Утиришимиз қанчалик содда, дастурхон қанчалик фақирона бўлса, суҳбатимиз шунчалик самимий ва ширин бўлади. Сенинг тоза юракли эканингни билганлигим учун айтишим мумкинки, сен бекорга ташвиш тортяпсан, меҳмонни яхши кутиб олмасам нима бўлади, деб изтироб чекишга асос йўқдир; бу жиҳатдан хотиржам бўл, ўзингни бекорга хафа қилма.

Тошбақа бир оз сузиб бориб, яна тўхтаб қолди, яна аввалгидек ўй-хаёлга толди.

Маймуннинг шубҳалари орта бошлади ва ўз-ўзига деди: «Дўстидан шубҳа қилган одам ўша соат тадбир кўриб, унга нисбатан эҳтиётли муносабатда бўлиши, ўзини сақлаши керак. Агар шубҳалари тўғри чиқса, муқаррар бўлган фалокатдан ўз жонини сақлаб қолган бўлади, гумони хато бўлиб чиқса, эҳтиёткорлик қилгани учун уни койимайдилар. Юрак тез-тез ўзгариб тургани учун уни қалб¹ деб атаганлар. Ҳар дақиқада у нима хаёлга тушади, нияти яхшими, ёмонми, билиб бўлмайди». Сўнгра тошбақага деди:— Яна нима бўлди, хаёл дарёсига шўнгиб кетдинг?

Тошбақа деди:— Нима қилай, хотинимнинг касаллиги, сиҳатининг ёмонлиги хаёлимни паришон қилмоқда.

Маймун деди:— Дўстлик ҳурмати учун бу нарсани менга очиқ айтиб бердинг. Энди уни нима билан соғайтириш, дардига нима даво топиш мумкин, айта оласанми?

Тошбақа деди:— Табиблар шундай дармон белгиларки, уни ҳеч қасрдан топиш мумкин эмас.

Маймун сўради:— У қандай дармон экан?

¹ Қалб — арабча «айланувчи», ўзгарувчи демакдир.

Тошбақа деди:— Маймуннинг юраги.

Буни эшитиб дарё ўртасида турган маймуннинг қути учиб кетди, кўз ўнги қоронғилашди ва ўз-ўзига деди: «Мени бу даҳшатли фалокатга судраган нарсани баднафслик ва очкўзлик бўлди; мени бу қўрқинчли гирдобга шуҳратпарастлик ва ҳарислик солди. Энди эса мени ҳийла ва тadbирдан бошқа ҳеч нарсани халос эта олмайди. Агар оролга борсам, ўлишим муқаррар, ўзимни бу ерда сувга ташлаб қочмоқчи бўлсам, чўкиб ҳалок бўлишим аниқ».

Маймун бу фикрларини хаёлидан кечириб, тошбақага деди:— Олимлар айтубдирларки, халққа зарур бўлган озуқани яширган шоҳ, дўстларнинг бахтли бўлиши учун керак нарсани бермаган дўст, шоҳ ва дўст деган номларга нолайиқдурлар. Мен хотинингни қанчалик севишингни биламан, унинг соғайиб кетиши учун зарур бўлган дармонни бермаслик дўстликка хиёнат қилиш демакдир. Мен хотинингнинг дардини биламан, чунки бизнинг маймун хотинларда ҳам шундай хасталик бор. Биз юракларимизни бериб, уларни муолижа этар эдик. Ўзимиз эса юраксиз яшай берар эдик. Агар сен буни соҳилда айтганинда, мен юрагимни ўзим билан бирга олиб чиқар эдим. Қариган вақтимда менга юракнинг эҳтиёжи йўқ. Менга юрагимни кўтариб юриш жуда оғир, чунки унга қўнган ғам-андуҳ ҳаддан ташқари кўп ва оғирдир. Шунинг учун юрагимнинг дарди бир оз камайсин, деб олиб қўйган эдим.

Тошбақа деди:— Нима учун юрагингни уйда қолдирдинг?

Маймун деди:— Маймунларда бир одат бор: яқин дўстларининг уйига кетаётганларида, меҳмондорчилик яхши ва ширин ўтсин деб, юракларини ўзлари билан олиб бормайдилар, чунки юрак ғам ва алам масканидир. Сенинг ақлли ва ифбатли хотинингнинг хасталигини эшитгач, юрагимни олиб юрсам эзилиб кетади, деб ўйладим. Албатта, сен менинг дўстлигимни синагансан, шунинг учун сўзларимга ишонасан. Лекин сенинг қавму қариндошинг, қалин дўст бўлса ҳам ўзига унча зарур бўлмаган бир нарсани бизга беришдан бўйин товлади, деб бадгумон бўлишлари мумкин. Яхшиси, орқага қайтсак, юрагимни олиб келаман.

Тошбақа суюниб дарҳол орқасига қайтди. Қирғоқ бўйига етгач, маймун сакраб бир дарахт устига чиқиб олди.

Тошбақа бир соатча кутди, сўнгра маймунни чақирди ва деди:— Эй, азиз дўстим, юрагингни олиб туш, фурсат ўтмасин.— Маймун кулиб деди:— Мен узоқ яшаб, кўп нарсаларни бошимдан кечирган, дунёнинг иссиқ ва совуғини кўрган, аччиқ-чучугини тотганман. Энди келиб-келиб сендан панд ейми? У хом хаёлингдан воз кеч ва бундан сўнг ҳеч кимга аҳду вафодан сўз очма. Сенинг бевафо эканлигингни илгарироқ пайқаган эдим. Мени, тулки айтган «юраги ва қулоғи йўқ эшак», деб гумон қилмагин.

Тошбақа сўради:— Тулки нима деган экан?

Хикоят. Маймун деди:— Бир шер қўтир касалига мубтало бўлгандан кейин қуввати кетиб, ов қилолмай қолди. Унинг хизматида бир тулки бор эди. У шердан қолган таом билан кунини ўтказарди. Шер овга ярамай қолгандан кейин, тулкининг ризқи кесилди. У бир кун шерга деди:— Шоҳим, дардларини муолижа қилиш фикрида эмасмилар?

Шер деди:— Эй тулки, агар дармони топилса, бу азобга бир зум ҳам чидаб ўтирмас эдим. Эшитишимча, эшакнинг қулоғи билан юраги дардимга даво эмиш.

Тулки деди:— Агар ижозат берсангиз, эшакни топиб келтирсам. Бу яқинликдаги булоққа бир одам ҳар кун кири ювгани келади. Унинг бир эшаги бор, ҳар келганида булоқ атрофида ўтлаб юради. Зора ўшани ҳийла билан олиб келсам. Шоҳим, унинг юраги ва қулоқларини еб, қолганларини ўз хизматчисига берса.

Шер рози бўлди. Тулки булоқ тарафига жўнаб кетди. Узоқдан бир эшакни кўриб қолди. Унинг ёнига келиб салом берди, меҳрибонлик кўрсатиб у ёқ-бу ёқдан сўз бошлади, сўнгра сўради:— Нима учун сен жуда чарчаган, хафа ва ориқ кўринасан!

Эшак деди:— Хўжайиним борган сари кўпроқ юк ортиб, камроқ овқат беряпти. Нима қилишимни билмайман.

Тулки деди:— Сен содда ва гўл бўлмасанг, қочиб бу азоб-уқубатдан қутулган бўлар эдинг.

Эшак деди:— Қаерга бормайин, мен бу азобдан қутулмайман.

Тулки деди:— Хўп десанг, сени шундай бир чаманзорга олиб бориб қўяйки, у жойнинг ҳавоси мусаффо бўлиб, кўм-кўк ўт белингдан келади... Бундан илгарироқ бир урғочи эшакка насиҳат қилиб эдим, у ҳозир ўша чаманзор-

га бориб, юк ҳам ташимасдан, еб-ичиб маза қилиб юрган эмиш...

Бу сўзлардан эшакнинг оғзига сув келди ва хурсанд бўлиб тулкига деди:— Сенинг маслаҳатингга кирмасдан бўлмайди, чунки сен буни дўстлик, шафқат ва хайрихоҳлик юзасидан айтмоқдасан.

Тулки эшакни шернинг ҳузурига келтирди. Шер очкўзлик қилиб бўкирганича эшакка ташланди, лекин заифлиги туфайли уни ушлай олмади. Эшак эса қочиб қутулди.

Тулки шернинг заифлигидан таажжуб қилиб деди:— Бахтсизлигингизни қаранг, бир ориқ эшакни ҳам тутиб ея олмадингиз-а!

Бу сўз шерга оғир туюлди, у ўз-ўзига деди: «Агар, ўзим жўрттага тутмадим десам, уни таажжублантирган бўламан, агар заифлигим туфайли тута олмадим десам, ожизлигимни эътироф этган бўламан».

Сўнгра тулкига қараб деди:— Шоҳларнинг қилаётган ишлари сабабини раиятнинг билиши шарт эмас. Сен бу саволни менга бермаслигинг керак эди. Эндиликда бу фикрингдан кеч. Яна бир ҳийла ишлатиб, эшакни қайтариб келсанг, сенинг садоқатинг ҳамда фидокор эканлигинг яна бир карра исбот этилган бўлар эди.

Тулки ўрnidан туриб эшакнинг ёнига келди. Эшак уни кўриб койиб деди:— Сен мени қаерга олиб борган эдинг?

Тулки деди:— Сенинг одамлардан кўрган азоб-укубатларинг ҳали ҳам ёдингдан чиқмаганга ўхшайди. Шунинг учун ҳар нарсадан қўрқаверасан. Аслида у ерда таҳликали ҳеч нарса йўқ эди. Сенинг кўрганинг мен сенга айтган урғочи эшак эди. У эҳтироси шиддатидан ўзини унутиб қўйиб сенга ташланди. Агар бир оз сабр қилсанг эди, унинг қанчалик меҳрибон ва юмшоқ муомалали эканлигини кўрар эдинг.

Тулки урғочи эшакни шундай мақтаб кетдики, охири бу эшак унинг гапига ишонди (у шу вақтга қадар шерни кўрмаган эди) ва тулкининг олдига тушиб, шернинг ҳузурига тулки кетидан равона бўлди. Тулки олдинроқ бориб, шерни огоҳлантириб қўйди. То эшак шерга яқинлашмагунча ҳамла этмаслигини илтимос қилди.

Шер тулкининг айтганини қилиб, эшакни меҳрибонлик билан қарши олди, бир неча оғиз ширин сўз айтди. Эшак тап тортмай шернинг олдига жуда яқин келди.

Шунда шеър сакраб туриб эшакни пора-пора қилиб ташлади, сўнг тулкига деди:

— Мен булоққа бориб чўмилиб келгунимча буни пойлаб тур, келганимдан сўнг унинг юраги ва қулоқларини ейман.— То шер чўмилиб келгунча тулки эшакнинг юраги ва қулоқларини еб тўйиб олди.

Шер келиб эшакнинг юрак ва қулоғини топмагач, тулкига деди:— Бунинг юраги ва қулоқлари қани?

Тулки деди:— Шоҳим саломат бўлсинлар. Бу эшакнинг қулоғи ҳам, юраги ҳам йўқ эди. Агар унинг юраги бўлса эди, хавф-хатарни сезган, қулоғи бўлса, биринчи ҳужумингиздан сўнг менинг ёлғонларимга қулоқ солмаган ва ўз оёғи билан гўрга кирмаган бўлур эди.

Бу масалли шунинг учун келтирдимки, сен билгин: мен эшак каби қалбсиз ва қулоқсиз эмасман. Сен ҳийла ва макрларингни ҳаммасини ишлатдинг, мен эса уларни ўз ақл ва идроким билан тушуниб олдим. Энди сен яна орқага қайтишни хоҳлайсан, йўқ, бу ҳийлангдан энди иш чиқмайди.

Тошбақа деди:— Тўғри айтасан, сенга эътироз этишга ўрин қолмади. Энди сенинг қалбингга шундай доғ тушдики, уни ҳеч нарса ювиб ташлай олмайди. Менинг ҳам бетимга шундай бир разолат тамғаси босилдики, уни ҳам ҳеч нарса йўқотолмайди... Энди фироқ заҳарини қатра-қатра ютиб, ҳижрон қамчиларига елкани тутиб беришдан бўлак илож қолмади...

Тошбақа бу сўзларни дегандан сўнг минг пушаймон бўлиб уйига қайтиб кетди. Бир қиммат нарсани ёки бир дўстни қўлга киритиб, нодонлик ва ғафлат туфайли ундан айрилиш ҳақидаги ҳикоят мана шундан иборатдир. Ақл ва тажриба эгалари бу қиссадан ибрат олиб, қўлга киритган давлат, орттирган дўст ва бошқа неъматларини эҳтиёт қилиб сақлашга интилишлари ва уларни қўлдан бой бермасликлари лозим. Чунки қўлдан кетган нарсани қайтармоқ мумкин бўлмайди, бир сўз билан айтганда, охириги пушмон — ўзингга душман.

ЗОҲИД ВА ЛАТЧА¹ БОБИ

Рожа бараҳманга деди:— Фурсатни кўлдан бериб, пушаймон бўлмоқ ҳақидаги ҳикояни эшитдим. Энди шундай бир ҳикоя айтиб берки, унда доимо шошиладиган, ишнинг орқа-ўнгини ўйламасдан ҳаракат қиладиган бир одамнинг аҳволи тасвир этилсин ва унинг оқибати нима билан тугаши кўрсатилсин.

Бараҳман деди:— Ишларини ақл ва тажрибага суяниб қилмайдиган бемулоҳаза одам, ҳамиша охирида пушаймон бўлади. Бунга мисол қилиб бир зоҳиднинг ўйламасдан шошилиш иш қилиб, бир бечора латчани ўлдиргани ва қўлини ноҳақ қонга бўягани ҳақидаги ҳикояни келтириш мумкин.

Рожа сўради:— Қани, зоҳид ва латча ҳикоясини эшитайлик.

Ҳикоят. Бараҳман деди:— Бир зоҳид ва унинг хотини гўзал, ифбатли хотини бор эди. У хотиннинг чеҳраси тонг шафағи сингари гўзал, сочлари тун қоронғисидек қоп-қора эди. Улар узоқ вақт бирга турмуш кечирдилар, лекин фарзанд кўрмадилар. Бир куни хотини фарзанд кўришдан умидини узган эрига ҳомиладор бўлганлигини айтиб, беҳад қувонтирди. Зоҳид хотинига деди:— Сен яқинда ўғил туғиб берасан, мен унга яхши бир от қўяман, бир энага топиб бераман, кейин уни ўз тарбиямга олиб, олим қилиб етиштираман, тариқат йўлларини ўргатаман.

Хотини деди:— Қаердан биласиз ўғил туғилишини, бордию ўғил бўлганда ҳам сиз айтгандек умр кўрадим, йўқми? Ҳалитдан орзу отига миниб олиб, хаёллар майдонида чопсангиз яхши бўлмайди. Сизнинг бу сўзларингиз юзи ва соқолига асал ва ёғ сачраб кетган дарвининг ишига ўхшайди.

¹ Латча — сусарлар оиласидан бўлган йиртқич кичик ҳайвон (кабутар ва товуққа жуда ўч).

Зоҳид сўради:— Дарвиш нима қилган экан?

Ҳикоят: Хотини деди:— Бир покиза дарвиш бор эди. У ёғ ва асал сотувчи бир савдогарнинг қўшниси эди. Савдогар деярли ҳар куни унга бир оз асал ва ёғ чиқариб турарди.

Дарвиш истаганича еб, қолганини кўзага солиб қўяр эди. Бир кун қараса, кўза тўлиб қолибди. Дарвиш ўзига-ўзи деди: «Агар бу ёғ билан асални ўн тангага сотсам, бу ўн тангага бешта совлиқ қўй оламан. Бу қўйлар олти ойда бешта туғиб беради, бора-бора улар жуда кўпайиб, бой бўлиб кетаман. Кейин тагли-зотли бир оиладан хотин оламан, у албатта бир ўғил туғиб беради. Унга бир чиройли от қўйиб, яхши таълим ва тарбия бераман. Агар сўзимга кирмай тўполон қилса, мана бу таёқ билан боплаб адабини бераман», — деб жаҳл аралаш таёғини кўтариб бир урган эди, кўзага тегиб уни синдирди. Ёғ ва асал унинг юзи ва соқолига сачраб кетди. Шундай қилиб, дарвишнинг ҳамма хаёллари пучга чиқди. Мен бу масални шунинг учун келтирдимки, оқибати нима бўлишини яхши билмасдан туриб, бўлмаган нарсаларни хаёл қилмаслик керак. Акс ҳолда пушаймон бўлиш мумкин.

Хотинининг бу сўзлари зоҳиднинг эс-ҳушини жойига келтириб қўйди.

Маълум вақт ўтгач, хотиннинг кўзи ёриб, паҳлавондек ўғил туғди. Шод-хуррам бўлиб, назр-ниёзлар бердилар. Зоҳиднинг хотини бир оз қувватга киргач, болани эрига топшириб, ўзи ҳаммомга кетди. Бир соат ўтгач, саройдан фаррош келиб, дарвишни подшоҳ чақираётганлигини айтди. Зоҳид нима қилишини билмай, уй пойлашга ўргатилган латчани ўғли билан қолдириб, ўзи подшоҳ ёнига кетди. Дарвиш уйдан чиқиши билан тешикдан бир катта илон чиқиб, бешик томон ўрмалаб келаверди. Латча югуриб келиб илонни бўйнидан олди-да, тишлаб ўлдирди, болани ҳалокатдан қутқарди. Шу пайт дарвиш қайтиб келиб қолди, латча гўё уни суюнтирмоқчи бўлгандек, олдига югуриб чиқди. Дарвиш қонга бўялган латчани кўргач, ўғлимни ўлдирибди, деб гумон қилиб, ҳеч ўйламай-нетмай, латчанинг бошини эзиб ташлади. Уйга кириб қараса, ўғли саломат, бешик тагида эса, бир катта илон чўзилиб ётибди. Зоҳид масалани тушунди ва қилиб қўйган ишидан минг пушаймон бўлиб сочларини юла бошлади...

Шу вақт хотини келиб қолди. Бўлган воқеани эшитиб, жуда хафа бўлди. Бир неча вақт ўтгандан кейин эрига тасалли бериб, уни тинчитди.

Зоҳид ўзига келгач, хотинига деди:— Бу ҳодисани яхшилаб эсингда тут ва билгинки, шошилиб қилинган ишнинг оқибати хунук бўлади.

Хотини деди:— Тўғри, шошилган одам муродига етмайди. Бир подшоҳ ўз лочинини бегуноҳ ўлдириб қўйиб, ҳасрат ва надомат чекканидек, сиз ҳам қилиб қўйган ишингиздан ҳадеб пушаймон бўлаверманг.

Дарвиш сўради:— У нима қилган экан?

Ҳикоят. Хотини деди:— Илгари замонда овни жуда яхши кўрадиган бир подшоҳ бўлган. У подшоҳнинг лочини бўлиб, унинг парвози баланд, кўзи ўткир ва панжаси темирдек эди. Подшоҳ уни жуда севар ва доим ўз қўли билан боқар эди. Бир куни шоҳ уни қўлига қўндириб овга жўнади. Чўлда унинг олдидан бир оҳу қочиб ўтди. Подшоҳ унинг орқасидан шундай тезлик билан от чоптириб кетдики, мулозимлари орқада қолиб кетдилар. Подшоҳ жуда чанқаб, бир тоғдан оқиб тушаётган зилол сув ёнига келди. У шу сувдан ичмоқчи бўлиб, сувдонни тўлатган ҳам эдики, қуш қанот қоқиб сувни тўкиб юборди. Шоҳнинг жаҳли чиқиб, яна сувдонни тўлдирди. Бу дафъа ҳам лочин қаноти билан идишни ағдариб юборди. Подшоҳ дарғазаб бўлиб лочинни ерга уриб ҳалок қилди. Шу вақтда унинг бир мулозими келиб қолди. Подшоҳ унга деди:— Тоғдан тушаётган бу зилол сув томчиларидан сувдоннинг тўлиши учун анча вақт керак экан. Сен юқорига чиқиб, булоқнинг ўзидан тезда сув олиб туш.

Мулозим тоққа чиқди. Қараса, у ерда кичкина бир булоқча бўлиб, унинг лабида бир ҳайбатли аждаҳо ўлиб ётган экан. Кун ҳарорати таъсир қилиб ундан қатра-қатра заҳар сувга томаётган экан. Мулозим дарҳол тоғдан тушиб, кўрганларини подшоҳга айтиб берди. Шоҳ унинг сўзини эшитиб йиғлай бошлади.

Мулозим сўради:— Йиғингизнинг сабаби нимадир?

Подшоҳ чуқур уҳ тортиб, бўлган воқеани айтиб берди.

Мулозим деди:— Эй шоҳим, бу ишни шошилмай ўйлаб қилишингиз керак эди.

Шоҳ деди:— Қилиб қўйган ишимдан ниҳоятда пушаймонман, лекин фойдаси йўқ. Улгунимча бу жароҳат кўксимдан кетмайди.

Дарвишнинг хотини деди:— Бу масални шунинг учун келтирдимки, сизга маълум бўлсин, бундай ҳодисалар кўп бўлади.

Зоҳид деди:— Эй меҳрибон ёрим, бу ҳикоятни айтиб бериб, менга анча тасалли бердинг, гўё ярамга малҳам қўйгандек бўлдинг. Бу воқеалар даврон саҳифаларига ёзилади. Ана шунда, буни ўқиган одамлар ибрат олиб, ҳеч ишни шошилиб ва ўйламасдан қилмайдиган бўладилар. Чунки шошилиш билан қилинган ишнинг оқибати фақат пушаймонликдир...

МУШУК ВА КАЛАМУШ БОБИ

Рожа деди:— Уйламасдан иш қилган ва оқибатда пуншаймон бўлиб, афсус-надомат дарёсига фарқ бўлган одам тўғрисидаги ҳикоятни эшитдим. Энди шундай бир воқеани айтиб берки, унда ҳар томондан ўраб олган душманлар ҳужумига дучор бўлиб, ўлим, жар ёқасида қолган ва ўзини қутқариш учун душманларнинг бири билан дўстлашган, у билан аҳд-паймон тузиб, ўз жонини қутқариб қолган киши тасвир этилган бўлсин. Яна душмани билан қандай ярашганлиги, бунга қандай йўллар билан эришилганлигини баён қилиб бер.

Бараҳман деди:— Кўпинча дўстлик ва душманлик узоққа чўзилмайди. Улар бўлаётган ҳодисаларнинг жараёнига ва замон ғилдирагининг айланишига қараб ўзгардилар.

Улар хотинларнинг вафоси, шоҳларнинг дўстлиги, тентакларнинг мулойимлиги, болаларнинг гўзаллигига ўхшайди. Узоқ вақт давом этган соф дўстликка ҳам баъзан кўз тегиши, тезда нафрат ва адоватга айланиши мумкин. Шунингдек, қадимдан мавжуд бўлган душманлик ҳам бир бахтли тасодиф туфайли дўстликка алмашиниши мумкин. Шунинг учун ақлли одам ҳар икки ҳолда сабрли бўлади ва душманнинг бир вақт келиб дўст бўлиши мумкинлигига умид боғлаб, у билан хушмуомала қилишни тарк этмайди ҳам дўстлари билан яхши муносабатда бўлиб, айни замонда бу дўстликнинг абадий бўлмаслигини эсдан чиқармайди. Узоқни кўрадиган киши душман билан сулҳ тузиб, у билан дўстлашмоқни ғанимат билади, чунки шундай қилинганда хатар бартараф

бўлиб, фойда қўлга киради. Қимки айтилиб ўтилганларга амал қилса, мушук билан каламуш каби ўз мақсадларига эришади.

Рожа сўради:— Улар қандай қилиб мақсадларига эришибдилар?

Ҳикоят. Бараҳман деди:— Фалон мамлакатдаги ўрмонлардан бирида бир катта дарахт бўлиб, остида бир каламушнинг ини бор эди. Унинг яқинида бир мушук яшарди. Бу ерларга овчилар тез-тез келиб туришарди. Кунлардан бир кун бир овчи дарахт яқинига дом қўйиб учига бир парча гўшт илиб кетди. Мушук келиб, домга илинди. Шу орада каламуш ҳам овқат излаб келиб қолди ва мушукни тузоқда кўриб жуда қувониб кетди. Ногоҳ кўзи уни тутишга пайт пойлаб турган латчага тушди, дарахтга қараса, бир бойқуш ҳам ҳужумга ростланиб турганини кўрди. У қўрқиб кетиб, ўзига-ўзи деди: «Агар орқага қайтсам, латча мени парчалаб ташлайди, турган жойимда қолсам, бойқуш устимга ўзини отади, олдинга юрсам, мушукка йўлиқаман. Бало денгизи тугёнга келиб, фалокат тўфони ҳужумга тайёр турибди; шунга қарамай мен ноумид бўлмаслигим, ўз ҳаётимни қутқаришим керак. Бу ҳолда менга ақлдан яхшироқ мададкор йўқдир. Ақлли кимса ҳеч вақт саросимага тушмаслиги, қалбини даҳшат ва ташвиш чулғаб олмаслиги керак. Энди мен учун ягона нажот йўли бало занжирида талпиниб ётган ва менинг ёрдамимга муҳтож бўлган мушук билан келишиб дўстлашмоқдир. Балки у ўз вазиятини назарда тутиб, менинг сўзларимга қулоқ осар ва душманликдан вез кечиб, халос бўлиш учун маслаҳатларимни қабул этар. Шундай қилиб, ҳар иккимиз балодан омон қоламиз».

Каламуш мушукка яқинлашиб ҳол сўради:— Қани, хўш, ҳол-аҳволинг қалай?

Мушук ҳазин овоз билан жавоб берди:— Бундай бало домига тушиб, азият чекканларнинг аҳволи қандай бўлар эди?

Каламуш деди:— Шу вақтга қадар ҳеч ким менинг ёлғон гапирганимни эшитмаган. Сен ғамнок бўлсанг, ҳаминша мен шод бўлар, муваффақиятсизлигингдан қувонар эдим. Ҳозир эса икковимизнинг ҳам бошимиз хатарда қолди. Бу балодан қутулиш учун сендан нажот кутаман, шунинг учун дўстлашмоқчиман. Агар диққат қилиб атрофга қарасанг, латчанинг мени таъқиб этаётганини

ва бойқушнинг фурсат пойлаб ўтирганини кўришинг мумкин. Ҳар иккиси ҳам мени ҳалок қилиш фикридадирлар. Улар икковимизнинг ҳам душманларимиздир. Агар сен мени ўз паноҳингга олсанг, улар мендан умид узадилар.

Агар менга тегмасанг ёнингга бориб мақсадимга эришаман — бандларингни кесиб сени ҳам озод қиламан. Яна қайтариб айтаман, бу сўзларимга ишон. Хайрихоҳ эканимга шубҳа қилма. Ҳеч кимга ишонмайдиган ва ҳикмат эгаларининг сўзларига қулоқ солмайдиган киши бахтли ҳаёт кечиролмайди.

Иккиланмай менинг бу лутф-марҳаматимни қабул эт, ақлли одамлар катта ва масъулиятли ишларда тараддудга тушиб, фурсатни қўлдан бермайдилар. Кема кемачининг саъйи ҳаракати билан соҳилга етиб боргани каби, ҳалос топишимиз икковимизнинг ҳаракатимизга боғлиқдир.

Мушук каламушнинг гапини эшитиб хурсанд бўлиб кетди ва деди:— Сенинг гапинг ақлга мувофиқдир. Бу маслаҳатингни бажону дил қабул этаман ва ўлгунимча сендан миннатдор бўламан. Дебдурларки, душман сен билан сулҳ тузишни истаса, унинг узатган қўлини қайтарма.

Каламуш деди:—Олдинга борганимда сен мени меҳрибон дўст каби кутиб ол, душманлар иноқлашганимизни кўриб, жўнаб қолсинлар, шунда мен тузоқ ипларини қирқишга киришаман.

Мушук унинг гапига кўнди. Каламуш тузоқ ипларини қирқа бошлади. Мушукнинг назарида каламуш имиллаб ишлаётганга ўхшаб кўринди.

Мушукнинг тоқати тоқ бўлиб деди:— Мен сенинг аҳдинга ишонган эдим. Энди мақсадингга эришганингдан кейин берган сўзингдан қайтмоқчимисан? Лекин билиб қўйки, ваъдага вафо, аҳднинг бузилмаслиги оғир кунларда синалади... Мени кечир, деб ёлворишларга қарамай, зулмдан қўл торта олмаган, афв этиш қўлидан келмаган одам яхши ном қозониш неъматидан маҳрум ва мард одамлар орасида юзи қора бўлади. Аммо хиёнат қилганлар ва ёлғондан қасам ичганлар тўхтовсиз жазога мустаҳқиқдирлар.

Каламуш деди:— Билиб қўй, дўстлар икки хил бўладилар: бириңчилари — ўз ихтиёрлари билан самимий дўст бўлганлар; иккинчилари — мажбурият ва зарурият

юзасидан аҳду паймон боғлаганлар. Буларнинг мақсади фойда кўрмоқ ва зарардан қочмоқдир. Лекин самимият ва садоқатга асосланган дўстлик ҳамisha, ҳар ерда ва ҳар шароитда ишончли бўлади; зарурият ва мажбурият натижасида пайдо бўлган дўстлик эса ундай бўлмайди. У дарё каби гоҳ тошиб атрофни босади, гоҳ қуриб суви озайиб қолади. Мен берган сўзимнинг устидан чиқаман, лекин ўз жонимни сақлашни ундан афзалроқ деб биламан. Чунки мен гарчи душманларнинг ҳужумидан сенинг ёрдамнинг туфайли қутулиб қолган ва шунинг учун сен билан келишишга мажбур бўлган бўлсам-да, лекин сен ўша душманлардан ҳам хавфлисан. Мен таҳликани даф этиб, хатарли ишларнинг олдини олиш учун сен билан муроса қиляпман, бу вақт ва замон тақозоси билан қилинган бир тadbирдир. Ҳар ишнинг ўз ери, ҳар соатнинг ўз ҳукми бордир. Вақтни ўтказиб, мавқеини қўлдан берган одамни узоқни кўрадиган одам деб бўладими?! Мен албатта бандларингни кесаман, лекин бир асосий бандни жонимнинг гарови сифатида сақлаб тураман. Уни сен ўзинг билан овора бўлиб, менга ҳужум қилишдан муҳимроқ иш билан машғул бўлиб, ўз жонинг ғамини еб қолганингдагина кесаман. Ана шунда сен банддан озод бўласан, мен ҳам сендан қутуламан.

Каламуш айтганини қилди — ҳамма бандларни қирқиб, биттасини қолдирди. Тонг отиб, уфқдан қуёш бош кўтара бошлади. Бир оздан кейин узоқдан овчининг келаётгани кўринди.

Каламуш деди:— Энди охирги бандни кесмоқ, ваъда устидан чиқмоқ вақти келди.

Мушукнинг кўзи овчига тушиши биланоқ ўлим ваҳмига тушди, каламуш унинг ёдидан кўтарилиб кетди. Шу вақтда каламуш охирги бандни кесди. Мушук сапчиб, бир дарахтнинг устига чиқиб олди, каламуш эса бир тешикка кириб ғойиб бўлди. Овчи титилган-кесилган тўрини кўтариб орқасига қайтди.

Эртаси кун каламуш инидан мўралаб турган эди, мушукни кўриб қолди. Лекин унинг ёнига боришга журъат қила олмади.

Мушук баланд овоз билан қичқириб деди:—Эй дўстим, нега мендан хавфсирайсан? Қўлга киритилган энг яхши ноёб нарсани — дўстлигимизни сақлаб қолиш керак. Яқинроқ кел, мен яхшилигингни қайтарай, мурувват қилиб, мардлигим ва сахийлигимни кўрсатай,

Қаламуш унинг таклифини қабул этмай ўз жойида тулаверди.

Мушук деди:— Дийдорингни мендан яширма ва дўстлигимизни барбод этма... Мен сен туфайли тирик қолдим, бундан буён ҳаётимни сенга бағишлайман, умримнинг охиригача яхшилигингни унутмайман ва имкон туғилиши билан сенинг яхшилигингни қайтаришга ҳаракат қиламан.

Мушук кўп ёлворди, кўп ялинди, лекин сўзлари каламушга кор қилмади.

Қаламуш жавоб берди:— Зоти душман бўлиб дўстликдан лоф урганларга, дилида ғаним, тилида дўст бўлганларга ишониб бўлмайди. Иккимизнинг ўртамизда ҳамжинслик йўқ. Қимки ўз жинсидан бўлмаганга қўшилса, қурбақадек балого йўлиқади.

Мушук сўради:— Қурбақага нима бўлган экан?

Ҳикоят. Қаламуш деди:— Бир сичқон ўрмон четида яшар эди. Шу атрофдаги булоқда бир қурбақа умр ўтказар эди. У гоҳ-гоҳ булоқ четига чиқиб ҳаво олиб ўтирар ва ўзини булбул фаҳмлаб, ёқимсиз овоз билан сайрар ва хуш овозли қушларнинг энсасини қотирар эди.

Бир кун сичқон ўз инида бир иш билан машғул эди. Қурбақанинг носоз овозини эшитиб ҳайрон бўлди, хонанданинг юзини кўрмоқчи бўлиб ташқарига чиқди ва унинг хунук башараси-ю, бемаъни ашуласидан таажжубланиб қўлларини бир-бирига ура ва бошини қимирлата бошлади. Қурбақа бу ҳолни кўриб, у менга таҳсин қилаётир, деб хурсанд бўлди ва сичқон билан ошна бўлиш орзусига тушди. Хуллас, сичқон билан қалли оғайни бўлиб олди. Улар бир-бирларига ажойиб ҳикоятлар айтиб бериб, вақтларини чоғ этар эдилар.

Бир кун сичқон қурбақага деди:— Неча вақтдан бери сен билан суҳбатлашгим келиб, булоқ ёнига келсам, сен сув остида бўласан, қанчалик баланд овоз билан чақирсам ҳам эшитмайсан.

Қурбақа деди:— Тўғри айтасан, мен ҳам кўпдан бери шуни ўйлайман. Баъзан мен қирғоққа чиқиб сени тополмайман, сен бошқа тешиқдан чиқиб кетган бўласан. Мен анчагача мунтазир бўлиб ўтираман. Энди бу ишнинг тадбирини ҳам ўзинг кўриб, муаммони ўзинг ҳал этасан.

Сичқон деди:— Энг яхши тадбир шуки, мен бир узун ип топаман, унинг бир учини сенинг оёғингга, иккинчи учини ўзимнинг оёғимга боғлайман. Ҳар вақт сувнинг

лабига келиб, ипни қимирлатсам, дарҳол чиқасан. Агар сен ҳам менинг ёнимга келмоқчи бўлсанг, ипни тортиб мени хабардор қиласан.

Икковлари ҳам бу тadbирни маъқул топиб, кўп вақт-гача шу усул билан бир-бирларидан хабардор бўлиб, кўришиб юрдилар. Бир куни сичқон сув ёқасига келди, қурбақани чақириб суҳбат қилай деб турган эди, ногоҳ бир қарға бало-қазодек ҳаводан тушиб, сичқонни кўтариб учди. Оёғидан ипга боғланган қурбақа ҳам улар билан ҳавога кўтарилди. Сичқон қарға тумшугида, қурбақа эса пастроқда осилган ҳолда учиб борар эдилар. Бу ҳолни кўрган одамлар ҳайрон бўлиб дер эдилар:— Ажаб ҳолат, қарға ўз одатига хилоф равишда қурбақани олиб кетяпти, ахир ҳеч вақт қурбақа қарғага ов эмас эди-ку. Сичқон билан дўстлигининг касофатидан қурбақа бу балога мубтало бўлибди. Кимки ножинсга қўшилса, жазо-си мана шундай бўлади.

Мушук деди:— Суҳбат қилишга рағбатинг йўқ экан, нима учун аввал мендан дўстлик талаб қилдинг?

Каламуш деди:— У маҳалда шунга муҳтож эдим. Ақлли одам оғир аҳволга тушса-ю, душманнинг ёрдами билан фалокатдан қутулмоғи мумкин бўлса, душман билан яқинлашиб, унинг кўмагидан фойдаланади. Шунингдек, дўстдан зиён кўрса, ундан узоқлашади. Ҳайвон болалари ҳам сут эмадиган вақтларида оналари билан бирга юрадилар. Сутдан айрилгач эса, ҳеч нарса бўлмагандек, улардан узоқлашиб кетадилар. Ақлли одам буни душманлик демайди. Ақл эгалари ҳаминша ўз ишларини замонанинг тақозоси ва ҳаёт талабини ҳисобга олиб қиладилар; замон ва маконни назарга олиб тadbир кўрадилар, дўст — ошна билан, рақиб ва душман билан қандай муомала қилишни, вақтида меҳрибонлик кўрсатиб, вақтида қаттиққўл бўлишни биладилар. Ўзинг биласанки, сен билан бизнинг асл зотимиз ва табиатимиз бир-бирига тамомила қарама-қаршидир, бир-биримизга душманмиз. Зарурият юзасидан пайдо бўлган дўстлигимизга ишониб бўлмайди, зарурият ўртадан кўтарилган замон дўстлик адоватга айланиши муқаррар. Ахир каламуш жинси учун мушукдан кўра даҳшатли душман йўқдир. Ҳар иккимиз ўлимдан халос бўлмоқ учун мажбуран сулҳга келган эдик. Энди эса зарурат йўқолди, демак, яна қадимий хусумат пайдо бўлди. Мен сени ўзимга дўст деб ҳисобламайман, энди сенинг яқинлашишингдан кўзлаган

мақсадинг менинг лаззатли гўштимни ейишдир. Лекин мен қурбон бўлишни хоҳламайман. Қучсиз кучлидан, занф қувватлидан узоқ бўлиши керак. Қел, гапни қисқа қилайлик, иккимиз икки ёққа қараб кетайлик.

Мушук хафа бўлиб, кўзига ёш олди...

Шундай қилиб, мушук каламуш билан абадий видолашди.

Зарурият натижасида душман билан дўстлашиб, фурсатни қўлдан бермаган ва ўз мақсадига етгандан сўнг эҳтиётли бўлиб, ўз жонини саломат сақлаб қолган ақлли каламуш ҳақидаги ҳикоят шундан иборатдир.

ШАҲЗОДА ВА ҚУББАРА ҚУШ

Рожа бараҳманга деди:— Қувватли, беомон душманлар қуршовида қолган, қочиб қутулиш йўллари боғланган одамнинг истар-истамас ўз душманларининг бири билан дўст бўлгани, у билан сулҳ тузиб, ўз жонини халос этгани, эҳтиётликни қўлдан бермай ўз ҳаётини охиригидушманнинг қўлидан қутқариб қолгани ҳақидаги ҳикоятни эшитдим. Энди илтимос қиламан, шундай ҳикоят айтиб берки, унда бир-биридан қасос олмоқ пайида юрган, кўришганда эса ҳеч сир бой бермайдиган икки кимса тасвир этилган бўлсин.

Бараҳман деди:— Ақли бошида бўлган, тажрибали одамлар ҳеч вақт эҳтиётликни қўлдан бермайдилар. Яхшини ёмондан, савобни гуноҳдан ажрата оладилар, ранжиган дўстлардан, норози бўлган ошналардан эҳтиёт бўлиб, уларнинг макр ва хиёнатларидан сақланишни яхши биладилар. Ақл ва идрок эгалари бундай одамларнинг юрагидаги нарсаларни, уларнинг яширин фикр ва истакларини, нима қилиш хаёлида эканликларини кўзлари ва ҳаракатларидан билиб оладилар... Кимки, бундай одамларнинг тилёгламаликлари ва ширин сўзларига ишониб, эҳтиёткорлик ва сезгирликни йўқотса, у ўз жонини бало ўқига нишон қилган бўлади. Бунга Қуббара қуш қиссаси мисол бўла олади.

Рожа сўради:— Унга нима бўлган экан?

Ҳикоят. Бараҳман деди:— Ибн Мадин отли бир подшо бор эди. Унинг бир Қуббара деган зийрак, нутқи яхши ва чиройли қуши бор эди. Қушлардан бир кун Қуббара шоҳ саройида тухум қўйиб бола очди. Подшо қуш боласини ўз саройида авайлаб, парвариш қилишни буюрди. Шу

вақтда подшо ҳам сиймосида бахт-саодат юлдузи порлаган бир фарзанд кўрди.

Қуббаранинг боласи билан шаҳзода ҳамиша бирга ўйнар эдилар. Қуббара ҳар куни тоғ ва ўрмонларга учиб бориб, одам қўли тегмаган мевалардан икки дона олиб келарди. Улардан бирини ўз боласига ва иккинчисини шаҳзодага берарди. Қушча билан шаҳзода уни еб, кучқувватга кириб тез ўса бошладилар. Шу туфайли подшоҳ ва сарой одамлари назарида Қуббаранинг қадри ошарди. Бир куни Қуббара уйда йўқлигида унинг боласи шаҳзоданинг қўлини тирнаб олди. Шаҳзода ғоят ғазабга келиб, дўстликни унутди ва қушчанинг оёғидан ушлаб ерга шундай урдик, у ўша замоноқ ҳалок бўлди. Қуббара қайтиб келиб, боласининг ўлиб ётганини кўриб фарёд қила бошлади. Подшоҳларга лаънатлар ўқиб дерди:— Бу балони ўзимга ўзим орттирдим, фароғатни машаққатга алмаштириб олдим. Бир дарахт шохига уя қилишим керак эди. Подшоҳнинг саройини менга ким қўйибди? Ўз фарзандимнигина тарбият қилишим керак эди, подшоҳ ўғлини парвариш қилишнинг нима ҳожати бор эди? Агар озга қаноат қилиб ҳаёт кечирганимда эди, бу балога мубтало бўлмас эдим. Шохлар, султонлар ва шаҳзодалар билан дўстлик қилишнинг оқибати шундай бўлади. Чунки шох, султон ва мустабидлар ўз аҳдларини тез унутдилар. Улар ҳамиша вафога жафони мукофот қилиб берадилар. Уларнинг назарида на садоқатнинг аҳамияти бор, на самимиятнинг. Уларнинг дўстликдан кўзлаган мақсадлари ёлғиз манфаатдир. Улар ўз роҳатларини кўзлаб, бутун қонун-қоидаларни топтайдилар, раҳм-шафқат қилиш керак бўлганга жазо берадилар, жазоланиши керак бўлганни афв этадилар. Ўзлари қилган қабих ишларни кичик ва аҳамиятсиз деб, бошқаларнинг кичик хатоларини эса, жуда катта ва таҳликали иш деб ҳисоблайдилар. Энди мен фурсатни қўлдан бермай, ўз дўстини ўлдирган бу раҳмсиз ва шафқатсиз шаҳзодадан болам учун интиқом олишим керак.

Шуни деб Қуббара ўзини шаҳзода устига ташлади. Унинг икки кўзини ўйиб олиб қалъанинг бурчига бориб қўнди. Бўлган воқеани шохга етказдилар. Шох ўғлининг кўр бўлганини кўриб, куйиб-ёнди; аввал қушни ҳийла билан ушлаб олмоқчи, сўнгра қийнаб ўлдирмоқчи бўлиб, яқинига борди ва деди:— Қуббара, пастга туш, сенда ҳеч айб йўқ.

Қуббара унинг сўзини рад этиб деди:— Шоҳимга ито-
ат қилишга ўрганиб қолган эдим, энди унинг амридан
чиқиб, рад жавобини бериш менга жуда оғир. Шоҳ саро-
йи менинг Қазбам эди, энг саодатли кунларим шоҳнинг
марҳамат ва лутфи карами соясида ўтди. Мен ҳамини
шундай бўлади деб ўйлардим. Агар менинг икки жоним
бўлса ва дунёга икки марта келишим мумкин бўлсайди,
ўшанда «лаббай», деб хизматингга қайтар эдим... Энди
қандай қилиб боламнинг қони тўкилган жойга қайтиб
бораман? Мен учун энг тўғри йўл, буйруғингга бўйин
эгмаслик ва саройга қайтмасликдир. Мен энди сенинг
сўзларингга ишона олмайман ва ўзимни бало гирдобига
ташлашни истамайман. Шаҳзода менинг фарзандимни
ҳалок этди. Мен эса ундан қасдимни олдим. Ҳар ким
алам ва ситам дарахтини экса, уқубат ва азоб мевасини
териб олади. Сен Донодил ва ўғрилар ҳақидаги ҳикоят-
ни эшитганмидинг?

Подшоҳ сўради:— У қандай ҳикоят?

Ҳикоят. Қуббара деди:— Бир шаҳарда дарвиш яшар
эди. У хушфезл, одобли ва доно бўлгани учун уни До-
нодил дер эдилар. Фуқаро уни ҳурмат қилар ва севар
эди.

Кунлардан бир кун Донодил Макка зиёратига бир
ўзи равона бўлди. Йўлда бир неча ўғри, унинг молу дунё-
си кўп бўлса керак, деб ўйлаб, йўлини тўсди. Шунда До-
нодил деди:— Менда молу дунё йўқ, йўлга олган кўрпа-
тўшагимгина бор. Истасангиз олинг, лекин мени саломат
қолдиринг, орзумга етай.

Ўғрилар унинг сўзига эътибор бермай, ўлдириш учун
қилич яланғочладилар. Донодил саросимага тушиб, ат-
рофга аланглади. Шу вақт тепаларидан учиб бораётган
бир тўда ғозларга кўзи тушди. Донодил уларга қараб
деди:— Эй ғозлар, бу биёбонда ситамкорлар қўлига туш-
дим. Ҳолимдан хабар оладиган ҳеч кимим йўқ. Сизлар-
дан ўтинаман, бу одамларнинг адабини берингиз!

Ўғрилар кулиб сўрадилар:— Отинг нима?

Донодил жавоб берди:— Донодил.

Ўғрилар дедилар:— Сен ҳеч нарсадан хабарсиз, бе-
ақл одам экансан. Ақлсизни ўлдиришнинг айби йўқ.

Донодил деди:— Мен бир сўз айтай, эшитиб ақлим
даражасини билинг.

Ўғрилар сўзига қулоқ солмай, уни ўлдириб, молини
олдилар. Бу хабар шаҳар аҳлининг қулоғига етди. Улар

қотиллардан қасос олишга қасд қилдилар. Бир уни талай одам жомега намоз ўқигани йиғилди. Бир бурчакда Донодилнинг қотиллари — ўғрилар ҳам ўтирган эдилар. Ногоҳ осмондан бир тўда ғозлар учиб келиб, чуғурлашиб, ўғрилар бошида айлана бошладилар. Шу вақт ўғрилардан бири истеҳзо билан ёнидаги шеригига деди:

— Булар Донодилнинг хунини талаб қилмоқдалар. — Бу гапни эшитган киши ёнидаги ҳамроҳига, у эса яна бошқасига айтди. Шундай қилиб, бу хабар шаҳар ҳокими қулоғига етиб борди. Дарҳол ўғриларни ушлаб, қийноқ билан ҳалок қилдилар.

Худди шу сингари мен ҳам шаҳзодани жазоладим. Энди макру ҳийланг домига илинмайман, буйруғингни бажо келтирмайман.

Подшоҳ деди: — Ҳар икки томон ҳам нодонлик қилиб қурбон берибди. Энди на менинг ғазабланишга ҳақим бор, на-да сенинг қўрқишга асосинг. Мен қасос олишни одамларнинг энг катта айбларидан бири деб биламан ва ҳеч вақт ўзимга бу ишни раво кўрмайман.

Қуббара деди: — Мен ҳузурингга қайтиб боролмайман. Чунки оталар айтибдурларки, зарар кўрган одам ширин гапириб, меҳрибонлик кўрсатиб, ўз кин-адоватини ошкор қилиб қўяди. Ҳикмат эгалари ота-оналарни, дўст, ака-укаларни — ўртоқ, хотинларини умр йўлдоши деб биладилар. Қариндошни қарз олганларга, қизни сафарга бирга чиққан ҳамроҳларга, ўғилни эса ворисларга ўхшатадилар. Инсон ўзини биттаю битта ҳисоблайди. Муҳим бир ҳодиса, жиддий бир фалокат юз берганда, ҳар ким ўзини четга олади, ҳеч ким ўзини биров учун фидо этмайди.

Мен бугун танҳо қолдим. Ҳаммадан айрилдим. Қалбимнинг бир парчаси, белимнинг қуввати, кўзимнинг нури бўлган ёлғиз боламни сенинг хизматингга қурбон бердим-а! Бунинг устига ўзимнинг бошим ҳам хатарда. Энди тилёғламалигингга ишониб, тўрга илиниш ақлсизлик бўлади. Мен фироқ ўтида ёниб, сабр қилишни сенга хизмат қилишдан афзал кўраман.

Шоҳ деди: — Агар бу ишни сен бошлаган бўлсанг эди, қўрқишинг ўринли бўлар эди. Лекин бу ишни қасос олиш учун қилгансан, бунинг учун хавфсирашинг тўғри эмас. Модомики шундай экан, мендан қочишинг ва нафратлавишинг сабабини тушуна олмаяпман.

Қуббара деди:— Юрагида кин-адоват, кўзларида га-ваб бўлган одамнинг оғзидан чиққан мулойим сўзларига ишониб бўлмайди. Чунки бундай вақтларда киши юракда бор ҳақиқатни яширмоққа уринади. Лекин қалблар ёлгон гапириб, алдамоқ истеъдодига эга эмаслар. Улар ҳақиқат ва адолат хабарчиларидир. Сенинг дилингдаги гап тилингдаги гапга тўғри келмайди. Мен сенинг қанчалик кек сақлайдиган эканлигингни биламан, шунинг учун менга жазо бермаслигингга ишонмайман.

Бир табиб юраги оғриган кишига, сенинг касалингга кўз оғриқ дориси даво бўлади, деб айтган экан, мен ўша киши тоифасидан эмасман.

Шоҳ сўради:— У кишига нима бўлган экан?

Ҳикоят. Қуббара жавоб берди:— Бир киши бир табиб олдига келди. У қорни қаттиқ оғригандан ерга юмаланиб-юмаланиб инграр эди. Табиб унинг касалини аниқлаб, беморга деди:— Бугун нима еган эдинг?

Касал соддагина киши эди, жавоб берди:— Бир парча куйган нон еган эдим.

Табиб ёрдамчисига буюрди:— Кўзини равшан қиладиган доридан келтиринг, бу кишининг кўзига суртиб қўяман.

У киши фарёд қилди.— Эй табиб, масхарабозликни қўй, мени масхара қилма, менинг қорним оғрияпти. Сен эса кўзимга дори қўймоқчисан. Ахир кўзнинг қоринга нима алоқаси бор?

Табиб деди:— Мен аввал кўзингни даволамоқчиман. Шунда сен оқни қорадан фарқ қиладиган бўлиб, иккинчи марта куйган нон емайдиган бўласан. Демак, кўзингни даволаш қорнингни даволашдан кўра зарурроқдир.

Қуббара ҳикоясини тамомлаб шоҳга деди:— Мен сенинг адоват сақлаб туриб гапираётганингни ва менга жазо беришга тайёр эканлигингни кўриб турибман.

Шоҳ деди:— Дўстлар орасида кўнгилсиз ҳодисалар кўп бўлади. Ақлли одамлар бундай ҳодисаларнинг олдини олишга ҳаракат қилишлари керак.

Қуббара деди:— Мен дунёнинг иссиқ-совуғини кўрдим, аччиқ-чучугини тотидим. Кўп қимматбаҳо нафис нарсаларни бу алдамчи ва кўзбўямачи дунё шамолига совурдим. Энди етарли тажрибага эга бўлиб, ҳақиқатни тушунадиган бўлиб қолганман. Бу масхарабоз дунё менинг қулоғимни бураб, менга ибрат дарсини берди. Қим зўр бўлса, у бошқаларни хор этмоқда, инсоф ва мурув-

ват, адолат ва садоқатни оёқ ости қилмоқда. Ақл китобида, душманнинг тилёғламалигидан ҳазар этинг, рақибнинг ширин сўзларига, юмшоқ муомаласига учманг, деб ёзилган... Душман ҳамиша қасос олишга, ўз ниятига етишга фурсат ахтаради. Агар куч билан енга олмаса, ҳийла ишлатади. Мен ҳеч вақт, ҳеч бир шароитда шоҳнинг мени кечиришига, мenden қасос олмаслигига ишонмайман, чунки мен заиф, у қудратли...

Шоҳ деди:— Олижаноб ва мард одам оғир кунларда ўз дўстини ташлаб кетмайди, ҳар қандай шубҳа ва гумонга асосланиб ўртоқлик алоқаларини узмайди, боришкелиш, салом-аликни канда қилмайди.

Қуббара деди:— Риё ва хиёнатдан, айниқса шоҳларнинг адоватидан қўрқмоқ лозимдир. Чунки шоҳлар қасос олмоқни қонун деб биладилар, жазо бермоққа имкон топилса севинадилар. Жазо бериш фурсати қўлдан кетса ғазабланадилар... Қалбда йиғилиб ётган адоват кул остидаги чўғга ўхшайди, чўғ ўтинга тушса, ёндириб юборгани каби, адоват фурсат келганда ғазаб ўтига айланади. Бу ёнғинни на сўз, на хокисорлик, на ёлвориш, на ҳийла, бир сўз билан айтганда, ҳеч нарса, ҳа, ҳеч нарса сўндира олмайди. Тараша ёниб тугамагунча шуъласи пасаймагани каби, айбдор жазоланмагунча кин-адоват ҳам орадан кўтарилмайди. Шуларнинг ҳаммасига қарамасдан қасди бор кимса рақибидан фойдаланмоқ ёки кутилган балонинг олдини олмоқ учун у билан аввалги дўстлик муносабатларини тиклаб, яхши муомалада бўлиш мумкин; лекин ундай бахт менга мурасар бўлмас, мен шундай омадсизманки, оқар сув ёқасига борсам, сув ҳам қуриб қолади. Менинг хизматим қалбингдаги кинни марҳаматга айлантира олади, бизнинг орамизда муҳаббат ва дўстлик барқарор бўлади, деб қандай ишона оламан? Агар мен ҳузурингга қайтиб борсам ҳам ҳамиша қўрқув ва ташвиш ичида яшаб, ҳар соат ўз ўлимимни кутиб тураман. Йўқ, қайтишдан менга ҳеч қандай фойда йўқ. Мен кўра-била туриб ўз бўйнимни пичоққа тутиб бера олмайман.

Шоҳ деди:— Ҳар нарса толега боғлиқ... Уғлимнинг қилмишига яраша жазо беришинг қазонинг ҳукми билан бўлди. Бунда ҳеч ким айбдор эмас. Ҳали ҳам бўлса мени ранжитиб, юрагимга ўт ёқиб кетма, давлат ва саодат дўст-ошналарга, раият ва мулозимларга насиб бўлгандагина у кишига лаззат бериши мумкин.

Қуббара деди:— Тўғри айтасан, ҳамма нарса фалакнинг қўлида. Лекин шу билан бирга эҳтиёт бўл, умрни фалакнинг шамолига совурма, деганлар.

Сенинг тилинг билан дилинг бир эмаслиги мен учун аён. Шуни била туриб қайтиш— ақлсизликдир. Мени алдаб тузоққа илинтирмоқчисан, ўлдириб қалбингга тасалли бермоқчисан. Ҳозирга қадар ҳеч бир ҳайвон ўз ихтиёри билан ўлим шарбатини ичмаган. Дейдиларки, ғам— бахтсизлик, камбағаллик — бахтсизлик, душманга яқин бўлиш — бахтсизлик, дўстлардан жудо бўлиш— бахтсизлик, хасталик, ғариблик— бахтсизлик, лекин энг буюк бахтсизлик ўлимдир. Юрагида ҳасрат доғи бор одамларнинг дардини бошидан ўтган одамлар тушуниши мумкин. Ҳозир мен ҳам ўз тажрибаларимга асосланиб, шоҳнинг нима қилмоқчи эканлигини, нималар ўйлаётганлигини билиб турибман. Унинг ҳаяжон ва изтироблари менга маълум, қалбидаги ғазаб ва интиқом оловининг учқунларини мен кўзидан кўриб турибман. Мен яхши биламанки, сен ўз ўғлингнинг кўздан айрилганлигини, мен эса ўз фарзандимдан жудо бўлганимни эсга олганимизда юракларимизда ғазаб тўлқинланиб кетади. Бунинг нима билан тугадини билиб бўлмайди. Ҳар ҳолда бизнинг дўст бўлишимиз фойдасиздир, айрилишимиз яхшидир.

Шоҳ деди:— Хўп, майли, лекин ўз дўстларининг хатоларини кечирмасликнинг, уларга етказган зарарни унутмасликнинг одам учун нима фойдаси бор? У қандай инсонки, ўз дўстининг тавба ва узрини қабул этмасин ва уни севинч билан қарши олмасин. Менинг қалбим шишадек мусаффордир. Сен айтган нарсаларнинг биронтасини хаёлимга ҳам келтирмаганман. Сен биласанки, мен ҳамisha мулозимларнинг гуноҳини кечириб, хизматчиларга марҳамат кўрсатиб, инъом бериб келганман...

Қуббара деди:— Товонига тикан кирган одам унга аҳамият бермай қиррали тошлар устида юраверса, албатта унинг ярага айланиб кетишига сабабчи бўлади ва юмшоқ тупроқ устида юришдан ҳам бенасиб бўлиб қолади. Кўз оғриғига дучор бўлган одам қуёшга қараса ё шамолга тутса, кўздан ажралиши мумкин бўлгани каби, гуноҳкор одам ўз душманига яқин келса ҳалок бўлади. Шунинг учун душмандан қочмоқ табиий ва қонунийдир. Ҳеч бир махлуқ ўз бошига нималар келишини, қилган ишлари охирда қандай натижалар беришини

олдиндан била олмайди... Ким душманнинг айтганига ишониб иш кўрса, эътиборсиз одамнинг сўзига кириб ҳаракат қилса, уни донишманд одамлар беақл ва жоҳил деб ҳисоблайдилар. Пешанасига нима ёзилганлигини, бошига нима келишлигини ҳеч ким билмайди. Лекин бунга қарамасдан, ҳар ким ўз қадамини билиб босиши, ақлга тўғри келадиган ишлар билан машғул бўлиши лозим. Ақлли кимса ўз куч-қувватига ишонади, ҳеч нарсадан кўрқмайди, таҳликага тушмасдан нажот йўлини ахтаради. Ҳозир менинг қаршимда ўлим турибди, лекин қочадиган йўлларим кўп, нажот йўллари очиқ, тараддуланиб турсам иродасизлик қилиб, заифлик кўрсатсам ҳалок бўламан. Қаерга борсам ҳам овқатимни топиб ейман. Дебдурларки, қуйидаги беш хосияти бўлган одам оч қолмайди, узоғи яқин бўлади, бегоналар юртида ҳам унга дўст топилади.

Бу беш хосият шудир: мардумга озор бермаслик, шубҳали ишлар билан машғул бўлмаслик, ахлоқли, назокатли бўлиш, олижаноб бўлиш, ўз қадрини билиш.

Шуни билмоқ керакки, мол-давлатнинг энг яроқсизининг фойдаланилмай қолиб кетгани; хотинларнинг энг ҳаёсизининг — эри билан келишмагани; фарзанднинг энг тарбиясизининг — ота-онасининг сўзига кирмагани; дўстнинг энг вафосизининг — оғир кунларда юзини тескари ўтиргани; шоҳнинг энг лаёқатсизининг — гуноҳсизларни қўрқувга солгани, мамлакатларнинг энг ёмони тинч бўлмаган, хавфсизлик таъмин этилмаган мамлакатдир. Энди қанчалик шоҳ менга лутф-карам ваъда этиб, тасалли бермасин, онт ичиб аҳду паймон қилмасин, унинг ҳузурда яшамоқ менга роҳат бағишламаслиги аниқдир. Замон ўртамаизга душманчилик солди ва яқин бўлиш йўллари бекитиб қўйди.

Қуббара бу сўзларни айтиб, шоҳ билан видолашди ва бир қанот қоқдию учди-кетди...

Хусумати бўлган душманнинг ҳийласидан сақланмоқ ва унинг ширин сўзларига учмаслик ҳақидаги ҳикоят мана шудир.

ШЕР ВА ШАҒОЛ БОБИ

Рожа деди:— Ораларида адоват бўлган рақибларнинг бир-бирига ишона олмаганликлари ҳақидаги ҳикоятни эшитдим. Энди яна бир ҳикоят айтиб бергинки, унда шоҳлар билан уларнинг яқин одамлари орасида рўй берган ҳодисалар тасвир этилсин, ҳақ ё ноҳақ жазолангандан сўнг яна улар шоҳ ҳузурига қайтиб келсинлар, буниинг тўғри ёки нотўғри эканлиги кўрсатилсин.

Бараҳман деди:— Шоҳ афв ва марҳамат эшигини беркитса, озгина гуноҳ қилиб қўйганларни қаттиқ жазоласа, ҳеч ким унга ишонмайди, унга эътиқод қилмайди. Натижада мамлакат ишлари хароб бўлади, мулозимлари афв этилишдан ноумид бўлиб, мамлакат ишлари орқага кетади.

Улуғларнинг энг буюк хусусияти одамларни афв этиб, гуноҳларини кечиришдадир. Лекин шоҳларнинг лутфи ҳам беҳад бўлмаслиги, зулми ҳам чегарадан ошмаслиги лозим. Хизмат — ҳадясиз, хиёнат — жазосиз қолмаслиги лозим. Шоҳлар шундай иш юритишлари керакки, ҳам дўстлар ноумид бўлмасинлар, ҳам душманлар ҳадларидан ошмасинлар.

Хуллас, шоҳлар гуноҳ қилиб қўйган одамнинг самиямиет ва садоқати даражасини, ақли ва идрокининг савиясини яхши ўрганишлари, билишлари керак. Агар бундай одамлар фойда бера олишлари мумкин бўлса, уларга иш топширишлари, уларни тўғри йўлга солиб юборишга интилишлари лозим. Шоҳлар бундай одамларнинг гуноҳларини кечиришлари, барча ҳуқуқларини қайтариб беришлари, уларни қўрқув ва шубҳадан қутулти-

ришлари ва шу равишда аввалги вазиятларини тиклашлари керак. Шоҳ билмоғи керакки, вазирлар, мулозимлар, маслаҳатчиларсиз мамлакатни бошқариш мумкин эмас. Табиатан ақлли, билимли, тўғри ва ҳайрихоҳ бўлган мулозимлардангина яхшилик кутиш мумкин. Шоҳларнинг ишлари кўп, фаолият соҳалари кенг ва ниҳоясиздир. Шунинг учун ҳам уларнинг ишбилармон, чигал тугунларни еча оладиган, вазиятни яхши тушуниб, узоқни кўрадиган, мустақил ташаббус кўрсатадиган, уддабурон хизматчиларга эҳтиёжлари кўпдир. Шоҳлар мана шундай одамларни хизматга олиб иш топширишлари керак.

Уларнинг бутун ишлари шоҳнинг назорати остида бўлиши керак. Шоҳ содиқларнинг ҳизматидан ҳам, хоинларнинг риёкорлигидан ҳам хабардор бўлмоғи лозим. Садоқат кўрсатганларга муносиб мукофот, хиёнат қилганларга мувофиқ жазо бериш керак. Агар шундай қилинмаса, садоқатликлар танбаллашиб, ишдан совиб кетадилар, хоинлар ҳадларидан ошиб қутурадилар, ишларда сустлик, майшатда бузгунлик рўй беради, натижада давлатлари барбод бўлади. Бунга мисол қилиб шер ва шағол масалини келтириш мумкин.

Рожа сўради:— У қандай масал?

Ҳикоят. Бараҳман деди:— Ҳинд тупроғида художўй бир шағол бор эди. У дунёдан юз ўгириб, тоат-ибодат билан машғул, гўшт ейишдан, қон тўкишдан, жониворларга озор беришдан воз кечган эди. Бир куни ёронлари унга эътироз билдириб, дедилар:— Сенинг бу ишларингдан биз рози эмасмиз. Модомки, бизлар билан бир ерда яшар экансан, одат ва анъаналаримизга риоя қилишинг керак. Умрингни зоҳидлик билан оч-яланғоч ўтказишинг нима фойдаси бор? Утган кунинг қайтиб келмайди. Эртанги кунга эса умид йўқ. Бас, шундай экан, бугунги кунни зое қилиб, фурсатни қўлдан бериш яхши эмас. Умрни айш-ишратда ўтказиш керак.

Шағол деди:— Эй менинг азиз дўстларим ва меҳрибон биродарларим! Бу маъносиз сўзларни ташланг. Узингиз айтиб турибсизки, бугундан ҳам, эртадан ҳам умид йўқ деб. Бинобарин, фурсатни қўлдан бой бермай, охират учун савоб ишлар қилиш керак. Ахир бу вафосиз дунёнинг айб ва хатолар билан тўла эканлигини биласиз-ку!..

Бу дунёнинг лаззати чақмоқ каби, булут сояси каби бир зумда ўтиб кетади. Агар ҳар икки дунёда бахтли

бўлмоқ истасангиз, менинг сўзларимга қулоқ осинг. Нафс балоси учун ҳайвонларни ўлдириш ва бошқаларга азият беришдан қўл тортинг. Менинг сизлар билан бир ерда яшаб, дўст бўлишим гуноҳга сабаб бўлмайди. Лекин ҳаром ишларингизга шерик бўлиб, ёвуз фикрларингизни маъқулласам, у дунёда азоб ва исканжага дучор бўламан. Қўл ва дил гуноҳ воситаларидир: бири — ярамас ишлар қилади; иккинчиси — нолайиқ нарсаларни орзу қилади.

Шағол оз фурсатда тақво ва ибодатда шундай даражага етдики, шуҳрати ҳамма ёққа ёйилди. У яшаётган жойнинг яқинида гўзал бир чаманзор бор эди. Унда ҳайвонлар ниҳоятда кўп бўлиб, уларга бир шер подшоҳлик қилар эди. Урмондаги барча ҳайвонлар унинг амр-фармонидан чиқмас эдилар. Шағолнинг тақводорлиги ҳақидаги хабар бу шерга етиб келди. Шер уни ўз ҳузурига чақириб, суҳбатлашди, кейин хилватда шағолга деди:— Шоҳлар яхши маслаҳатчиларга муҳтож бўладилар. Мен сенга бир иш топшириб, мартаба ва мансабингни оширсам, менинг энг яқин маҳрамларимдан бўлсанг.

Шағол жавоб берди:— Шоҳларнинг ишбилармон, тадбирчан хизматчилар танлаб олишга ҳақлари бор. Лекин одамларни мажбуран ишга тортиш нотўғри, чунки зўрлик билан юклатилган вазифанинг яхши бажарилиши маҳолдир. Мен давлат ишларидан ўзимни олиб қочаман, унинг устига бу соҳада на тажрибам бор, на маълумотим. Сиз буюк ҳукмдорсиз, хизматингизда бақувват, ишбилармон, тадбирчан, мансаб севадиган, мол-дунёга ҳирс қўйган мулозимлар кўп. Агар сиз менга топширмоқчи бўлган ишни улардан бирига юкласангиз, ҳам ишнинг бажарилишидан хотиржам бўлардингиз, ҳам улар сиздан мамнун бўлар эдилар.

Шер деди:— Баҳоналарингни қўй, мен сени ишсиз қолдириб, мансабсиз қўймайман.

Шағол деди:— Шоҳ хизмати икки тоифа одамлар учун яхшидир: биринчиси — ҳийлакор ва жасур одам учун; бундай одам ўз жасурлиги билан мақсадга етиб, ҳийла билан жонини қутқаради, иккинчиси — нодон ва қўрқоқ одам учун, бундай одам хўрликлар ва таъналарга чидайверади, ҳеч вақт ҳурмат қозониш, шон ва шуҳратга эга бўлиш ҳақида ўйламайди. Шунинг учун бошқалар унга ҳасад қилмайдилар. Мен булардан ҳеч қайсисига ўхшамайман. Бахил, очкўз эмасманки, хиёнат қила ол-

сам, қорин ғамини ейдиган махлуқ эмасманки, хорликни бўйнимга олсам... Шоҳга содиқ бўлиб, самимий ва тўғри хизмат қилишни истаган, шоҳни хиёнат ва суиқасдлардан муҳофаза этиб, унинг саройини риёкор ва фитначи мулозимлардан тозаламоқ орзусида бўлган кимсанинг иши яхши юришмайди, у даврон суролмайди. Унга дўстлар ҳасад қиладилар, душманлар бало ўқларини ёғдирадилар. Ичи қора дўст билан ёвуз душман бирлашса, ҳасад билан адоват қовушса, одамни ҳалок этади. Унинг ҳурмати, шон ва шуҳрати кўкларга чирмашган бўлса-да, эртами-кечми, йўқ бўлиб кетади. «Сен ўзингга дўст ахтар, душман ўчоқ бошидадир», деган гап бор.

Шер деди:— Мен сенинг томонингда бўлсам яқин одамларимдан бирортаси ҳам сенга ҳеч бир зарар етказа олмайди. Душманларга келсак, улардан чўчишга эҳтиёж йўқ, чунки мен уларнинг бутун ҳийлаларини фош қилиб, бир зарба билан жонларини оламан, сенинг роҳат ва фароғатда яшамоғингни таъмин этаман.

Шағол деди:— Агар шоҳ менга лутф ва марҳамат кўрсатмоқчи бўлса, кетишга ижозат берсин. Мен бу саҳрода табиат ато этган неъматлардан еб, тирикчилик ўтказай, ўт, сабза ва сув билан кифояланиб, рақибларнинг ҳасад ва адоватларидан узоқ бўлай. Тинчлик билан кечирилган қисқа умр кўрқув ва ташвиш билан кечирилган узоқ умрдан яхши деб оталаримиз бекорга айтмаганлар.

Шер деди:— Нима демоқчи бўлганинг маълум бўлди. Хотиржам бўл, сен менинг энг яқин одамларимдан бири бўласан.

Шағол деди:— Агар шундай бўлса, унда менга шундай ваъда берсинлар: дўстлар қасд қилсалар, ёлгон гапириб бўҳтон тўқисалар, менга жазо беришга шошилмасинлар, аввал текшириб кўриб, сўнгра чора кўрсинлар.

Шоҳ онт ичиб шундай қилишга ваъда берди. Хазиналар калитини унга топширди. Улкани бошқариш ишларида унинг фикри ва маслаҳатини сўрайдиган бўлди. Шундай қилиб, шағолнинг мартабаси кундан-кунга зиёда бўлди.

Бу эса шоҳнинг атрофидагиларга ёқмади. Улар ҳаммаси бир бўлиб, шағолни ағдариш учун ҳар қандай йўл ахтара ва тадбир кўра бошладилар. Ниҳоят, бир овоздан, шернинг бекитиб қўйинг, деб тайинлаб кетган лаззатли гўштини ўғирлаб, шағолнинг уйига яшириш қарорига келдилар. Шундай қилдилар ҳам. Эртаси кун шер ўша

гўшти егани келганида, унга гўшт ўғирланибди, дедилар, шу вақтда шағол йўқ эди. Шернинг ғазаби алангаланганини, сабр косаси тўлиб-тошганини кўрган душманлар ниятларини амалга ошириш пайти келганини англадилар.

Улардан бири деди:— Гарчи шоҳга ёқмаса-да, биз уни фойда ва зарарига алоқадор бўлган барча ҳодисалардан хабардор қилишни ўз бурчимиз деб биламиз. Мен гўшти шағол ўз уйига олиб кетган, деб эшитдим.

Яна бири деди:

— Мен бу гапга ишона олмайман. Бу ишни яхшилаб текшириш керак, одамзодни билиш қийин...

Учинчиси деди:— Тўғри, бировнинг кўнглидаги нарса-ни билиш қийин. Агар гўшт унинг уйдан чиқса, бошқа хиёнатлари тўғрисидаги гапларга ишонса бўлади.

Бошқаси деди:— Ўз мансаб ва мавқеига ишониб, ҳар нарсани қилавериш ҳам яхши эмас, хоин ҳеч қачон ўз жиноятини яшира олмайди.

Яна бириси деди:— Мен унинг ҳийлакор ва риёкор эканлигини билар эдим. Биринчи қарашдаёқ ишларининг оқибати нима бўлишини англаган эдим ва аллакимга, бу тақводорнинг иши охири расвочилик бўлади, ундан катта хатолар, кечирилмас гуноҳлар содир бўлади, деб айтган эдим.

Яна бир бошқаси деди:— Сизларнинг ҳаммаларингиз эътиборли ва синалган зотларсиз. Сўзларингиздан шубҳаланиб бўлмайди, лекин энг тўғри тadbир шуки, шоҳ шағолнинг уйига бирортани юбориб, уйини тинтув қилдирсин. Ана шунда ҳақиқат юзага чиқади.

Яна бир бошқаси деди:— Бўлмаса шошилиш керак — шағолнинг жосуслари ҳар ерда бор, ўғирлик молни бекитиб қўймасинлар...

Бошқаси деди:— У хоин гуноҳи аниқланса ҳам макр-ҳийла ишлатиб, шундай баҳоналар топиши мумкинки, натижада биз шоҳнинг олдида гуноҳкор бўлиб қоламиз.

Шоҳнинг ғазаби алангаланиб турганида айтилган бу гаплар унинг юрагида шағолга қарши шубҳа уйғотди. У шағолни чақириб келишларини буюрди. Шағол етиб келгач, гўшт қаерда эканлигини сўради.

Шағол деди:— Сизга таом тайёрлаш учун эрталаб ошпазларга берган эдим.

Ошпазлар ҳам душман томонида эдилар. Улар дедилар:— Ёлғон гапиряпти, бизга гўшт бергани йўқ.

Шундан кейин шер шағолнинг уйига бир неча одам юборди. Улар шағолнинг уйдан гўштни топиб келтирдилар.

Шунда ҳозир бўлганлардан бири — шу вақтгача индамасдан ўтирган, ўзини одил қилиб кўрсатишга тиришган, масала исбот этилмагунча ишга аралашмайдиган қари бўри олдинга чиқиб деди:

— Бу пасткашнинг кирдикори очилди. Энди шоҳ тезлик билан уни жазолаши лозим. Акс ҳолда жинояткорлар қўрқмайдиган бўлиб қоладилар.

Шоҳ шағолни зиндонга солишга амр қилди. У ердигилардан бири деди:— Жиноят ошкор бўлгандан кейин ҳам шоҳ айбдорни жазолашни пайсалга солмоқда. Таажжуб!

Шер орадан бир неча кун ўтгач, шағолга хабар юборди ва айттирди:— Агар гуноҳи кечирилишини истаса, узр сўрасин.

Унинг мулозимларидан бири бу гапни шағолга етказмай, унинг номидан бўлмағур гапларни келиб айтди. Буни эшитиб, шоҳнинг қони қайнаб кетди, ичган онтини ҳам унутиб, шағолни қатл этишга қарор қилди. Бу хабар шернинг онасига етиб борди. У шернинг шошилаётганини билиб, ўз-ўзига деди:— Тезда бориб ўғлимни бу хатодан халос этмоғим лозим...

Она келиб, шағолни қатл этиш иши топширилганларга буйруқни ижро этишни кечиктириш кераклигини айтди, сўнгра ўғлининг олдига бориб деди:— Шағолнинг гуноҳи нима, нечун уни ўлдиртирмоқчи бўлдинг?

Шер бўлган гапнинг ҳаммасини айтиб берди.

Онаси деди:— Уғлим, шошлинч бир ишни қилиб, пуншаймон бўлиш шоҳларга ярашмайди. Шоҳлар учун сабр ва мулоҳазадан шарафли нарса йўқ. Сен шуни билиб қўйки, хотиннинг яхши бўлиши эрига, ўғилнинг итоаткорлиги отасига, шогирднинг билими муаллимга, лашкарнинг жангга лаёқати саркардасига, раиятнинг тинч-омонлиги шоҳларга боғлиқ. Шоҳларнинг ақлли эканини кўрсатувчи белги раиятни яхши билиш, одамларга тажрибалари ва истеъодларига мувофиқ вазифа топширишдан иборатдир. Агар хизматчилар бир-бирларига чоқ қазиб, садоқатли одамларни хиёнатда айбласалар, хоинларга содиқлик либосини кийдирсалар, яхшини ёмон, ёмонни яхши десалар, шоҳ уларни қўлламаслиги керак.

Шоҳнинг ўзи ишни яхши текшириб, ҳақиқатни юзага чиқармагунча, садоқатли ва ишончли одамларни жазола-маслиги, фидокор хизматчиларнинг кечмишдаги хизматларини ҳамиша кўз ўнгида тутиши, яхши фазилатларини эса сақлаб, берган фойдаларини унутмаслиги керак. Истеъдодсиз одамларнинг ҳунар эгалари ҳақида айтган сўзларига ишонмаслик керак... Шағол сенинг хизматингда улуғ вазифа ва юксак мавқега эга бўлган эди. Энди сен унинг ҳақида берган буйруғингни бекор қилиб, уни ҳам, ўзингни ҳам душманлар таънасидан муҳофаза этишини, рақибларнинг галаба қозонишларига йўл бермаслигини керак. Сен ўзинга яраша олижаноблик ва эҳтиёткорлик билан бу ишни текшириб кўр, ўз виждонинг олдида ва раият қаршисида хижолат чекма. Ахир, бир гўшт парчаси шунчалик катта нарса эмаски, шағол унинг учун ўз номини булғасин. Бунинг устига сен биласанки, шағол бутун хизмати муддатида гўшт емаган. Шунинг учун ҳам бу иш ойдинлашмагунча, жазолашни пайсалга солиб тур, чунки фарз ҳамда тахминга қараб иш қилиш натижасида қўлига нотўғри ҳукмлар чиқарилган. Масалан, тун қўронғилигида ялтироқ қўртни биринчи кўрган одам уни чўғ деб ўйлаши мумкин, лекин қўлига олиб қараса, алдангани маълум бўлади. Бир нарсани жуда яхшилаб ўрганмасдан туриб, у ҳақда қатъий бир қарорга келиш нотўғридир. Ахир подоннинг олимга, номарднинг мардга, қўрқоқнинг жасур одамга ҳасад қилиши ҳаммага маълумдир... Менимча, гўштни шағолнинг уйига унинг рақиблари олиб бориб қўйганлар. Хоин одамларнинг қанчалик бахил бўлишларини ҳамма билади. Айниқса олижаноб одамни кўрганларида, ҳасаднинг ҳадди ҳудуди бўлмайди. Кўкдаги қушлар, денгиздаги балиқлар, саҳродаги ҳайвонлар ҳам бу бадбахтларнинг қўлидан ўз жонларини саломат қутқара олмайдилар... Сен бу ишда сабрли бўл. Ўзинга хос улуғворлик билан ҳақиқатни юзага чиқар, шағолни ўлдириш эса осон гап, бу ишни кейин қилсанг ҳам бўлаверади.

Шер диққат билан онасининг сўзига қулоқ солиб эсухуши жойига келди. Шағолни ёнига чақириб деди:— Аҳду паймонимизга мувофиқ, сенинг узрингни қабул қилиб, гуноҳингни кечириш, душманлар сўзига эътибор беришдан кўра афзал.

Шағол деди:— Подшоҳ масалани ойдинлаштирмагунча юрагим тинчимайди, юзимда доғ қолади. Бу иш

қанчалык синчиклаб текширилса, менинг тўғрилигим ва садоқатли эканлигим ҳамма хизматчиларга шунчалык ойдин бўлади.

Шер сўради:— Бунинг учун нима қилмоқ керак?

Шағол деди:— Бунинг учун туҳматчиларнинг ҳар бири билан айри-айри суҳбатлашмоқ керак. Айтсинлар, нима учун гўшт ейдиганлар, бир парча гўшт устида бир-бири билан бўғишадиганлар бир томонда қолиб, бу гуноҳни менинг устимга ағдармоқдалар? Шоҳнинг бундай саволига жавоб бермасдан шовқин-сурон солсалар, шоҳ ҳақиқатни сўзлаганларни гуноҳидан кечаман деб ваъда берсинлар. Ана шунда ҳақиқатнинг юзидан парда олиб ташланади ва менинг тўғри ва софлигим исбот бўлади.

Шер деди:— Бир бегуноҳга бўҳтон қилиб, ҳалок этмоқчи бўлганларнинг гуноҳини кечириб бўладими?

Шағол деди:— Афв шоҳларнинг ҳурмати ва шуҳратини оширади, қанчалык қудратли эканини кўрсатади. Гуноҳкор тавба қилиб, садоқат билан хизмат қиламан, деб онт ичса, ундан қасос олиш инсофсизлик бўлади. Олимлар, ёмон ишнинг олдини олиб, гуноҳни кечирмоқ савоб иш қилмоққа баробардир, деганлар.

Шер у айтгандек қилиб, ишни текшира бошлади. Борган сари масала ойдинлашди, баъзилар гуноҳларини эътироф қилишга мажбур бўлдилар, бошқалари эса уларнинг сўзларини тасдиқладилар. Шағолнинг гуноҳсиз эканлиги тамомила маълум бўлди. Буни эшитган шернинг онаси ўглининг ёнига келиб деди:

— Шоҳ бу бўҳтончиларни ноҳақ кечирибди. Энди бўлар иш бўлибди, айтилган сўзни қайтариб олиб бўлмайди, лекин шер бу воқеадан ўзига керакли ибрат дарсини олиши керак. Бундан буён мулозимлари тўғрисида айтилган сўзларга қулоқ солиб шубҳага тушмаслиги, хонларнинг бўҳтонига ишонмаслиги, ёмон ниятли фитначиларга эътибор бермаслиги керак. Уларнинг оғзига урилмаса бора-бора шу даражага етадиларки, ортиқ уларни даф қилиш мумкин бўлмай қолади: сен шунни билгинки, саккиз хил одам билан дўстлашиб бўлмайди. Биринчиси— ўз сўзида турмовчилар; иккинчиси— нонкўрлар; учинчиси— ёшининг катталигига қарамай, одоб қоида-қонунларига риоя қилмаганлар; тўртинчиси— осонликча хиёнат йўлига тушиб кетадиганлар; бешинчиси— ёлғончилар; олтинчиси— очкўз, пасткаш, маишатпараст-

лар; еттинчиси — одамлардан сабабсиз шубҳаланиб, уларни асоссиз гуноҳкор қилувчилар; саккизинчиси — ҳаёсизлар. Қуйидаги саккиз хил одамлар билан дўстлашиш мақсадга мувофиқдир: биринчиси — қапоатли кишилар, иккинчиси — ўз сўзидан қайтмайдиганлар; учинчиси — олим ва ҳунар соҳибларининг қадрлайдиганлар; тўртинчиси — хиёнат ва номардликдан нафрат этадиганлар; бешинчиси — яхши хулқли, назокатли кишилар; олтинчиси — газаб вақтида ўзини қўлга оладиганлар; еттинчиси — саккизинчи — бадахлоқ одамларнинг айшу ишрат мажлисларидан нафратланувчилар.

Шағол ишининг бундай тугашидан онаси мамнун бўлганлигини кўриб, шер беҳад севинди ва деди: — Бу сенинг хайрихоҳлигинг натижасида рўй берди.

Эйтиборли бир хизматчи, иш биладиган, тадбирли маслаҳатчи оқланди, садоқатли, гуноҳсиз бир махлуқ ўлим таҳликасида қутулди.

Бундан сўнг шернинг шағолга бўлган меҳри яна ортди. Уни ёнига чақиртириб келиб, деди: — Сенга тўнқалган айблар асоссиз эканлиги маълум бўлгандан кейин сенга бўлган ҳурмат ва ишончим яна ортди. Аввалгидай ўзингга топширилган вазифаларни бажаравер.

Шағол деди: — Шоҳ аввалги аҳдига вафо қилмай, душманларнинг уйдирмаларига ишонди. Бундан кейин шундай ҳодиса рўй бермайди деб ким айта олади...

Шер деди: — Бу ҳақда гапириб ўтиришга энди ҳожат йўқ, чунки сенинг ҳурматинг ҳам тушмади, мансабинг ҳам пасаймади. Шунингдек, менинг сенга бўлган ишончимга путур етгани ҳам йўқ. Ўзингни қўлга олиб иш бошла.

Шағол жавоб берди: — Бу сафар жоним саломат қолди. Лекин дунёни бахил, разил ва оғзи катта одамлардан тозалаш жуда ҳам қийин. Шоҳ мендан марҳаматини дариг тутмас экан, рақибларнинг ҳасад ва адовати камаймайди. Шоҳнинг улар сўзига қулоқ солганларининг бир дафъа кўрганлари учун улар яна янги туҳматлар ёғдиришдан, янги бўҳтонлар тўқишдан қайтмайдилар. Фитна-фасодчиларнинг бўҳтон ва ифтироларига қулоқ осган ва халқнинг фалокатга тушишини истайдиган, найрангбозлар ишининг томошабини бўлган бир шоҳга хизмат қилиш ўзини-ўзи ўлим гирдобига отиш билан баробардир. Шундай шоҳга хизмат қилмоқ керакки, унинг қалби дарёдек кенг, иродаси тордек мустаҳкам бўлсин. На хиёнат бўронлари уни тўлқиндата

олсин, на газаб зарбалари уни жойидан қўзғата билсин...

Шер деди:— Сенинг сўзларинг тўғри ва ибратлидир. Лекин бу гап менга қаттиқ тегяпти.

Шағол деди:— Шоҳ рақибларининг ёлғон сўзларига ишонганида бундан ҳам қаттиқ гапларни айтган эди. Қуруқ туҳматларга қулоқ солган одам энди тўғри ва самимий сўзлардан аччиқланмаслиги керак.

Шер деди:— Бу ҳам тўғри, лекин ишингни диққат билан текшириб, сени ўлим гирдобидан қутқариб қолган мен эдим-ку.

Шағол деди:— Аммо шуни ҳам унутмаслик лозимки, шошилинч ҳолда ўлдиришга ҳукм чиқарган шу шоҳнинг ўзи эди.

Шер деди:— Биласанми, хатога кетиб ўлимга маҳкум этилган одамга янгидан ҳаёт бериш энг буюк яхшилик ва энг катта савоб ҳисобланади.

Шағол деди:— Қанча узоқ умр кўрсам-да, шоҳнинг менга қилган бу лутф ва марҳаматини қайтара олмайман. Айниқса, қатл этиш ҳақида ҳукм эълон қилингандан кейин афв этилиб оқланганлигим шоҳнинг шу вақтга қадар менга қилган яхшиликларидан, берган инъомларидан қимматлидир, лекин шоҳ шуни ҳам билладики, мен унга содиқ қулдек садоқат билан хизмат қилганман, ундан ҳеч нарсани, ҳатто жонимни ҳам аямаганман... Бу сўзларни айтишимдан мақсад менинг ишимда хато қилганини шоҳнинг юзига солиш эмас. Лекин мен нодон ва жоҳил одамларнинг ҳунар эгаларини кўришга кўзи йўқ экаплигини айтмоқчиман. Ҳақиқат ахир юзага чиқади. Ҳақ ҳаминча голиб келиб, ноҳақ мағлуб бўлади. Лекин бунга қарамай, душманлар яна сизда шубҳа уйғотиб, шоҳ билан менинг орамга совуқчилик солмасалар деб кўрқаман. Йўқса мен ҳаминча шоҳнинг хизматида камарбаста бўлар эдим.

Шер сўради:— Душманлар менда яна қандай шубҳа туғдиришлари мумкин?

Шағол деди:— Улар, сиз шағолни азоб-уқубатларга солдингиз, энди у сизга нисбатан юрагида кин сақлайди, деб айтишлари, кўнглингизда шубҳа уйғотишлари мумкин. Айниқса ўзининг содиқ қулини хафа қилган, унинг мансабини пасайтирган ёки душманини баланд вазифага қўйган шоҳларда жуда тез гумон туғдириш мумкин.

Албатта, ақлли одамлар биладиларки, бир хизматчи-
сида камчилик борлигини кўрган шоҳ ўзини маҳкам
қўлга олиб, уни тўғри йўлга солса, гап ташийдиганлар-
нинг, бўҳтончиларнинг сўзларига қулоқ солмаса, бу хиз-
матчисининг юрагида кин ва гина қолмайди. Чунки ҳеч
бир содиқ, истеъдодли хизматчи йўқки, ҳеч бир хатога
йўл қўймаган, унга ҳасадчи дўстлари бирон мусибат ет-
казмаган бўлсин...

Шер деди:— Сўзларинг ҳақиқатан ҳам жуда маъно-
ли ва ҳикматлидир. Ҳақиқатан олижаноб эканлигинг
маълум бўлди. Энди бор, ҳеч нарсадан қўрқмай, ишинг-
ни бошлаб юбор. Бундан буён сендан шубҳаланиш ва
бадгумон бўлиш ҳеч мумкин эмас... Биз сени жуда яхши
билиб олдик. Бундан сўнг сенинг ҳақингда садоқат ва
самимиятдан, инсоф ва мурувватдан бошқа ҳар нима
десалар, ҳаммаси ёлғон, бошдан-оёқ ифтиро ва бўҳтон
ҳисобланади. Бекорчи фикрларга берилиб кўнглингни
бузма. Бизнинг ишонч ва эътиқодимизга ҳеч шубҳа-
ланма...

Шер шундай ажойиб сўзлар билан шағолнинг юра-
гини забт этиб, уни ўз вазифасида қолишга кўндирди.
Шағол умрининг охиригача роҳат ва фароғатда, нозу
неъмат ичида яшади.

Шоҳлар билан унинг яқин одамлари орасида рўй
берадиган ҳодисаларга оид ҳикоя мана шундан иборат...

ОНА ШЕР, ШАҒОЛ ВА ОВЧИ БОБИ

Рожа деди:— Шоҳлар билан мулозимлар ўртасида юз берган можаролар ҳақидаги, мамлакатни идора қилиш ишларини тартибга солмоқ учун жафо чеккан ва туҳматга учраб зулм кўрган содиқ хизматчига ишониб, яна аввалги муносабатини тиклагани ҳақидаги ривоятни эшитдим... Энди ўз роҳатини кўзлаб, бошқаларга азият берган, аммо бошига кулфат тушгандан кейин ақлли одамларнинг маслаҳатига қулоқ солиб ўзини оғир аҳволдан қутқара олган бир кимса тўғрисида ҳикоя айтиб берсанг.

Бараҳман деди:— Яхшилик билан ёмонлик, фойда билан зиённинг фарқига бормайдиган аҳмоқлардан бошқа ҳеч ким ўзгаларга азоб беришни ўзларига раво кўрмайдилар. Ёлғиз жоҳилларгина ўз ишларининг нима билан تامом бўлишини била олмайдилар. Ақлли одам ўзига раво кўрмаганини ўзгага ҳам раво кўрмайди.

Билмоқ лозимдирки, ҳар бир ёмонликнинг бир жазоси бор. Ёмонлик қилган одам албатта ўз жазосини торттиши керак. Ўз ёмонлигини ниқоблаган, ҳийла ишлатиб, ўзини яхши кўрсатган, зоҳиран ўзини халққа хайрихоҳ қилиб кўрғазиб юрган одам албатта эртами, кечми қилмишларининг ажрини кўради. Бундай одам ёлғиз жазосини тортгандан кейингина ибрат дарсини олиб фойдали ишларга майл кўрсатадиган бўлиши мумкин. Бунга мисол қилиб она шер, шағол ва овчи ҳикоясини келтирса бўлади.

Рожа сўради:— У қандай ҳикоя?

Ҳикоят. Бараҳман деди:— Ҳалаб вилоятида бир ўрмон бўлиб, унда бир баҳайбат она шер яшар эди. Унинг

қиладиган иши ҳамиша қон тўкиш эди. Унинг Қорақулоқ деган мулозими шернинг ситамкорлиги ва қонхўрлиги оқибатидан жуда қўрқар эди. Уйлаб-ўйлаб унинг хизматидан кетишга қарор қилди.

Бир куни Қорақулоқ она шер ўрмон четига чиқиб ўтирган эди, бир сичқоннинг жаҳду жадал билан дарахт томирини кемираётганини кўриб қолди.

Дарахт тилга кириб унга деди:— Эй дилозор ва ситамкор! Нима учун жоним ришталарини қирқяпсан?

Сичқон унинг нолаю зорига эътибор бермай, ўз ишини давом эттираверди. Ногоҳ бир бурчакдан бир илон чиқиб, сичқонга ҳамла қилди ва бир дамда ютиб юборди. Қорақулоқ бу воқеадан «дилозорнинг жазоси озор экан», деган хулоса чиқариб олди.

Шу вақт бир тарафдан типратикан келиб, илоннинг думидан тишлади-ю, бошини ичига тортиб гужанак бўлиб олди. Илон жаҳл билан унга ўзини ура бошлаган эди, аъзойи баданини тиканлар пора-пора қилиб юборди. Илон ўша заҳоти ўлди. Қорақулоқ бундан ибрат дарси олди. Илон ўлгач, типратикан бошини чиқариб, унинг яхши-яхши жойидан танлаб еди. Қорни тўйгач, дарахт соясида коптокдек бўлиб юмалаб, ҳузур қилиб ётган эди, ногоҳ бир оч тулки келиб қолди. Типратиканнинг найзаларидан қўрқиб, уни ҳийла билан ўлдирмоқчи бўлди. У типратиканни ағанатиб қорнига ёзилди. Типратикан ёмғир ёғяпти шекилли деб ўйлаб, бошини чиқарган ҳам эдики, тулки бир ҳамла билан уни чўрт узди, бўшашиб, қорни очилиб қолган типратиканни иштаҳа билан еб олди. Шу вақт бўрига ўхшаган ваҳший бир ит келиб, тулкини турган ерида бўғиб, унинг гўшти билан очлигини қондирди.

Қорақулоқ бу ажойиботларни кўриб ҳайрон қолиб ётар эди.

Ит энди дам олишга ҳозирлик кўраётганда бир қоплон келиб, унинг сийнасидан олди. Қоплон ҳали итни тузгатмаган ҳам эди, овчи келиб, бир ўқ билан уни жо-бажо қилди. Қоплоннинг жони ҳали узилмаган эди, у ердан бир отлиқ ўтиб қолди. Унга қоплоннинг териси ёқиб қолиб, овчи билан уриша бошлади. Қилич солиб овчининг бошини танидан жудо қилди ва қоплоннинг терисини олиб йўлга тушди. У юз қадам ҳам юрмаган эди, оти қоқилиб, ерга йиқилди. Гардани синиб, у шу он ҳалок бўлди.

Қорақулоқ бу воқеаларни кўргандан сўнг шернинг хузурига келиб, сафар қилмоққа ундан ижозат сўради.

Шер деди:— Менинг давлатим соясида осойишта ҳаё кечиряпсан. Инъомимдан баҳрамандсан, тагин нима учу кетмоқчи бўлиб қолдинг?

Қорақулоқ деди:— Агар кетмасам, ғамдан юраги ёрилишга етди, айтсам бошим хатарда. Агар омон қолдиришга онт ичсанг, айтиб бераман.— Шер уни омас қолдиришга сўз берди.

Қорақулоқ деди:— Қилаётган ишларинг халойиқ озор ва бегуноҳларга ситам эканлигини кўриб турибман. Унинг оқибатидан кўрққанимдан хизматингни тарк э моқчиман. Сен туфайли менинг бошимга ёмон қунла келиши мумкин. Бу дунёни тоққа ўхшатадилар. Уни орасида туриб нима деб бақирсанг, ўша сўзнинг ак садосини эшитасан...

Мен-бугун бировларга озор етказган кимсанинг а батта жазога мустаҳиқ бўлишининг шохиди бўлдим, деб ўз кўзи билан кўрганларини бирма-бир шерга айти берди.

Шер жуда мағрур ва газабнок бўлгани учун Қорақ лоқнинг насиҳатлари унинг қулогига кирмади. Шунд кейин Қорақулоқ шернинг хизматини тарк этиб йўл чиқди. Ғазабдан тушмаган шер унинг изидан бораве ди. Қорақулоқ буни сезиб, ўзини қалин тиканзор ичи олди. Шер уни кўрмай ўтиб кетди. Қаршисида бир ох нинг икки боласи ўтлаб юрар, меҳрибон онаси эса улар кўриқлаб турар эди. Она оху шерни кўргач, фарёд қил деди:

— Бу икки норасида гўдакни еганинг билан тўйма сан. Ялинаман, нуридийдаларим фироқида мени йиғла ма, бағримни қон қилма! Ахир сенинг ҳам фарзанд ларинг бордир. Уларга ҳам бало етиши мумкин, ўзи ҳам жазосиз қолмагайсан.

Ҳақиқатан ҳам шернинг икки боласи бор эди. Ш оху болаларига қасд этиб турганида, бир овчи уни болаларига камонини тўғрилаб турган эди. Бу ерда ш она охунинг нолаи зорига боқмай, унинг болаларини е у ерда эса, шернинг икки боласини овчи отиб, териси шилиб кетди. Шер келиб ўз фарзандларининг ўлди ганликларини кўргач, юрак-бағри ўртаниб зор-зор й лади.

Шернинг бир шағол қўшниси бор эди. У шер қошига келиб деди:— Нима бўлди, нега мунча фарёд қиласан?

Шер бўлган ҳодисани айтиб берди.

Шағол деди:— Ҳар бир нарсанинг аввали ҳам, охири ҳам бўлади. Умр ниҳоясига етиб, ажал келганда, унинг чорасини кўриб бўлмайди. Дунёнинг иши шундай. Ҳар бир ғам орқасидан шодлик, ҳар бир шодлик орқасидан кулфат келади. Оталаримиз, қазонинг ишига чидашдан бошқа чора йўқ, деганлар... Етар, қўй, оху фиғон кўтарма. Қилган ишларингни кўз ўнгингга келтир. Сен бошқаларга бундан ҳам оғир кулфатлар етказгансан. Ким нима қилса, ўша нарса унинг олдига келади. Агар сен бу ёвузликларингга барҳам бермасанг, бундан ҳам кўп мусибатлар кўрасан. Роҳатда яшамоқчи бўлсанг, ўзингдан заифларга азият берма.

Шер деди:— Қўрқмай, фикрларингни очикроқ баён эт.

Шағол сўради:— Сен неча ёшга кирдинг?

Шер жавоб берди:— Юзга.

Шағол сўради:— Сен бу юз йил ичида нима билан озиқландинг?

Шер жавоб берди:— Ҳайвонларнинг ва инсонларнинг гўшти билан.

Шағол деди:— Хўп, йиллар давомида сен еган бу ҳайвон ва инсонларнинг ота-оналари йўқмиди? Айрилиқ ва ҳижрон дарди уларнинг қалбларига ўт ёқиб, юракларига доғ солмаганмикин? Агар қон тўкиш билан машғул бўлмаганингда, бундай бир мусибат сенинг бошингга тушмас эди...

Шер бу сўзларга сабр билан қулоқ солиб, уларнинг тўғри эканлигини англади. Қонхўрликдан воз кечиб, гўшт емоқни тарк этди ва мевалар билан кун кечира бошлади...

Шағол ўз насибаси бўлган меваларнинг озайиб кетаётганини кўриб жуда хафа бўлди. Уларни шер еб қўяётганлигини билиб деди:— Қорин тўйдиришнинг хўп осон йўлини топиб олибсан. Энди сен ўзингдан заиф ҳайвонларнинг насибасини тортиб ола бошладинг. Сенга мева чидайдими? Сал ўтмай барча мевалар тугайди, кўп ҳайвонлар очликдан ҳалок бўладилар. Чунки уларнинг таомларига даҳшатли бир шерик пайдо бўлди. Сенинг гўшт ейишинг жониворларни даҳшатга солгандек, мева ейишга ўтишинг ҳам уларни ташвишлантирмоқда. Барча

Бир сендан халққа аввал ҳам зулм ва ситам стар эди, ҳозир ҳам. Сенинг аҳволинг маймуннинг мевасини еб қўйган чўчқанинг ҳолига ўхшайди.

Шер сўради:— Чўчқага нима бўпти?

Ҳикоят. Шағол деди:— Бир маймун ўз ҳамжинсларидан четланиб, ўрмоннинг бир бурчагида яшар эди. Бу ўрмонда бир неча анжир дарахти бўлиб, улар фақат ёздагина ҳосил берар эдилар. Маймун ҳар куни анжир қоқиб тўйгунича ер, қолганини қуритиб қишга ғамлаб қўяр эди.

Маймун бир куни ўз одати бўйича анжир дарахтига чиқиб анжир тераётганида тасодифан бир чўчқа овчидан қочиб, бу ерга келиб қолди. Маймуннинг кўзи чўчқага тушиб, кайфи учиб кетди. Чўчқа ҳам маймунни кўриши билан марҳабо, деб салом берди. Маймун эса истехзо билан деди:

— Агар илгарироқ одам юбориб хабар берсалар эди, зиёфат тайёргарлигини кўриб қўяр эдик. Энди яхши кутиб олмасак, айбга буюрмагайсиз.

Чўчқа деди:— Мен узоқ йўлдан келяпман, нима бўлса ҳам иштаҳа билан ейман. Такаллуф қилмай, бор нарсангни олиб кел.

Маймун анжир қоқиб берди. Чўчқа иштаҳа билан еб олди, лекин тўймади. У маймунга деди:— Эй мезбон, қорним тўймади, нафсим қонмади, бошқа дарахтни қоқиб бер.

Маймун оғрина-оғрина яна бир дарахтни қоқиб берди. Чўчқа ҳаял ўтмай ҳамма анжирни еб тугатди, кейин бошқа дарахтга ишора қилди.

Маймун деди:— Эй азиз меҳмон, инсофни унутма. Бир ойлик овқатимни сенга бердим. Бундан ортиқ қарам кўрсата олмайман.

Чўчқа ғазабга келиб деди:— Сен неча йиллардан бери бу ўрмонда яшаб, меваларни еб келасан. Энди ўрмондаги меваларнинг барчаси менинг насибамдир.

Маймун деди:— Бировнинг мулкини зўрлик билан олиш шумлик ҳисобланади. Зўравонликнинг оқибати яхши бўлмайди. Заифларга озор бериш, беғуноҳларни ранжитиш яхши эмас.

Чўчқанинг жаҳли чиқиб:— Мен сени ҳозир дарахтдан тушириб, жазонгни бераман,— деди ва дарахтга тирмашди. Бир шохга оёқ қўйган эди, шох синиб чўчқа йиқилиб тушди ва ҳалок бўлди.

Бу масални шунинг учун келтирдимки, сен ҳам чўчқага ўхшаб, бошқаларнинг ризқини зўрлик билан тортиб олсанг, жамоат очликдан ўлса, сен ҳам жазонгни тортасан.

Шер бу сўзларни эшитгандан сўнг, мева емоқни ҳам тарк этди, тоат-ибодат билан машғул бўлди.

Инсонларга азият бериб, қилган ишнинг оқибатини тушунмаган, ўз бошига фалокат келгандан кейингина хатосини англаб, зулмни тарк этган одам ҳақидаги афсона шундан иборатдир.

ЗОҲИД ВА МЕҲМОН БОБИ

Рожа бараҳманга деди:— Бошқаларга зулм қилиб, ўзига бахтсизлик юзлангандан кейингина тавбасига тайнган одам ҳақидаги масални эшитдим. Энди шундай бир қисса айтиб берсанги, унда ўз ҳунарини қўйиб бошқа бир ҳунарга ёпишган, сўнгра бу янги машғулотнинг уддасидан чиқа олмасдан ўзининг аввалги ҳунарига қайтишни истаган, лекин уни ҳам эплай олмай аросатда қолган одам ҳақида ҳикоя қилинсин.

Бараҳман деди:— Ҳар ишнинг ўз одами бор. Қим ўз қўлидан келадиган ишини ташлаб, қўлидан келмайдиган бир ишга ёпишса, албатта муваффақиятсизликка учраб расво бўлади, кейинги пушаймони ёрдам бермайди. Дейдиларки: «Ҳунар ёддан чиқмаса-да, лекин нозик томонлари унутилади». Инсон ўз ишини яхшилаб ўрганиб, уни ҳеч қачон қўлдан бермаслиги керак. Бўлмағур хаёлларга берилиб шохдан-шоҳга қўнмаслиги, ҳар қандай гулнинг гўзаллигига учмаслиги керак. Бунга мисол қилиб, қуйидаги ҳикояни келтирса бўлади.

Рожа сўради:— У қанақа ҳикоя?

Ҳикоят. Бараҳман деди:— Қинуч деган вилоятда тоату ибодат билан машғул бўлган бир зоҳид яшар эди. Бир куни унинг уйига меҳмон келди, зоҳид уни самимий кутиб олди. Ҳол-аҳвол сўрашгач, меҳмоннинг қаердан эканлигини ва қаерга кетаётганлигини суриштирди.

Меҳмон жавоб берди:— Саргузаштларим жуда узун. Сизга малол келмаса, айтиб берай.

Зоҳид деди:— Қимки қиссага қулоқ солса, албатта, унинг ҳар биридан ўзига ҳисса олади. Кўрган-билганла-

рингизни ва ҳар бир сафардан олган фойда ва зарарингизни сўзлаб беринг.

Меҳмон деди:— Менинг аслим фарангдир. Ўз юртимда оғир меҳнат билан тирикчилигимни ўтказаман. Менинг бир деҳқон дўстим бор эди. У менга ёрдам қилиб, қарзга ғалла бериб турар, пулимни бер, деб шоширмас эди. Бир куни мени ўз боғига чақириб меҳмон қилди ва қизғин суҳбат асносида мендан сўради:— Сен ўз касбингдан қанча фойда оласан? Сармойиң қанча-ю, фойданг қанча?

Мен ўз аҳволимни қисқача баён қилиб дедим:— Дўконимдаги дастмоям йигирма харвар¹ ғалладир, ундан оладиган фойдам оиламга етиб туради.

Деҳқон деди:— Йўғ-э, фойданг кўпроқ бўлса керак?

Мен дедим:— Сенинг ҳунариңг қанча фойда беради?

У жавоб берди:— Менинг дастмоям кам бўлмаса ҳам фойдаси бениҳоядир. Озгина уруғ сепиб кўп ҳосил оламан.

Мен ҳайрон бўлдим ва дедим:— Қандай қилиб?

Деҳқон деди:— Таажжуб қилма, бир дона бошоқ ҳеч нарса эмас, лекин ундан анча бугдой ундириб олса бўлади. Касбим жуда фойдали.— Деҳқоннинг бу сўзларини эшитгандан сўнг дўконни беркитиб деҳқончилик қилмоқчи бўлдим.

Буни маҳалламиздаги бир шайх эшитиб қолиб, мени чақиртирди ва деди:— Сен ўз касб-корингга қаноат қил. Ундан ортигини истама. Ҳирс шумлик келтиради.

Мен дедим:— Эй шайх, мен фойдаси кўпроқ иш билан шуғулланмоқчиман. Шунда тирикчилигим осонлик билан ўтади деб ўйлайман.

Шайх деди:— Кўп муддатдан бери шу касбинг билан кунинг ўтиб турибди. Деҳқончилик куч ва меҳнат талаб қилади. Соддалик қилма ва ўз ишингни ташлама. Қимки ўз касбини ташлаб, номуносиб ишга ёпишса, қарғанинг бошига тушган савдо унинг ҳам бошига тушади.

Мен сўрадим:— Қарғанинг бошига нима савдо тушибди?

Ҳикоят. Шайх деди:— Бир кир ювувчи бор эди, У ҳар куни сув лабида кир ювар ва ўша сувда қурт-қумурсқаларни тутиб еб юрадиган бир ғозни кўрар эди. Бир куни бир лочин семиз какликни тутиб келиб, ғўштидан бир оз еди-да, қолганини ташлади. Буни кўриб ғоз

¹ Бир эшак кўтарадиган юк (оғирлик ўлчови).

Ўзига ўзи деди:— Бу юш кичкина жуссаси билан катта қушларни тутиб ейди, мен бўлсам шу шакл ва ҳайбатим билан майда-чуйда нарсаларга қаноат қилиб юрибман. Энди каттароқ кабутар, какликлар тутишга ҳаракат қилай.

Шу вақт бир кабутар сув лабига қўнмоқчи бўлган эди, ғоз унинг кетидан қувди. Аммо кабутар чап бериб учиб кетди. Ғоз сув лабига йиқилди, оёғи лойга ботиб қолди. Қутулишга ҳаракат қилиб зўр берган сари баттароқ бота бошлади, кир ювувчи югуриб келиб уни ушлаб олди-да, уйига олиб кетди. Йўлда учраган бир дўсти ундан сўради:

— Қўлингдаги нима?

Қир ювувчи деди:— Бу лочин ишини қилмоқчи бўлган ғоз. Ўз эҳтиёжидан ортиқча нарса кетидан югуриб ўз ҳаётини барбод қилди.

Бу масални шунинг учун келтирдимки, билиб қўй: ўз ишинг билан машғул бўлмай, сенга тўғри келмайдиган ҳунарга ёпишмоқчи бўлсанг, оқибати худди шундай бўлади.

Шайх бу масални айтиб бергандан кейин, деҳқончиликни яна ҳам ортиқроқ орзу қила бошладим. Унинг сўзларини қулоққа олмадим. Ўз ишимни ташлаб, деҳқончилик билан шуғуллана бошладим. Дон сепиб, ҳосилини кутиб ўтирдим. Бу орада оиламнинг рўзғори танг бўлиб қолди, чунки дўкондан ҳар куни озгина фойда қўлга киритиб, уйга харажат қилар эдим, энди эса ҳосил олгунча ярим йил кутишим керак бўлди. Ўз-ўзимга дедим:— Катта хато қилдим. Улуғлар сўзига қулоқ солмадим. Яхшиси бировдан озроқ пул қарз олиб, аввалги ишимни бошлаб юборай. Шундан кейин шаҳарда ўзига тўқ бир одамдан пул қарз олиб, яна дўкон эшигини очдим. Гумашта солдим. Ўзим гоҳ деҳқончилик билан, гоҳ дўкон иши билан шуғулланар эдим. Шу аҳволда икки ой ўтди. Бир куни далага чиқиб кетган эдим, гумашта хиёнат қилиб дастмоемни уриб кетибди. Қўлимда қолган пул қарзни тўлашга ҳам, кун кечиришга ҳам етмас эди. Фурсатни ғанимат билиб, бир кун кечаси шаҳардан қочиб кетдим. Қўп ранжу аламлар тортиб узоқ жойларга бордим. Бир қанча вақт ўтгандан кейин бола-чақам ўлиб кетганини эшитдим. Уй-жойим ва қолган бисотимни қарз берганлар бўлишиб олибдилар. Ма-на энди мен ватанга қайтмоқдан ноумид бўлиб, манзил-

ма-манзил саргардон бўлиб юрибман. Бу саргузаштларимнинг бир шингилигинадир.

Зоҳид деди:— Сўзларинг ростга ўхшайди. Неча йиллаб ватандан узоқда— жудолик дардини тортиб, сафар машаққатини чекибсан, аччиқ-чучукни тотиб, яхши тажрибалар орттирибсан. Бундан кейин фароғат билан яшагайсан.

Суҳбатдан сўнг зоҳиднинг буйруғи билан келтирилган хурмони ея бошладилар.

Меҳмон деди:— Бизнинг ерларда жуда ширин ва лаззати мевалар кўп. Хурмо бир оз бадҳазм бўлса ҳам, лекин гоят ширин мевадир. Афсуски, бизнинг вилоятларда ўсмайди.

Зоҳид деди:— Хоҳлаган нарсасига муҳтож бўлгани бахтли деб бўлмайди. Орзу қилган нарсасига эришмаган одам саодатманд эмас. Ёлғиз орзу қилиш билангина қаноатланиб, унга эришиш учун ҳаракат қилмаслик ақлга хилофдир.

Зоҳид ўткир нотик эди. Арабий тилини яхши биларди. Унинг бу тилда жуда чиройли сўзлаши меҳмонга ёқди. Меҳмон бу тилни билмаса ҳам кўпинча шу тилда сўзланг, деб зоҳиддан илтимос қилар эди. Зоҳид фасоҳат ва балоғат билан меҳмонга шу тилда гапирар эди. Охири меҳмон уни ўрганишни орзу қилиб қолди.

Бир куни у зоҳидга деди:— Ёмон кўздан асрасин, жуда чиройли гапирасиз. Мен шу вақтгача бундай фасоҳатли бир сўз, бундай балоғатли бир жумла эшитмаган эдим... Сиздан илтимос қиламан: менга шу тилни ўргатсангиз.

Зоҳид деди:— Жоним билан. Бизнинг тилимизни ўрганишни хоҳлаганингиз учун фахрланаман, агар жазмингиз қатъий бўлса, мен меҳнатимни аямайман.

Меҳмон узоқ муддат бу тилни ўрганиш билан машғул бўлди. Кўп вақт сарф этди, кўп азият чекди. Лекин ҳеч нарса чиқмади. Бир куни зоҳид унга деди:— Бу жуда қийин иш... Кучи етмаган ишга ёпишган ва ўзига ярашмаган кийим кийган одам кулги бўлади. Қимки она тилини унутиб, ота-боболарнинг одат ва анъаналарини тарк этса шундай бўлади.

Меҳмон деди:— Аждодларининг зарарли одатларига тақлид этмоқ ҳам нодонликдир. Фазилат эгаларининг билим ва ҳунарларини ўрганмоққа интилиш эса етукликдан далолат беради.

Зоҳид деди:— Мен ўз бурчимни бажардим. Айтиш мумкин бўлган гапларнинг ҳаммасини гапириб ўтдим. Сиз тагин каклик юришини ўрганмоқчи бўлган гозга ўхшаб қолманг.

Меҳмон сўради:— Унга нима бўлган экан?

Ҳикоят. Зоҳид деди:— Бир кун бир гоз бир какликни кўрди. Унинг ноз ва ғамза билан юриши гозга ёқиб қолди. У ҳам какликнинг юришини ўрганмоқчи бўлиб, унинг изидан қолмасдан бутун ҳаракатларига тақлид қилди, лекин бундан ҳеч нарса чиқмади. У какликнинг юришини ҳам ўргана олмади, ўз юришини ҳам унутди.

Бу масални шунинг учун келтирдимки, яхшилаб билдиб олинг: бекорга ўзингизни ўзингиз қийнаб юрманг, арабий тилини ҳам ўргана олмайсиз, ўз она тилингизни ҳам унутасиз.

Айтибдурлар: энг нодон одамгина қўлидан келмайдиган ишга ёпишади. Бу масалада айниқса шоҳлар эҳтиёт бўлишлари керак. Раият аҳволини яхшилаш, душманларни тор-мор келтириш фикрида бўлган ҳукмдор истеъдодсиз, қўлидан иш келмайдиган шахсларни ўзларига муносиб бўлмаган вазифаларга қўймаслиги ва хизматчиларнинг бир вазифадан иккинчи вазифага кўчаверишларига йўл қўймаслиги керак. Давлат ишларида ҳар одамнинг ўз ўрнини тўғри белгилай олиши буюк маҳорат талаб қилади.

Истеъдодсиз, нодон ва разил одамлар юксак маъражага чиқиб олишга уринсалар, бу нарса одат шаклига кирса, идора ишларида бузғунлик рўй беради, ахлоқ бузилади ва пасткаш одамлар билан истеъдодли одамлар орасида низо бошланади. Натижада подшоҳларга итоатсизлик каби хатарли ҳодисалар юз беради.

Ўз ҳунарини ташлаб қўлидан келмайдиган ишга ёпишган одамнинг қандай аҳволга тушиши ҳақидаги ҳикоя шундан иборат.

БИЛОР ВА БАРАҲМАНЛАР БОБИ

Рожа деди:— Уз ҳунарини ташлаб ҳар мақомга йурғалаган, натижада ҳеч нарсага эришолмаган одам ҳақидаги ҳикояни эшитдим. Энди менга мамлакатни идора этиш ва давлатни мустақкамлаш учун подшоҳларнинг қандай хусусиятларга эга бўлишини, беозорлик, саховат ва шижоатдан қайси бири энг яхши фазилат эканлигини баён қилувчи ҳикояни лутфан айтиб берсанг.

Бараҳман деди:— Шоҳларнинг қудрат ва шавкатидан далолат берувчи нарса беозорлик ва доноликдир. Айни замонда у халқнинг осойишта яшашлиги ҳам давлатнинг мустақкамлиги учун энг зарур хосиятдир... Чунки сахийлик билан бирор тоифани рози қилиш мумкин, шижоат эса ҳар доим керак бўлавермайди. Беозорлик ва донолик эса ҳамма вақт, ҳам жамоат билан муомалада, ҳам лашкарни ва раиятни идора этишда даркор бўлади... Беозорликнинг асосий шarti ақлли ва тажрибали одамлар билан маслаҳатлашмоқ, нодон ва жоҳил одамлардан қочмоқдир... Чунки ҳеч нарса инсонга дўстлик каби кучли таъсир эта олмайди. Шунинг учун ҳам оталар дебдурлар: «Сен дўстингнинг кимлигини айтиб бер, мен эса сенинг кимлигингни сўзлаб бераман».

Сахийлиги билан бутун дунёни олтинга тўлдирган, шижоат билан урушларда ғолиб чиққан киши беозорлик хислатидан маҳрум бўлса, бир ножўя ҳаракат билан буларнинг ҳаммасини йўққа чиқариб юбориши мумкин. Лекин сахийлиги ва жасурлиги бўлмаса ҳам мулоким ва доно бўлса, шу билан ҳамманинг кўнглини олиши, ҳатто душмани ҳам бартараф қилиши мумкин. Шунинг

си ҳам борки, биргина беозорликнинг ўзи етмайди, беозорлик ирода ва қатъият билан бирга бўлса яхши, бу ҳислатлар бўлмаса беозорликнинг ўзи нуқсон ҳисобланади. Агар шоҳ бу нарсани назаридан қочирса, унинг ҳаётдан олган лаззати, мамлакатни идора этиш ишларида қозонган муваффақиятлари арзимаган бир ғазаб туфайли йўқ бўлиб кетади. Маълумки, шоҳларнинг бахт-толеи уларнинг ақл ва камолига, вазирларнинг тадбир ва садоқатига боғлиқдир. Подшоҳ олим ва беозор бўлса, унинг вазири маърифатли бўлса, барча мурод-мақсадларига эришиб, ҳар ишда ғалаба қозонади. Қайси тарафга юз ўгирса, зафар, бахт ва давлат унинг кетидан юради. Бутун қулоқлар унинг овозига, кўзлар унинг ишорасига мунтазир бўлиб туради. Агар подшоҳ ақлли вазирнинг тадбир ва маслаҳатлари асосида иш олиб борса, бахтсизлик ва фалокатдан омон қолиши мумкин. Бунга мисол қилиб ҳинд шоҳи билан бараҳманлар орасидаги можарони баён этувчи ҳикояни келтириш мумкин.

Рожа сўради:— У қандай ҳикоя?

Ҳикоят. Бараҳман деди:— Ҳинд вилоятларидан бирида бир Ҳемлон номли подшо бўлган. Бир куни кечаси у етти марта етти хил туш кўриб, кўрқиб уйғонди, қуйруғи қирқилган илон каби тўлғаниб, чаён чаққан одамдек бетоқат бўлиб чиқди. Тонг отгач, шоҳ бараҳманларни чақириб, кўрган тушларини уларга айтиб берди ва таъбирини сўради. Бараҳманлар шоҳнинг сўзларини диққат билан эшитиб дедилар:— Жуда даҳшатли тушлар кўрибсиз, агар ижозат берсангиз, биз бирор соат хилватга чекиниб, китобларга мурожаат қилсак, кейин тушлар таъбирини айтиб, нажот йўлларини кўрсатиб берсак...

Шоҳ деди:— Боринг, ижозат!

Улар шоҳнинг ҳузуридан чиққач, хилват хонага йигилишиб, бир-бирларига дедилар:— Бу золим шоҳ оз вақт ичида бизлардан ўн икки минг одамни ўлдирди. Энди бу тушини бизга айтиб бериб қўлимизга тушди. Агар ўлкамизда тушни таъбир қила оладиган бирорта бошқа одам бўлса эди, у бизга мурожаат қилмаган бўларди. Энди фурсатни ғанимат билиб, жадал бир тадбир кўрмоғимиз, интиқом олмоғимиз лозим. Энг яхшиси шуки, бу тушга даҳшатли таъбир бериб, уни шундай кўрқитайликки, сўзимиздан чиқмай, нима десак,

шунни қилишга мажбур бўлсин. Биз унга шундай дейлик: «Яқин қариндошларинг ва вазирларингдан баъзиларини ўз кўзинг ўнгида қиличдан ўтказмасанг, фалокатни бошингдан даф қилиб бўлмайди». Агар кимларни қатл этиш зарурлигини сўраса, шундай деб жавоб берайлик: «Азиз ўғлинг, хотининг Эрондухт, вазиринг Билор, муншинг Камол, минадиган оқ филинг, энг сеvimли икки кул ранг филинг, сўнгра бир кечада мамлакатнинг бу бошидан кириб, у бошидан чиқиб кета оладиган тўғ». У буларнинг ҳаммасини қиличдан ўтказгандан кейин, шу қилични синдириб, улар билан бирга кўмиб ташласин. Сўнгра оққан қонларни бир чуқурга йиғиб, подшо унинг ичидида бир соатча ўтирсин. Чуқурдан чиққанида бизлардан тўрт бараҳман тўрт тарафдан дуо ўқиб унга дам солишлари ва баданини ювиб қондан тозалашлари керак. Шундан кейин уни кўтариб, секин-аста ўз тахтига ўтқазайлик. Агар у шу айтганларимизнинг ҳаммасини қилса, тушида кўрган гуноҳлари ювилади, агарда қилмаса, унга бир катта бало юзланади: ё подшоҳликдан маҳрум бўлади, ё ҳаётидан. Агар у бизнинг шу сўзларимизга амал қилса, ундан яхшилаб интиқом олган бўламиз. У ёлғиз ўзи қолади, кейин биз ўз ишимизни билиб қиламиз.

Улар сўзни бир ерга қўйгандан сўнг, шоҳнинг ёнига келдилар ва юқоридаги сўзларни айтдилар. Шоҳ уларнинг таъбирини эшитгандан кейин ғазабга келиб деди:— Сизнинг сўзингизга киргандан кўра ўлганим яхшидир. Уз ҳаётимдек азиз ва ширин бўлган фарзандим ва яқин одамларни ўлдиргандан сўнг, яшамоғимнинг нима фойдаси бор? Маълумки, ҳаёт абадий эмас, ҳамманинг бошида ўлим бор. Менинг ҳам эртами-кечми, ўлишим аниқ. Сиз бундан кўра яхшироқ бошқа бир тадбир топинг...

Бараҳманлар дедилар:— Шоҳимиз соғ-саломат бўлсинлар, ҳақ сўз аччиқ ва тўғри маслаҳат оғир бўлади. Садоқатли одамларнинг насиҳатига қулоқ осинг. Машҳур масалда дебдурлар: «Кулдириб гапирганлар эмас, ачитиб гапирганлар сўзига қулоқ сол». Шоҳ ўз жонини ва молини ҳамма нарсадан устун қўйиши, бу ишда тараддудланмасдан тез ҳаракат қилиши лозим... Агар шоҳ соғ бўлса, унга хотин ҳам топилади, фарзандлар ҳам. Шунингдек, ҳокимият бўлса, унга доно вазирлар ҳам топилади.

Шоҳ бу сўзларни эшитиб жуда хафа бўлиб кетди. Уларнинг ёнидан туриб уйига кирди, йиғисини тўхтата олмай, қуруқликка отилган балиқдек типирчилаб ўз-ўзига дер эди: «Агар азиз ёронларимдан воз кечсам, роҳат ва фароғатдан бенасиб бўламан. Умр бевафо, инсон ҳаёти бебақо, тож, давлат ўткинчи нарсадир. Кўзимнинг нури, юрагимнинг парчаси, белимнинг қуввати, ўлимимдан кейин давлатимнинг вориси бўлган ўғлимни ҳалок қилсам, менга шоҳликнинг нима кераги бор?! Давлатим душман кўлига ўтиб кетади. Уғлим ҳам шундай бир ўғилки, унинг ақл ва фаросати кўзидан, бахт толеи эса пешанасидан кўриниб туради.

Боламнинг онаси, жамоли қуёшдек порлоқ, юзи ойдек нурафшон, суҳбати ширин, назокатли, соф виждонли Эрондухтдан ажралсам, менинг ҳаётим заҳарга айланади-ку.

Инсонларнинг энг доноси, ҳунар эгаларининг энг истеъдодлиси, ғаддор фалакнинг сирларидан боҳабар вазирим Билор бўлмаса, ким давлат ишларини тартибга солади, бож-хирож йиғиб, хазинани ким тўлдиради?

Ўз фасоҳат ва балоғати билан дунёни ҳайратда қолдирган, ҳар сўзи инжу, ҳар сатри бир марварид шодаси бўлган котиб Мирзо Камол бўлмаса дунё ҳодисаларини ким қаламга олади?!

Дунёни кўрувчи кўзим, бўлиб турган гапларни эшитувчи қулоғим бўлган бу икки мулозимим бўлмаса, мамлакатни қандай қилиб идора этиш мумкин?

Оҳу каби тез югурадиган, тош қалъа каби мустаҳкам, кучли оқ филлим бўлмаса, мен душман олдига қандай қилиб чиқа оламан?

Булут каби баҳайбат, яшиндек тез, хартумлари тоғ тепасидан тушиб келаётган аждаҳога, калласи денгиз тўлқинлари орасидан бош чиқариб турган наҳангга ўхшаган, уруш вақтида қўшинларни сел каби олдига солиб ҳайдайдиган у икки филлим бўлмаса, мен жанг қунларида қандай қилиб ғалаба қозона оламан?

Сабо елидек учқур у Хуросон туяси бўлмаса, мен мамлакат ишларидан қандай қилиб хабар топаман?!

Садафли дастаси осмондаги Сомон йўлидек порлаган, қайрилма тиги қаршисида ҳеч нарса бардош бера олмаган, мамлакатимиз шон-шарафининг ҳимоячиси, чақмоқ каби кескир қиличим бўлмаса, мен нима қила оламан?!

Мен азиз, меҳрибон ёрдамчиларимни қўлдан бергандан кейин бу давлат ва ноз-неъматдан лаззат ола билармидим?! Яқин одамларнинг фироқи ичиб бўлмайдиган аччиқ бир шароб, чидаб бўлмайдиган оғир бир дарддир. Ёрдамчилари ва хизматчилари бўлмаган бир одам буюк ва масъулиятли ишларни қандай қилиб бажара олади?!»

Хуллас, шоҳнинг фикрга толиб, изтироб чекаётганини кўрган фуқаро: «Подшоҳимиз бошига бир мусибат тушганга ўхшайди», деб гапира бошлади. Бу хабар подшоҳнинг вазири Билорга етганда, у ўз-ўзига деди:— Шоҳ мени чақирмади, шунинг учун мен ўзим унинг ёнига бориб ҳол сўрасам, яхши бўлмайди, мулозимлик расмодатларини бузган бўламан. Беарволик қилсам, вафосизлик бўлади.

Кейин у, шоҳнинг хотини Эрондухтнинг қошига борди ва деди:

— Ажиб бир воқеа юз берганга ўхшайди. Шу вақтгача шоҳ бирорта сирни мендан яширмаган эди. У мен билан маслаҳатлашмасдан ҳеч иш бошламас эди. Лекин охириги вақтда у бир-икки марта бараҳманларни ўз ҳузурига чақирди ва улар билан суҳбат ўтказди. Шундан кейин ғамбода бўлиб қолди. Сиз бу ўлканинг маликаси, қўшин ва халқнинг умидисиз. Шоҳнинг саховат ва карамидан кейин ҳамма сизнинг марҳамат ва шафқатингизга кўз тутади. Бу ҳийлакор бараҳманлар бир иш қилиб қўйиб, унинг охири расволик ва пушаймонлик билан тугамаса деб кўрқаман. Сиз шоҳнинг ёнига бориб, нима гап ўтганлигини билиб, менга хабар қилинг, мен шунга қараб тадбир кўрай.

Эрондухт деди:— Шоҳ билан орамизда бир гап ўтган эди. Шунинг учун мен унинг ёнига кира олмайман.

Билор деди:— Шоҳ шу қадар изтироб чекаётганида раиятнинг гина сақлашига ҳақи йўқдир. Мен айтган нарсани сиздан бошқа ҳеч ким бажара олмайди. Мен бир неча марта шоҳнинг: «Хафа бўлган вақтларимда Эрондухт ёнимга келса, ҳурсанд бўлиб кетаман», деганини эшитганман. Боринг, сирини билиб олинг. Шу билан бутун сарой аҳли, шоҳ мулозим ва маҳрамлари олдида катта иш қилган бўласиз.

Эрондухт рози бўлди. У шоҳнинг ҳузурига кириб, таъзим қилди ва деди:— Нега бунчалик фикр дарёсига фарқ бўлибсиз, у малъун бараҳманлардан нимаики

эшитган бўлсангиз, ҳаммасини айтиб беринг. Фуқаролар ҳам сиз билан ҳамдарад бўлсинлар.

Шоҳ деди:— Бу шундай нарасаки, уни эшитсанг, дору дунёнг қоронғи бўлиб кетади, унинг учун сўрамай қўя қол.

Эрондухт деди:— Шоҳимни хафа қилган бир сабаб бор. Агар шундай сабаб бор бўлса, сиздан жонини аямайдиган дўстларингиз билан маслаҳатлашинг. Сабр ва совуққонлик инсоннинг энг яхши фазилати эканлигини шоҳим билади. Айтибдурларки: «Мусибат тўзимли одамга бир, тўзимсиз одамга эса икки ҳисса оғир туюлади». Сизнинг ҳамгин бўлишингизга ҳеч бир асос йўқ. Нима истасангиз ҳаммаси бор. Ҳамма сизнинг фармонингизга муте, амрингизга тобе.

Қатта ҳодисалар рўй берганда ақл билан фалокатнинг олдини олган, саросимага тушмаган одам бахтиёрдир. Инсон ожиз қолган вақтда яқинлари билан маслаҳатлашиши керак. Ақл ва иродага таянмаган одам бундай пайтларда нажот топа олмайди.

Шоҳ деди:— Агар тоғнинг қулоғи бўлса-ю, бараҳманлар айтган сўзлардан бирини эшитса, парчаланиб кетарди, фалак эшитса, ҳаракатдан тўхтарди, қуёш тутилар, ой қорайиб кетарди... Сен ҳам эшитсанг, дилинг пора-пора бўларди. Бу малъун бараҳманлар кўрган тушим таъбирини айтиб, ҳалокатдан халос бўлишим учун сени, ўғлингни, бутун садоқатли хизматчиларни, оқ филни ва яна бошқа икки филни, Хуросон туясини, хуллас, нимаики яхши нарсам бор бўлса, ҳаммасини ҳалок қилишимни таклиф этдилар.

Эрондухт фаросатли ва ҳушёр аёл бўлганидан ўзини йўқотмасдан деди:— Шоҳим шу гап учун хафа бўлиб, изтироб чекмасликлари керак. Бандаларнинг жони шоҳига қурбон бўлсин. Агар шоҳим соғ бўлса, хотин ҳам, фарзанд ҳам топилади, давлат барқарор бўлса, қул ҳам, мулозим ҳам топилади. Аммо ноҳақ қон тўкмоқ оғир гуноҳдир, шошиб қилинган ишнинг оқибати пушаймонлик бўлади. Утмишни қайтариб, ўликни тирилтириб бўлмайди. Бараҳманларнинг шоҳга дўст бўла олмасликларини ҳам ёдга солиб ўтай. Тўғри, улар илмли одамлардир, лекин олим бўлишнинг ўзи — содиқ бўлиш демак эмасдир. Илми бор экан, деб бараҳманларга ишонмоқ ва уларга сир айтиб, маслаҳат олмоқ яхши натижа бермайди. Разил ва чиркин одамларни илм

фазилатли қила олмайди, давлатга эришиб улар садоқатли бўлиб қолмайди. У мурдор бараҳманлар фурсатдан фойдаланиб шоҳдан қасос олиш, юракларидаги кин ва ғазаб оловларини сўндириб ўз дардларига шифо топиш мақсадида тушни қасддан мана шундай таъбирлаганлар. Улар аввало шоҳнинг кўзининг оқу қораси бўлган, манглайдан ақл ва камол асари кўриниб турган ёлғиз ўглини ҳалок қилишни истайдилар, сўнгра шоҳнинг садоқатли хизматчиларини ҳалок этиш, фили, туяси ва отини йўқ қилиш орзусидадирлар. Аммо менинг унчалик аҳамиятим йўқ, чунки шоҳ хизматида мендақалар кўп. Шоҳ бараҳманлар таклифини қабул этиб, бир зарба билан ўз яқинлари ва мулозимларининг ҳаммасини ҳалок қилса, ёлғиз ўзи қолади, шундан кейин бараҳманлар шоҳимдан истаганча қасос оладилар. Кўрган тушингизни ва бараҳманлар таъбирини садоқатли, тажрибали, дунё кўрган, келажакни тушунадиган Коридун ҳакимга айтиб берсангиз яхши бўларди. У гарчи бараҳманлар тонфасидан бўлса ҳам ўзи юмшоқ табиатли ва доно кимсадир. Бу икки фазилат бирлашса дунёда ундан юксак нарса бўлмайди... Агар унинг таъбири бараҳманларнинг айтганларига тўғри келса, шак ва шубҳа орадан кўтарилади. Аксинча бўлса, шоҳнинг комил ақли ёлғон билан ростни, ҳақ билан ноҳақни ажрата биледи. Шундан кейин шоҳ фармонини амалга оширишга тўсиқлик қиладиган ҳеч нарса қолмайди.

Бу сўз шоҳга маъқул тушди. Шоҳ дарҳол отга миниб, Коридун ҳаким қошига борди. Унга салом бериб, бош эгганича туриб қолди. Коридун деди:— Бу ерларга шоҳнинг қадам ранжида қилишларининг боиси нима? Амр этганларида мен ўзим шоҳнинг хизматларига борар эдим... Нима учун шоҳимнинг муборак юзиде ҳаяжон ва ташвиш аломатлари кўринади?

Шоҳ кўрган тушини ва бараҳманлар таъбирини унга батафсил сўзлаб берди. Коридун шоҳнинг айтганларини охиригача тинглаб деди:— Бунда хатога йўл қўйилибди. Бараҳманлар тушга нотўғри таъбир берганлар. Уларда на ақл ва маърифат бор, на инсоф, на мурувват. Шоҳим бу тушдан шод бўлиши керак, шукур қилиб садақ берсалар арзийдиган туш. Тушнинг таъбири қуйидагичадир: икки қизил балиқ — Ноҳованд шоҳининг сизга юбораётган икки элчиси ва устига тўрт сандиқ ёқут юкланган икки филидир; подшоҳимнинг орқасидан

учиб ўтган икки ўрдак Балх подшоҳининг сизга инъом қилган икки оқ отидир; шоҳимнинг чап оёғига чирмашган илон Чин хоқонининг сизга юборадиган қиличидир; шоҳимнинг ўзини қонга беланган кўргани — Казрув вилоятидан юборилаётган, қимматбаҳо тошлар билан безанган қизил ранг либосдир; шоҳимнинг тушидаги оқ туя — Бутхонагар шоҳининг шоҳим хизматига юборган бир оқ филидир; шоҳнинг бошида порлаган нарса Арзан шоҳининг ҳадя қилиб юборадиган тождир; шоҳимнинг бошини чўқиган қуш нимага ишора эканлигини билиш учун бир оз сабр қилиш керак. Лекин унинг зарар ва зиёни деярли йўқ — бу шоҳнинг яқин одамларидан бирининг баъзи бир норозилигига ишорадир. Шоҳ кўрган тушларининг таъбири шундан иборат. Етти марта туш кўрганингиз юқоридаги ҳадяларни келтираётган элчиларнинг етти кунда шоҳим даргоҳларига етиб келишларини кўрсатади. Бундан буён шоҳ ноаҳил одамларга сир айтмаслиги керак.

Шоҳ бу сўзларни эшитиб, ўзида йўқ севинди. Қўлини кўксига қўйиб шукурлар қилди. Коридунга ташаккурлар айтиб, шоду хуррам саройга қайтди. Етти кундан кейин элчилар кетма-кет туҳфалар билан етиб келдилар... Шоҳ севишиб деди: — Тушларимни душманларимга сўзлаб катта хато қилдим. Эрондухтнинг васиҳат ва маслаҳатлари бўлмаганда, бу тушларнинг оқибати даҳшатли бўлар эди. Қимнинг ақли бошида бўлса, самимий дўстлар, садоқатли мулозимларнинг маслаҳатларига қулоқ солади. — Сўнгра юзини ўғлига, вазирга ва мирзосига ўғириб деди:

— Бу ҳадялар хазинага олиб борилмасин, уларни шу ерда бўлишиб олинишлар, чунки сиз жуда катта бир таҳлика остида қолган эдингиз. Энг қимматбаҳо ҳадяни Эрондухт олади. Бу балонинг олдин олишда у буюк фидокорлик кўрсатди.

Билор деди: — Хизматчилар бирор ҳодиса рўй берганда, ўзларини балога қалқон қилиб, ҳукмдорлари учун жон фидо қилишга тайёр бўлишлари ва бу билан фахрланишлари керак. Ҳамма нарса подшоҳнинг толеига боғлиқдир; хизматчилар ўз-ўзларича, ҳукмдорнинг дастуриламали ва ёрдамларисиз бир нарса қила олмайдилар. Лекин фидокорлик кўрсатиш керак бўлиб қолганда, улар ҳаммадан олдин ўзларини майдонга ташлашлари керак... Мулозимлардан бирининг бахти кулиб, бундай

фидокорликдан кейин сог-саломат қолса, ўз бошлиғидан мукофот кутмаслиги керак. Лекин асримиз маликаси Эрондухтнинг бу ишда хизмати жуда катта бўлганлиги учун ё жавоҳирлар билан безалган тож ёки қизил либос унга берилиши лозим.

Шоҳ бу икки совғани саройга олиб боришни буюрди-да, ўзи ҳам ўша ерга жўнади, унинг орқасидан бошқалар ҳам эргашдилар. Шоҳ тож билан қизил либосни Эрондухтнинг олдига қўйишларини амр қилди ва унга қараб деди: «Қайсисини хоҳласанг, ол». Эрондухтнинг кўзига тож яхши кўринди, лекин тараддудланиб, Билор менга қайсисини маслаҳат кўрса, шуни оламан, деб унга қаради. Билор либосга ишорат қилди. Шоҳ Билордан шубҳаланиб, унга қаради. Эрондухт Билор билан ўзининг орасидаги имо-ишорани шоҳ сезганини билиб, шоҳнинг шубҳасини тарқатмоқ учун либосни эмас, тожни олди. Ана шундан кейин Билор қирқ йил умр кечирди ва ҳар сафар шоҳнинг ҳузурига кирганда, шоҳнинг кўнглидан шубҳасини чиқариб юбориш учун четга боқар эди. Шундай қилиб, вазирнинг ақли ва Эрондухтнинг фаросати бўлмаса эди, уларнинг ҳар иккаласи ҳам ҳалок этилган бўлардилар.

Шоҳ бир кечани Эрондухт билан, бир кечани Базмафруз билан ўтказар эди. Эрондухтнинг навбати эди, шоҳ унинг хилватига борди. Гўзал Эрондухт тожни ўзининг бошига кийиб, қўлида заррин товоқда таом тутиб шоҳнинг олдига келди, шоҳ унинг қўлидан овқат ея бошлади. Шу тахлитда улар ширин-ширин сўзлашиб ўтирган эдилар, кундоши Базмафруз қирмизи ранг либосини кийиб уларнинг ёнидан ўтиб кетди. Шоҳ уни кўриб, овқатдан қўл тортди. У кўзларига ишонмай қолди, эҳтиросининг шиддати унинг ихтиёрини қўлидан олди, ўзини тута олмай, Эрондухтга қараб деди:— Уша либосни танламасдан хато қилибсан.— Кундошига шоҳнинг қизиқиб боққанлигини кўрган Эрондухт рашк ўтида ёниб, ўзини босиб ололмай, қўлидаги товоқни шоҳнинг бошига отди, унинг юз-кўзини, уст-бошини булғатди.

Коридуннинг таъбири тўғри чиқди.

Шоҳ ғазабга тўлиб Билорни чақиртирди ва деди:— Бу нодоннинг тарбиясизлигини қара. Замон шоҳини, даврон ҳукмдорини қандай аҳволга солди-я! Олиб бориб бўйинини уз. Бу аҳмоқ билиб қўйсинки, унинг бундай жасорат қилишга ҳақи йўқдир.

Билор Эрондухтни ташқарига олиб чиққандан кейин ўз-ўзига деди:— Бу ишда шошилмаслик керак. Бу мисли йўқ доно, гўзал хотиндир. Мен ишонаманки, шоҳ унинг ҳижронига чидай олмайди. Шунча одам бу аёлнинг ақл ва фаросати туфайли ўлим гирдобидан қутулиб қолди. Мен аниқ биламанки, эртага шоҳ, бир оз сабр қилсанг бўлмасмиди, деб ғазабланади. Шунинг учун шоҳнинг қарори қатъий бўлмагунча мен уни ўлдирмай турай. Шоҳ пушаймон бўлса, хотин саломат қолади; мен ташаккур эшитаман; Эрондухтни ўлдириш қийин эмас. Шу билан учта хайрли иш қилган бўламан: биринчидан, Эрондухтнинг ҳаётини сақлаб қоламан; иккинчидан, шоҳни хурсанд қиламан, учинчидан, халқ ичида ҳурмат ва шуҳрат қозонаман.

Шундан кейин у Эрондухтни ўз уйига олиб келиб, уни подшоҳ ҳарамхонасида ишловчи икки содиқ маҳрамга топширди. Ўз уйидагиларига уни яхши ҳурмат қилиб, хизматида бўлишларини буюрди. Ўзи эса қиличини қонга бўяб, ғамгин ҳолда шоҳнинг ҳузурига келди ва деди:— Шоҳнинг амр-фармонларини бажо келтирдим.

Шоҳнинг ғазаби бир оз совиган эди, бу сўзни эшитиб, бутун вужуди ларзага келди. Эрондухтнинг ақл ва камоли, гўзал жамоли унинг кўз ўнгида намоён бўлди. Қалбини чуқур қайғу қоплади, лекин ўз ҳаяжон ва изтиробини Билордан яширишга, пушаймон бўлганини билдирмасликка уринди. Амрининг ростдан ҳам бажо келтирилганлигини ё келтирилмаганлигини сўрашдан уялар эди. Шоҳ вазирнинг сабрли, доно, юмшоқ кўнгилли ва тажрибали эканлигини билгани учун Эрондухтнинг ўлими кечиктирилганлигига кўнглида ишонар эди, лекин аксини эшитиб қолишдан кўрқиб, унинг номини тилга олишга ботинмас эди. Бу масаланинг нақадар нозик эканлигини фақат оқил одамларгина эмас, ҳатто нодонлар ҳам тушунарди.

Вазир шоҳнинг юзида пушаймонлик аламларини кўриб, деди:— Эй шоҳим, ғамнок бўлманг, бекорга ташвиш тортишнинг фойдаси йўқ. Хафагарчилик баданни бўшаштириб, ақлни заифлаштиради. Подшоҳнинг ғамбодалигини кўриб, мулозимлар ҳам қайғурадилар, душманлар хурсанд бўладилар. Сабр қилинг, шоҳим. Агар истасалар мен бу ҳодисага ўхшаган бир ҳикоя сўзлаб берай.

Шоҳ сўради:— У қандай ҳикоя?

Ҳикоят. Билор деди:— Бир жуфт кабутар бор эди. Улар уяларини арпа-буғдойга тўлдириб қўйдилар.

Нар модага деди:— Ҳозир ҳамма ёқ ўт билан қопланган. Йиққан донларимизни асраб қўйсак, қишда кунимизга ярайди. — Мода унинг гапини маъқуллади. Донлар нам бўлгани учун уянинг ичи лик тўлиб кетган эди. Ёрингарчилик ўтиб, ёзнинг иссиқ кунлари бошлангандан кейин у қуриб, камайиб қолди. Нар кабутар узоқ сафарга кетганди. Қайтиб келганида доннинг камайиб қолганини кўриб, модага деди:— Ахир буни қиш учун олиб қўйган эдик-ку, нега единг?! Мода «мен еганим йўқ», деб қанчалик оинт ичмасин, нар ишонмади, газабланиб, модани шундай урдик, бечора шу он жон берди. Қиш келиб, ёринлар бошланди, ҳаво намланиб, донлар яна бўртиб, аввалгидек бўлиб қолди. Буни кўрган нар кабутар фарёд қилиб, ғамгусор ёри фироқида куйиб дер эди: «Афсуски, сўнгги пушаймондан фойда йўқ».

Ақлли одам нар кабутар каби ҳижрон ўтида ёнишни истамаса, одамларга жазо бериш ва уларни қатл этиш учун шошилмаслиги керак... Амалга оширадиган тadbирнинг натижасини олдиндан биладиган, атрофлича ўйлаб иш қиладиган адолатли, саховатли ва раиятпарвар шоҳ бахтиёр саналади. Шоҳнинг, албатта, бундай насиҳатомиз сўзларга эҳтиёжи йўқ. Бу сўзларни айтишдан мақсадим шуки, шоҳ бир хотин учун бу қадар алам чекиб, ғамгин бўлмасин. Саройда ўн икки минг хотин бор...

Шоҳ вазирнинг бу сўзларини эшитиб Эрондухт қатл қилинибди, деб ташвишга тушди ва деди:— Тасодифан оғзимдан чиққан бир сўзни ҳукм деб билиб, бир одамни ҳалок этдинг. Ҳикмат эгаларига хос бўлган сабр ва тоқатни унутдинг...

Вазир деди:— Икки тонфа одамнинг боши ғамдан чиқмайди: бири — ҳаётини ёмон ишларга сарф қиладиган, иккинчиси — имконияти бўлса ҳам яхшилик қилмай, диган одамлар. Уларнинг ҳаётида хурсандчиликдан кўра хафагарчилик кўп.

Шоҳ деди:— Сендан узоқ бўлмоқ лозимдир.

Вазир деди:— Икки хил одамдан узоқ бўлмоқ лозимдир: бири — қилган ишининг натижаларини ҳисобга олмай, диган, яхши билан ёмонни фарқ қилмайдиганлардан; иккинчиси — кўзларини бошқаларнинг молига тиккан, қулоқларини фисқу фасод ва ғийбатларга ўргатган, вақ

тини айшу йшрат билан ўтказган ёмон нафсли одамлардан.

Шоҳ деди:— Билор, сен жуда ҳозиржавобсан.

Билор деди:— Уч тоифа одамда шундай хосият бўлади: ўз мол ва давлатини лашкар ва халқ билан баҳам кўрган шоҳларда; ўз эрига лойиқ бўлган хотинларда; иши билан сўзи тўғри келадиган олимларда.

Шоҳ деди:— Эй Билор, сенинг ёнимдалигинг мени асабийлаштирмоқда.

Билор деди:— Икки тоифа одам кишининг асабини кўзгатади: тили аччиқ ва ифлос хотин; хотинини ҳар доим сўкадиган, урадиган жирканч эр.

Шоҳ деди:— Сен нонкўрлик қилиб маликани ўлдирдинг, менга шу вақтга қадар қилган хизматинг зое кетди.

Билор деди:— Уч хил одамнинг меҳнати зое кетади: оқ кийим кийиб ифлос иш қилганларнинг; гўзал хотини ва чиройли болаларини ташлаб, эҳтиёжи бўлмаса ҳам гурбатда умрини ўтказганларнинг; янги этик кийиб сувга тушиб кўн ювганларнинг.

Шоҳ деди:— Сен азоб ва исканжага лойиқсан.

Билор деди:— Азоб ва исканжага икки хил одам лойиқ: бири — халқни сабабсиз раижитганлар; иккинчиси — ўринсиз саволлар билан одамларни танг қилиб, берилган жавобларга қулоқ осмаганлар.

Шоҳ деди:— Ҳой, борган сари аҳмоқлашиб кетаётибсан-а!

Билор деди:— Бу сўзни эшитишга уч тоифа одам лойиқ; биринчиси — уйи кичик бўлса ҳам тахта йўниб, пайраҳа ва қириндини йиғиштириб олмаган, бу билан хотин, бола-чақасига уйи тор келиб қолган дурадгор; иккинчиси — соч олишда маҳорати бўлмаган, тез-тез одамнинг бошини кесиб яра қиладиган сартарош; учинчиси — гурбатда яшаб, мол-давлати хотинига ва болаларига эмас, душманларга насиб бўлган савдогар.

Шоҳ деди:— Эрондухтни кўргим келяпти.

Билор деди:— Уч хил одам эришиш мумкин бўлмаган уч нарсага эришишни орзу қилади: гуноҳ иш қилганлар — савобни; ёмонлик қилганлар — яхшиликни; умрини фосиқлик ва дилозорлик билан кечирганлар — жаннатни.

Шоҳ деди:— Мен ўзимни-ўзим жазоладим.

Билор деди:— Уч хил одам ўзини-ўзи жазоласа бўла-

ди: эҳтиёт чораларини кўрмай, жангга кириб ярадор бўлганлар; вориси бўлмаган, судхўрлик билан мол гўплаган, арзон олиб, қимматга сотадиган савдогарлар; ёш ва ахлоқсиз хотин олиб ҳар куни дакки еган, хотини эса эрсираб унинг ўлимини тилайдиган чоллар.

Шоҳ деди:— Қара, сенинг кўз ўнгида обрўйим нақадар тушиб кетганки, менга шунчалик ярамас нарсаларни сўзлашга журъат этяпсан.

Билор деди:— Фақат уч тоифа одамлар ўз хўжаларига ҳақорат кўзи билан қарайдилар: биринчиси — ўз ҳурматини сақламаган, суюқ ҳазилларни севадиган, орқа-ўнгига қарамасдан гапирадиган, катталар билан қандай сўзлашиш қоидаларидан хабарсиз, оғзига келганини қайтармаган, хўжаси билан ўтириб ичкилик ичишган навкарлар.

Иккинчиси — қисқа муддатда бойлик орттириб, хўжасидан кечган, шунинг учун ўзини хўжасидан юқори тутган нонкўр хизматчилар.

Учинчиси — ўзи лойиқ бўлмагани ҳолда ишонч қозониб, хўжасининг яқин одамлари қаторига кирган, суҳбат вақтида унинг сирларидан воқиф бўлгани учун керишган мулозимлар.

Шоҳ деди:— Сен жуда эзма, ўринсиз сўзлайдиган, оғзи бўш бир дўст экансан!

Билор деди:— Уч хил одамни бундай айб билан қораласа бўлади: биринчиси — подонни тўғри йўлга солиб, уни илмга қизиқтиришни истаган, лекин меҳнат қилиб нарсаларни ўргатгандан кейин ташаккур ўрнига ярама сўзлар эшитган, сўнгра афсус еган одамни;

иккинчиси — аҳмоқни ишига эмас, сўзига қараб юксак вазифага тайин этган; унга ишониб яширин топшириқ берган, сўнгра эса ҳар дақиқа ўзи ҳақида унинг минг хил ёлғон ва уйдирма тарқатаётганини эшитиб пушаймон бўлган одамни;

учинчиси — ўз сирини сақлай олмайдиган шахсга сир айтган одамни.

Шоҳ деди:— Сен жуда ҳам лақма экансан-ку!

Билор деди:— Уч хил одамни лақма деса бўлади:

биринчиси — танимаган одамга қарз берган, нота ниш одамни душман билан ўзи ўртасида воситачи қилган одамни;

иккинчиси — шижоат, жасурлик, сабр, вазминлик, садоқат, дўстлик, маслак ва эътиқоддан лоф уриб, уруш

қуни фалокат юз берганда, душман хужумга ўтиб, Ватани тахлика остида қолганда қочиб яширинган одамни;

учинчиси — тилида ўзини художўй қилиб кўрсатиб, бутун кунини айш-ишратда кечирадиган фосиқ одамни.

Шоҳ деди:— Сен менга мамлакатни бошқариш сабоғини бериб, ўзингни истеъдодли ва ишбилармон вазир қилиб кўрсатишни истаётганга ўхшайсан.

Билор деди:— Лаёқати бўлмагани ҳолда уч тоифа одам ўзини истеъдодли гумон қилади: биринчиси — юқори ва қуйи пардани ажрата олмаган, паст ва баланд овозни фарқ қила олмаган, тор билан камонни аралаштирадиган билимсиз муғанний; иккинчиси — ранг беришни билмаган, соя билан нурни ажратмайдиган тажрибасиз рассом; учинчиси шеърдан лоф уриб, ғазалдан сўз очган, лекин ўқиганда тугиладиган, ғазал ёзишга мажбур бўлганда қўл остидагиларидан қофия сўраган шоир.

Шоҳ деди:— Эй Билор, сен Эрондухтни ноҳақ ўлдирдинг.

Билор деди:— Уч тоифа одам ноҳақ иш қилади: биринчиси — билиб туриб ёлгон гапирганлар, сўз бериб устидан чиқмаганлар, иккинчиси — ғазабларини боса олмаган ҳукмдорлар; учинчиси — мақсадларини, айниқса, муҳим сирларини дуч келган одамга гапирган шоҳлар.

Шоҳ деди:— Эй Билор, мен сендан қўрқаман.

Билор деди:— Ёлғиз тўрт хил жонивор сабабсиз қўрқади: биринчиси—читтак, осмон йиқилиб кетишидан қўрқиб, оёғини осмонга қилиб ётади; иккинчиси—лайлак, икки ёғини қўйса ерга ботиб кетишидан қўрқиб доим биттасини кўтариб туради; учинчиси — чувалчанг, қўп лой есам тугаб қолади, деб қўрқиб, оч юради; тўртинчиси — кўршапалак, инсон унинг гўзаллигига мафтун бўлишидан ва бошқа қушлар каби тутиб қафасга солишидан қўрқиб кундузлари уясидан чиқмайди.

Шоҳ деди:— Эй Билор, сен марҳаматни хиёнатдан ажрата олмаяпсан!

Билор деди:— Тўрт хил одам буларни бир-биридан ажрата олмайди: биринчиси—оғир, давосиз касалликка мубтало бўлиб, ўз ширин жонини қадрламаган ва бошқалар ҳам шундай деб ўйлаган бемор; иккинчиси — шавкатли ва кучли хўжасига дуч келганда ўзини йўқо-

тиб қўйган гуноҳкор қул; учинчиси — жанг майдонида душманга юзма-юз келганда ҳар нарсани унутиб қўйган аскар; тўртинчиси — ўзидан ҳам шафқатсиз бир жаллоднинг қўлига тушиб ўлимини кутган золим.

Шоҳ деди: — Энди сенга ишониб бўлмайди.

Билор деди: — Ақлли одам тўрт тоифага ишонмайди, қуйруғи босилган илонга, оч қолган йиртқич ҳайвонга, раҳмсиз шоҳга ва инсофсиз ҳукмдорга.

Шоҳ деди: — Иккимизнинг фикримиз бир-бирига тўғри келмайдиганга ўхшаяпти.

Билор деди: — Тўрт хил нарса бир-бирига тўғри келмайди: гўзаллик билан хунуклик; яхшилик билан ёмонлик; ёруғлик билан қоронғилик; кундуз билан кеча.

Шоҳ деди: — Сенинг эътиборинг қолмади.

Билор деди: — Тўрт хил одам эътибордан қолади: ўғрилиқда шуҳрат қозонганлар; ахлоқсизликда ном чиқарганлар; ёлғончиликда донг чиқарганлар; ақли кам, оғзи бўшлар.

Шоҳ деди: — Менинг қалбимда шу чоққача бўлмаган шундай бир чексиз ғам, шу даражада оғир бир дард борки, бунинг давоси ёлғиз Эрондухтдир. Афсуски, у энди йўқ.

Билор деди: — Беш хил аёллар учун қайғу-ҳасрат чекеа арзийди: олижаноб, покиза ва гўзаллар учун; ақлли, қаноатли, ифбатли, вафолилар учун; бутун ҳаракатларини ўйлаб қиладиган, эрининг борида ҳам, йўғида ҳам ҳурматлаб, ўзини ва номусини сақлаганлар учун; яхши ва ёмон кунларда фидокор бўлишни ўзларига шор қилиб олганлар учун; юзидан кулги аримайдиган, тиши ширин, қўли баракали, қадами қутлуғ бўлганлар учун.

Шоҳ деди: — Кимда-ким менга Эрондухтни топиб келтирса, унга истаганидан ҳам кўпроқ бойлик бахшида қилиб, юксак мансабларга кўтарар эдим.

Билор деди: — Фақат беш тоифа одам дунё молини ўз жонидан азиз кўради; ғорат учун уруш очганлар; қалин девор остига кўмилган хазинани қазиб чиқаришга киришганлар; фойда учун денгиз саёҳатига чиққан савдогарлар; маҳбус кўпаярмикан деб зориққан зиндончилар; порахўр қозилар.

Шоҳ деди: — Сен Эрондухтни ўлдириб, менинг юрагимга шундай адоват ўтини солдингки, уни ҳеч нарса сўндира олмайди.

Билор деди:— Ёлғиз тўрт махлуқ ўртасидагина шундай адоват бўлиши мумкин: бўри билан қўйнинг, мушук билан сячқоннинг, лочин билан какликнинг, бойқуш билан қарганинг...

Шоҳ деди:— Сен бутун умринг бўйи қилган яхшиликларингни зое кетказдинг.

Билор деди:— Етти хил одамнинг меҳнати зое кетади: бировга эҳсон қилгандан сўнг унга миннат қилганлар; бировни кечиргандан сўнг унга азият берганлар; тузалмас дангаса ва ёлғончи одамларни тарбияламоқчи бўлган шоҳлар; қўрслиги мулойимлигидан, зулми раҳмидан устун бўлган ҳокимлар, нонқўр фарзандларига ҳаддан ташқари умид боғлаган меҳрибон оналар; бировнинг ҳақидан қўрқмайдиган одамларни мўътабар ҳисоблаб, уларга омонат берган сахий олижаноблар; ўртоқларининг бемаъни суҳбатлари билан фахрланадиганлар, тўғри ва мўмин одамларга инонмаганлар.

Шоҳ деди:— Эй Билор, бундан сўнгра бизнинг орамызда дўстлик бўлиши мумкин эмас.

Билор деди:— Ҳикмат эгалари олти хил одамлар билан дўст тутинмайдилар: ақлдан маҳрум бўлганлар ила маслаҳатлашганлар; буюк ишлардан сабри тез тугайдиган, кам ҳафсалалилар билан; ўзи айтган сўзидан тонган ёлғончилар; пулни ҳаётдан афзал кўрган очкўзлар, узоқ сафарга чиқишга қасд қилган заиф одамлар; ўз муаллимини ва бошлиғини танимаган худписандлар билан.

Шоҳ деди:— Эй, Билор, ахир сен синовдан ўтган эдинг-ку?

Билор деди:— Одамни ёлғиз ўн хил йўл билан синовдан ўтказиш мумкин: йиғитни — урушда; деҳқонни — экиш-йиғишда; хўжани — ғазабланганида; савдогарни — ҳисобда; дўстни — ишинг тушганда; қариндошни бахтсизлик юз берганда; зоҳидни — қаноатда; камбағални — сабрда; давлатмандни — саховатда; хотини ва давлати қўлдан кетганини — тоқатда.

Билор шоҳнинг сиймосидан ғазоби ҳаддан ошганлигини, сабр косасининг тошганлигини кўриб, сўз шу ерга келганда жим қолди ва ўз-ўзига деди: «Энди хафагарчиликни хурсандчиликка айлантириш, Эрондухтнинг саломатлигини хабар қилиш вақти келди. Шоҳнинг эҳтироси алангаланди. Висол ҳаваси сўнги даражага етди. Шуниси ҳам борки, у юқорида мен айтган аччиқ ва таҳ-

қиромиз сўзларга чидади, ғазаби қўзиса ҳам ўзини бо-
сиб ўтирди. Бундан ортиқ имтиҳон қилиб бўлмайди». Сўнгра шоҳга қараб деди:— Шоҳнинг умри узун, давла-
ти абадий бўлсин. Унга тенг келадиган шоҳни мен дунё-
да кўрмаганман. Қайси бир шоҳда шундай қудрат бор-
ки, у мен каби хокисор, вазифаси кичик бир бандасининг
қаттиқ ва беибо сўзларига, андазадан тамомила чиқиб
кетиб, ҳаддан ошганлигига узоқ чидаб тура олсин? Ҳол-
буки, бизнинг шоҳ ўзини тутиб ғазабнинг ғолиб келиши-
га йўл қўймади... Унинг беозорлиги ҳадсиз, илми ҳудуд-
сиздир. Шоҳнинг адолатли ва раҳмдил эканлиги тиллар-
да дoston, саховати, мулоимлиги дилларда муҳаббат
уйғотган, мулоимлиги ва юрагининг кенглиги оламга
машҳурдир. Бениҳоя қудрат ва иқтидорга эга бўлган шоҳ
мен каби қулнинг совуқ ва қаттиқ сўзларини чидам
билан эшитиб уни жазолашга жазм қилмади. Қайси қул
бу миннатдорликни унута олади. Ахир ўткир ханжари
қўлда ярқираб турган шоҳ кесилиши керак бўлган бош-
ни танидан жудо қилмади. Буни ҳукмдорнинг донолиги
ва беозорлигидан бошқа нарса билан изоҳлаб бўлмай-
ди. Мен шоҳ олдида гуноҳкор эканлигимни эътироф эта-
ман. Агар шоҳ мени исканжага гирифтор этиб, жазога
мустаҳиқ қилса ҳақи бордир. Мен гуноҳ бўлса ҳам
шоҳнинг амрини бажо келтиришни кечиктиришни ўзим-
га раво кўрдим, айтган гапларнинг ҳаммасини кўрққа-
нимдан гапириб ўтирибман. Энди эса, шоҳимга таъзим
қилиб, дунёнинг маликаси Эрондухт ўлдирилмаганлиги-
ни эълон этаман.

Шоҳ бу сўзни эшитиши билан қалби шодлик билан
тўлиб, юзи порлаб кетди, кўзларида севинч учқуни чақ-
нади. У Билерга деди:— Мен сенинг самимият ва садо-
қатингга ишонар эдим, сен ғазаб вақтида берилган бу
амрини бажо келтиришда шоянмаслигинг, масалани
тубдан ўрганиб чиққандан кейингина уни ижро этишинг-
ни билар эдим. Эрондухт катта айб иш қилиб қўйди.
Лекин гуноҳдан ўтиб бўлмайдиган жиноят қилгани
йўқ. Вафодор ёр, ишончли сирдош, қадами қутлуғ бўл-
ган Эрондухтнинг жонини сақлаб, нақадар улуғ иш қил-
ганинг яна ҳам равшан бўлди. Юқоридаги суҳбатда айт-
ган сўзларинг учун сени гуноҳкор қилиш мумкин эмас.
Чунки сен менинг буйруғимни кўр-кўрона ижро қилмай,
масалани тушуниб етганингдан кейин уни амалга ошир-
моқчи бўлибсан. Бу сенинг ақл ва камолинг юксакли-

гидан, эҳтиёткор ва тажрибанг ўткирлигидан далолат беради, бизнинг кўз ўнгимизда сенинг қадр-қимматинг-ни, обрў ва эътиборингни янада орттиради. Сен бу ишинг билан бизга катта хизмат қилдинг. Биз ҳам унга лойиқ даражада яхшилигингни қайтарамиз. Шоҳлар ўзларига ниҳоятда эҳтиёткор ва тажрибали, сабрли ва ишбилармон хизматчилар топмоқлари лозимдир. Дебдурларки: «Ишни истаганга эмас, билганга топшириш керак». Энди бизнинг бу суҳбатимизни, орзу ва истагимизни, ўзр ва пушаймонимизни бориб Эрондухтга етказмоқ сенинг бурчинг.

Эрондухтга айт, тез келсин, янгидан жўш урган севги ва шодлигимиз авжига етсин. Биз ҳам фироқ зиндонидан чиқиб висол айёмига етишайлик, мажлис қуриб кайфу сафо сурайлик.

Билор деди:— Рост айтасиз, энди висол дамани ортиқ кечиктириб бўлмайди. — Сўнгра Эрондухтнинг ёниг келиб, подшоҳ билан бўлиб ўтган ҳамма воқеани гапириб берди ва уни таклиф этаётганини билдирди.

Эрондухт бу хабарни эшитгач, бир зумда ясанди. Билор билан бирга шоҳнинг ҳузурига келди, таъзим қилиб, деди:

— Мен шоҳнинг бу олижаноблигига қандай қилиб ташаккур этишимни ҳам билмайман. Билор шоҳнинг марҳамат ва карамига, адл ва саховатига қаттиқ ишонмаганда эди, буйруқни кечиктиришга журъат эта олмаган бўларди.

Шоҳ Билорга деди:— Сен бизни қарздор қилиб қўйдинг. Мен сенинг хайрихоҳ экаплигинга ҳеч вақт шубҳа қилмаган эдим, лекин шу бугун хайрихоҳлигинг яна бир марта исбот қилинди. Бундан кейин сенинг мартабанг яна ҳам улуг, ҳуқуқинг бошқаларникидан яна ҳам ортиқ бўлади. Бундан буён ҳеч бир катта-кичик масала сенинг маслаҳатингсиз ҳал қилинмайди.

Билор деди:— Шоҳнинг давлати абадий, қудрати мустаҳкам, умри узоқ бўлсин. Унинг барча бандалари сидқидиллик билан хизмат қилишга, қўлларидан келганича яхшилик қилишга мажбурдирлар. Улар минг йил умр кўриб, минг йил камарбаста бўлсалар-да, хизматлари шоҳнинг кўргазган лутф ва марҳаматининг мингдан бирига ҳам тенг бўла олмайди. Мен шоҳдан фақат бир нарсани сўрардим, у ҳам шундан иборатки, шоҳ бундан кейин амр қилиш, ҳукм чиқаришда ҳеч вақт шошилма-

син, ҳовлиқмасин, ғазаб вақтида одамнинг тақдирин ҳал этмасин.

Шоҳ деди:— Сенинг насиҳатингни қабул қиламан. Бундан кейин ўйламасдан, сендек мулозимларнинг маслаҳатини олмасдан, ўлчаб-бичмасдан туриб амр-фармон бермайман.

Шоҳ вазирга ва Эрондухтга қимматбаҳо либослар инъом қилди. Уларнинг икковлари унга ташаккур айтдилар. Эртаси кун шоҳ тушини нотўғри таъбир қилган бараҳманлар тўғрисида маслаҳатлашиб, уларнинг баъзиларини қатл қилдирди, баъзиларини зиндонга солдирди, баъзиларини дорга остирди.

Шоҳ Коридун ҳакимни саройга чақиртириб келиб, унга бош-оёқ қимматбаҳо сарупо ҳадя қилди, бараҳманларнинг жазоланганини айтди.

Коридун унинг қилган ишени маъқуллаб деди:—Зотим ва ғаддор хонларнинг жазоси шундай бўлади.

Коридун кетгандан кейин шоҳ Билорга деди:— Сен ҳам бориб дам ол, биз ҳам Эрондухт билан ўзимиз маҳрамона суҳбат қилайлик...

Шоҳларнинг энг яхши хосияти бўлган донолик, безорликнинг афзаллиги ҳақидаги ҳикоя мана шундан иборат.

САИЁҲ ВА ЗАРГАР БОБИ

Рожа бараҳманга деди:— Шоҳларнинг бошқа хосиятларига нисбатан безорлиги, донолигининг устунлиги ва фазилати ҳақидаги ҳикояни эшитдим. Энди менга бир қисса айтиб берсанг, унда султонлар хизматчиларни қандай танлаши ва қандайларини устун қўйиб, ўз лутф-карами билан сарафроз қилиши баён қилинсин...

Бараҳман деди:— Подшоҳлар қандай одамни, қай вақт ва қандай ишга тайин этишни билиши керак. Шоҳ хизматчиларни танлашда уларни маҳак¹ тошига суртиб олиши, турли синовлардан ўтказиши, уларнинг ҳар бирисининг қўлидан нима келишини, нимага қобил эканлигини, ақл ва идрокнинг даражасини, садоқати ва фидокорлигини билиб олиши керак... Чунки шоҳ хизматида бўладиган одамдан ҳар нарсадан олдин тўғрилиқ ва садоқат талаб этилади. Хизматчилар эътиборли ва вафоли бўлганларидагина уларнинг истеъдоди фойдали бўлади. Бир одамнинг тўғрилиги ва садоқатли эканлигини аниқ билиб олиш учун ҳар нарсадан олдин, унинг аждоди, ота-боболари ким эканлигини билиш керак. Улар тўғри, садоқатли, қаттиқ кунда саботли, оғир вақтларда чидамли бўлишлари керак. Ота-боболари мана шундай хислатларга эга бўлиб, уларнинг авлодларига шу яхши хусусиятлар ўтган бўлса, уларни шоҳ хизматига тайёрлаш лозим. Агар бу масалада иштибоҳ бўлса, ундай одамларни асло яқинлаштирмаслик, шоҳга сирдош қил-

¹ Олтин ва кумушга суриб, буларнинг аслигини аниқлайдиган тош.

маслик керак. Улардан ҳеч қандай хайрли иш кутиб бўлмайди.

Яхши хусусиятли одамлар танланиб олингандан кейин, уларни тўғри сўзлаш ва садоқатли бўлиш руҳида тарбия қилмоқ лозим. Ёлғончилик катта гуноҳдир, шоҳ атрофида бўлган одамлар ўзларини ёлғон гапиришдан сақлашлари керак. Ёлғончи деб ном чиқарган одамга ҳеч ким ишонмайди, уни ҳеч ким ҳурматламайди. Ҳеч бир ақлли шоҳ одамнинг қанчалик садоқатли эканлигини синовдан ўтказмасдан туриб, унга муҳим иш топширмайди. Пасткаш ва разил одамлар яхшиликнинг қадрини билмайдилар. Улар шамол қайси томонга эсса, ўша тарафга қараб кетаверадилар. Олижаноб одамлар, улуғ санъаткорлар бундай хосиятга эга бўлишдан ўлимни афзал кўрадилар.

Энг тўғри йўл шуки, шоҳлар хизматчи танлашда, унинг шаън-шавкати, бойлиги ва давлатига эмас, истеъдод ва қобилиятига, ахлоқ ва тарбиясига қарашлари керак. Чунки шоҳ хизматида бўлганлар учун ақл ва камол, шаън ва шавкат, илм ва истеъдод буюк давлатдир... Илмли ва ҳикматли одамлар назарида бойликнинг қиммати бўлмайди. Шоҳ хизматида лойиқ топилган одам илмли, тўғри, нафсини тия билувчи бўлмоғи керак. Шоҳнинг вазифаси, ўзи тарбият қилган хизматчиларига вазифа топшириб, ўлкани идора этиш ишида уларга ишонч билдиришдан иборатдир. Хизматчи фидокорлик кўрсатганда шоҳ мукофот бериб уни рағбатлантирсин, унинг вазифаси қанча кичик бўлса, шоҳ унга шунча катта марҳамат кўрсатсин. Аммо хизматчининг тўғри, садоқатли, ақлли ва етук эканлиги аниқ маълум бўлгандан кейин уни мукофотга сазовор этмоқ керак. Хуллас, подшоҳлар ўз хизматчиларининг ким эканликларини ва нимага ярай олишликларини билмоқлари лозим. Акс ҳолда агар улар ўйламасдан, тасодифий одамларга иш топшириб қўйсалар, кейин пушаймон бўладилар. Бунга мисол қилиб, заргар ҳақидаги ҳикояни келтириш мумкин.

Рожа сўради:— У қандай ҳикоя?

Ҳикоят. Бараҳман деди:— Овчилар ҳайвонларни тутиш учун чўлда бир қудуқ қазиб, устини беркитиб қўйган эдилар. Бир куни барс, маймун, илон, улардан кейин бир заргар ҳалиги қудуққа тушиб кетди. Ҳайвонлар ўзлари билан овора бўлиб, заргарга зарар етказмадилар.

Бу ҳодисадан бир неча кун ўтгандан сўнг у ердан бир сайёҳ ўтиб қолди. Заргарнинг аҳволини кўриб, «бу кишини чоҳдан қутқаришдан ҳам ортиқ савоб иш бўлмаса керак», деб арқон келтириб қудуққа солди. Биринчи бўлиб маймун, иккинчи бўлиб илон, учинчи бўлиб барс юқорига чиқдилар. Уларнинг ҳар учаласи сайёҳга қараб дедилар:— Ҳар биримизнинг бўйнимизда қарзинг бор. Сен бизга жуда катта яхшилик қилдинг. Лекин афсуски, бизлар ҳозир яхшилигингни қайтара олмаймиз.

Маймун деди:— Менинг ватаним шаҳар чеккасидаги тоғдадир.

Барс деди:— Мен шу яқин орадаги ўрмонда яшайман.

Илон деди:— Менинг уям шу шаҳар қўрғонининг тагидадир. Ёрдамга муҳтож бўлсанг, бизга хабар эт, балки бизга қилган хизматинг эвазига яхшилик қайтарармиз. Энди эса бир маслаҳатимиз бор: у кишини қудуқдан чиқарма. У ёлғончи, яхшиликка ёмонлик қилувчи, вафосиз одам. Важоҳатига алданма, хулқ-атвори жуда жуда ёмон. Бир неча кун бирга бўлиб, унинг хусусиятларини билиб олдик. Ҳеч кимнинг қадрини билмайди. Айтганимизни қилмасанг, охирида пушаймон бўласан...

Сайёҳ уларнинг сўзига қарамай арқон тушириб, заргарни қудуқдан тортиб олди. Заргар миннатдорчилик билдирди ва деди:

— Агар йўлингиз фалон ердан тушса, ҳамиша хизматингизга тайёрман.

Сўнгра видолашиб ҳар қайсилари ўз уйларига кетдилар.

Орадан бир неча вақт ўтгач, сайёҳнинг йўли ҳалиги шаҳарга тушди. Маймун уни узоқдан кўриб, югурганича олдига келди ва деди:— Маймунларда сени хурсанд қиладиган ҳеч нарса йўқ, бир нафас кутиб ўтиргин, мева келтираман.

Озгина вақт ўтгандан кейин маймун мева олиб келди. Сайёҳ ундан тўйиб еб, йўлга равона бўлди. Узоқдан уни барс кузатиб турар эди. Сайёҳ уни кўриб қўрқиб кетди, қочмоқчи бўлиб турганда, барс келиб салом берди ва деди:— Қўрқма, биз ҳали сенинг яхшилигингни унутганимиз йўқ. Бир нафас сабр қил, ҳозир келаман.

Барс сарой боғига кириб амирнинг қизини ўлдирди ва унинг маржонини олиб келиб сайёҳга берди. Сайёҳ ташаккур билдириб, шаҳарга жўнади. Бирдан унинг ёдига заргар тушиб, ўз-ўзига деди: «Ҳайвонлар аҳдларига

вафо қилиб, мени шунчалик ҳурмат билан кутиб олдилар, заргар қандай иззат-ҳурмат билан меҳмон қилар экан? Менга ҳадялар тақдим этиб, совғаи салом билан кузатса керак, чунки у заргар ҳайвон эмас, одам-ку».

Шундай қилиб, сайёҳ шаҳарда заргарнинг уйини ахтариб топди. Заргар сайёҳни кўриши билан гоят севиниб, меҳрибонлик билан қарши олди. Улар бир соатча у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди, ўтган кунларини эслаб дардлашишди. Сўнгра сайёҳ маржон ҳақида сўз очди. Уни сотиш фикрида эканлигини, бу ишда заргарнинг ёрдамига муҳтож эканлигини айтди-да, маржонни ёнидан чиқариб кўрсатди. Заргар тасалли бериб, деди:— Ҳеч ташвиш тортма, буни сотмоқ менга сув ичишдек осон гап. Бир нафас сабр қил, ҳозир келаман.

Заргар чиқиб кетди. У маржонни кўриш биланоқ таниган эди — уни заргардан амирнинг ўзи қизи учун сотиб олган эди. Заргар ўз-ўзига деди: «Қўлимга нозик нарса тушди, агар фурсатдан фойдалана олмасам, мени одамлар аҳмоқ дейдилар, зўр давлат, сарупо ва инъомдан маҳрум бўламан».

Хиёнат қилиш қарорига келиб, у сарой томон йўл олди ва амирга қизини ўлдириб, маржонини ўғирлаган одамни тутганлигини хабар қилди. Амир бир одам юбориб сайёҳни саройга келтирди.

Шоҳ сайёҳни шаҳарда сазойи қилиб айлантириб, сўнгра зиндонга солишни, эртасига эрталаб эса дорга осишни амр этди. Шаҳар девори ёнидан ўтаётганларида уларни илон кўриб қолиб деди:— Вафосиз одамга яхшилик қилсанг, ёмонлик қилади, деб айтмабмидим?.. Кимки разил, пасткаш ва нонхўр одамдан мардлик кутса, унинг оқибати мана шу бўлади. Мен сени бу аҳволдан қутқармоқ учун бир тadbир кўрайин. Бориб амирнинг ўғлини чақиб олай, бутун шаҳар уни муолижа қилмай сени маслаҳатга чақирсинлар. Сен аввал ўз бошингдан ўтганларини гапириб бер, сўнгра мана бу ўтни касалга бер, у есин, ўша соат шифо топади, балки сен мана шу йўл билан нажот топарсан.

Сайёҳ ташаккур айтиб деди:— Мен ўз сиримни номардга айтиб, катта хато қилибман.

Илон деди:— Пушаймон еб ўтиришнинг вақти эмас, ўтган ишга саловат дерлар. Охири хайрли бўлсин.

Илон саройга йўл олди ва у ерга бориб, амирнинг ўғлини чақди. Сўнгра ҳаммага эшиттириб: «Шаҳзодани

илон чақди, давосини фақат қамалган сайёҳгина билди», — деди-да, югурганича инига кириб кетди, уни ҳеч ким кўрмай қолди.

Сайёҳни зиндондан чиқариб, амир ёнига олиб бордилар. У аввал бошидан ўтганларни гапириб берди, сўнгра шаҳзодани муолижа қила бошлади. Шаҳзода соғайди. Сайёҳнинг гуноҳсиз ва тўғри одам эканлиги амирга аён бўлди. Сайёҳга қимматбаҳо либос ва яхши инъомлар бериб, унинг ўрнига заргарни дорга осдилар. Хонининг қисмати дор ёғочи бўлди. Кимики бировга қудуқ қазиса, ўзи йиқилади, яхшилик ҳеч вақт унутилмайди, ёмонлик эса жазосиз қолмайди, деб бекорга айтмаганлар.

Ақлли одамлар бировга жабр қилишдан қочиб, яхшилик қиладилар, шу билан ҳам бу дунёнинг, ҳам у дунёнинг нозу неъматларини қўлга киритадилар.

Шоҳларнинг хизматчилар танлаш, раиятнинг хусусиятини ўрганиш, тасодифий одамларга вазифа ва мансаб топшириб бўлмаслик ҳақидаги ҳикоя мана шундан иборатдир...

ШАҲЗОДА ВА УНИНГ УРТОҚЛАРИ ҲАҚИДАГИ БОБ

Рожа бараҳманга деди:— Шоҳларнинг хизматчи танлаши, пасткаш, разил ва нонкўр одамларни вазифага тайин этмаслик ҳақидаги ҳикояни эшитдим. Энди шундай бир ҳикоя айтиб берсангки, унда ақлли, ишбилармон, беозор бир одамнинг бало занжирига дучор бўлиб, ундан қандай қилиб қутулгани, аҳмоқ, қўлидан иш келмайдиган, жоҳил бир одамнинг фароғат ва роҳатда ҳаёт кечириши ва юксак мавқега етишиб, кейин завола кўриши тасвир этилсин.

Бараҳман деди:— Ақл барча эзгу ишларнинг асоси, саодат дарвозаларининг калитидир. Бу хислат кимда бўлса, унга илм ва мулойимлик фазилати қўшилса, у одам шаън ва шавкатга, иззат ва ҳурматга сазовор бўлади. Лекин унинг бу мавқега эришиш-эришмаслиги тақдирнинг қўлида. Бир шаҳзода Настур шаҳрининг дарвозасига шундай деб ёзиб қўйган эди: «Асл саодат қисмат ва толега боғлиқдир...» Бу ҳақда бир ҳикоя ҳам бор.

Шоҳ сўради:— У қандай ҳикоя экан?

Ҳикоят. Бараҳман деди:— Бир куни тўрт киши йўлда кета туриб, бир-бирлари билан дўстлашиб қолдилар. Улардан бири — шаҳзода, иккинчиси — зодагоннинг ўғли, учинчиси — савдогарнинг ўғли ва тўртинчиси — деҳқоннинг ўғли эди... Уларнинг ҳаммаларининг бошига оғир кунлар тушиб, устларидаги кийимларидан бўлак ҳеч нарсалари қолмади.

Бир куни шаҳзода деди:— Бу дунёнинг бутун ишлари тақдирнинг қўлидадир. Ўзингни ўтга-сувга урганингдан бирор нарса чиқмайди.

Зодагоннинг ўғли деди:— Бахт-саодатнинг асоси гўзаллик ва асл насабдир.

Савдогарнинг ўғли деди:— Яхши ўйлаб тўғри тадбир кўриш саодатнинг калитидир. Бахтсизлик юз берганда одамга ақлдан бошқа ҳеч нарса ёрдам бера олмайди.

Деҳқоннинг ўғли деди:— Ҳар нарсага саъий ҳаракат орқали эришилади. Заҳмат чекиб меҳнат қилиш инсонларни орзуларига етказди, уларга севинч ва шодлик либосини кийдиради. Қатъият билан ишга бел боғлаганлар эрта ё кеч ўз мақсадларига етадилар; мабодо мағлубиятга учрасалар ҳам ҳеч ким улардан кулмайди.

Тўртала ўртоқ узоқ йўл юриб, Настур деган шаҳарга келдилар ва бир ер топиб истиқомат қила бошладилар. Биринчи кун деҳқон ўғлига дедилар:— Ҳаммамиз жуда чарчадик, бутун умидимиз сенинг саъий ҳаракатингга боғлиқ бўлиб қолди. Бор, бугунга етадиган бирор овқат топиб кел. Дамимизни олиб, эртага бизлар ҳам навбат билан бирон нарса топиб келармиз.

Деҳқон ўғли шаҳарга борди ва шаҳарликлардан, нима иш қилсам кўп пул топа оламан, деб сўради.

— Ҳозир ўтин пул, — деб жавоб бердилар.

Деҳқон ўғли дарҳол тоққа чиқиб ўтин кесди, шаҳарга келтириб сотди, пулига овқат олиб, жўралари ёнига жўнади. Кетаётганида шаҳарнинг дарвозасига: «Бир кунлик меҳнат тўрт одамнинг овқатига баробардир», — деб ёзиб қўйди.

Эртаси кун зодагоннинг ўғлига дедилар:— Қани, бор, бугун сен ўз гўзаллигинг билан бир нарса топиб келтир, биз эса бир оз дам олайлик.

Зодагоннинг ўғли кета туриб ўз-ўзига деди: «Қўлимдан ҳеч қандай иш келмайди, ўртоқларим олдига қўлим бўш қайтсам, шарманда бўламан-ку». Ўйлаб-ўйлаб шаҳарга етиб келди ва ғамгин ҳолда бир дарахтга суяниб, нима қилсам экан, деб фикр дарёсига чўмди. Шу вақтда бир бадавлат хотин унинг ёнидан ўтиб қолди. Йигитни кўриши билан унга ошиқи беқарор бўлди ва деди: «Ё раббий, шундай ҳам гўзал одам бўларкан-а?!» Бир оздан кейин чўрисини юбориб, уни уйига таклиф этди. Йигит ҳам хонимнинг хизматига ҳозирман, деб равона бўлди. Икковлари бутун кунни айш-ишрат билан ўтказдилар. Кечкурун хотин унга беш юз динар бериб жўнатди. Зодагон ўғли бу пулга овқат олиб, шаҳар дарвозаси-

га: «Гўзалликнинг бир кунлик баҳоси беш юз динор дир»,— деб ёзиб, ўртоқлари ёнига келди.

Эртаси кунни ёронлар савдогарнинг ўғлига дедилар:— Бу кунни сенинг ақлинг ва ишбилармоқлигинг келтирадиган нарса билан ўтказмоқчимиз.

Савдогарнинг ўғли йўлга тушди. Лекин сал юрмай, дарё бўйидаги катта кемага кўзи тушди ва унинг олди-га борди. Шаҳар аҳолиси, молларнинг эгаси баҳосини пасайтирар, деган мақсадда ҳеч нарса харид қилмай кутиб турган эди. Савдогарнинг ўғли яширинча кемага чиқиб, ундаги ҳамма молни насяга олди. Кейин у худди шу ернинг ўзидаёқ молларни сотиб, юз минг динор фойда қилди. Сўнгра ўртоқлари ёнига кетаётиб, дарвозага: «Ақлнинг бир кунлик баҳоси юз минг динор»,— деб ёзиб қўйди.

Тўртинчи кунни ўртоқлари шаҳзодага дедилар:— Бор, агар толеинг ёр бўлса, бугунги харажатимизни сен қилиб кел.

Шаҳзода таваккал қилиб шаҳарга йўл олди. Шу кунни тасодифан шаҳарнинг амири қазо қилиб, жамоат мотам ичида эди. Шаҳзода теварак-атрофга қараб, сарой дарвозаси ёнига бориб ўтирди. Дарвозабон уни кўриб, таъзияда иштирок этмаётганлиги учун койиди. Ҳамма амирни дафн этишга кетиб, сарой бўш қолди, лекин шаҳзода ўтирган еридан қимирламади. Дарвозабон шўх-ҳаланиб, уни жосус гумон қилди ва ҳибсхонага қамаб қўйди.

Эртаси кун сарой аҳллари йиғилиб, мамлакат муқаддаротини кимга топшириш— кимни подшоҳ кўтариш ҳақида сўзлаша бошладилар. Амирнинг вориси йўқ эди. Баҳс жуда қизиқ кетди. Шу замон дарвозабон деди:— Баланд овоз билан баҳслашманг, мен бир жосус тутганман, агар у сизларнинг орангиздаги ихтилофдан хабардор бўлиб қолса, яхши бўлмас.— Сўнгра бор гапнинг ҳаммасини уларга айтиб берди. Йиғилганлар яқдиллик билан, жосуснинг ким эканлигини ойдинлаштириш керак, деган қарорга келдилар. Шаҳзодани ҳибсхонадан чиқариб келтирдилар. Унинг ким эканлигини, қаердан келиб, қаерга кетаётганлигини суриштирдилар. Шаҳзода ўзини бардам тутиб, жуда доно жавоблар берди. Унинг дадил, ҳушёр, жасоратли ва шижоатли эканлигини кўрган аъёнлар шаҳзоданинг туғилган ери ва асл насаби билан қизиқдилар.

Шаҳзода деди:— Отам бу дорилфанодан дорилбақога риҳлат қилиши биланоқ, биродарим тож-тахтга эга бўлиб, салтанатни забт этди. Мен ҳаётимни сақлаш мақсадида ватанни тарк этиб, сизнинг мамлакатингизга келдим.

У ерда ҳозир бўлган савдогарлар шаҳзодани танидилар, унинг аждоди, ота-боболарининг шаън ва шавкатидан сўз очдилар. Аъён ва ашрофлар шаҳзоданинг бу ерларга келиб қолганидан жуда севиниб, дедилар:— У бу шаҳарнинг амири бўлишга лойиқдир. Томирида шоҳ қони бор. Мамлакат идора этишда ўз ота-боболарининг яхши ва хайрли расм-русмлари ва одатларини бу ерда ҳам жорий қилиши аниқдир...

Шу соатдаёқ шаҳзода номига хутба ўқиттириб уни ўзларига шоҳ кўтардилар. Мамлакат шаҳзода қўлига ўтди. Бу шаҳар аҳолисининг шундай одатлари бор эди: биринчи кун янги шоҳни оқ филга миндириб, бутун шаҳарни айлантириб чиқар эдилар. Шаҳзодани ҳам филга миндириб шаҳар кездирар бошладилар. У шаҳар дарвозаси ёнига келганида дўстларининг ёзувларини ўқиди ва уларнинг остига: «Саъйи ҳаракат, меҳнат, гўзаллик, ақл — омад келгандагина самарали бўлади... Менинг бир кунлик толенм бунга мисол бўла олади», — деб ёздириб қўйди.

Сўнгра шоҳ саройга келиб тахтга ўтирди ва дўстларини чақиртириб келди. Ақл эгасини вазир қилиб тайинлади, ҳамма нарса саъйи ҳаракатга боғлиқ, деган ўртоғини мамлакатнинг барча хўжалик ишларига бош қилиб қўйди, чиройинга ишонган ўртоғинга, кўп давлат бахш этиб, унга бу шаҳардан чиқиб кетишликни маслаҳат кўрди ва деди:— Шундай қилмасак, хотинлар сенга мафтун бўлиб фисқ-фасод кўпаяди.

Шоҳ шаҳарнинг олимлари ва улуғларини йиғиб деди:— Сизларнинг кўпларингиз мендан ақлли, шижоатли, истеъдодли ва ишбилармон эканлигингизни билман. Лекин тақдирнинг тақозоси бўлмаса подшоҳликка етишиб бўлмайди. Менинг дўстларимнинг ҳар бирисининг бир фазилати бор. Улар бир нарсани қўлга киритиш умидида эдилар. Мен эса на ўз билимим кучига ишонар, на ўзганинг ёрдам беришига, биродарим мени юртимдан қувгандан кейин бу даражага етиша олишлигимга ақлим етмас эди...

Ўтирганлар орасида жуда кўпни кўрган бир сайёҳ бор эди, у ўрнидан туриб деди:— Шоҳ тажрибали, зақоли, адолатли ҳукмдорларга лойиқ сўзларни айтди. Омад билан илм ва донолик бирга қўшилса, шоҳ бахтиёр, фуқаро саодатманд бўлади. Сизни бизга толенинг ўзи юборди...— сайёҳ сўзини тугатиши билан яна бошқаси туриб деди:— Мен шоҳнинг фазилатлари ҳақида бўлак вақтда фурсат топиб гапиришни истардим... Шоҳим ижозат берса, ҳозир ёдимга тушган ва мени ҳайрон қолдирган бир ҳодисани айтиб берар эдим.

Шоҳ ижозат берди.

У деди:— Мен бир замонлар буюк бир одамнинг хизматини қилар эдим. Фалак кўп шоҳларни маҳв этганлигини, кўп ошиқларни саргардон қилганлигини кўриб, бу дунёга ҳирс қўймай, савоб иш билан машғул бўлишга қарор қилдим. Хўжайиним билан хайрлашдим, у қўлимга икки динор берди. Бир кун бозорда иккита кабутар кўтариб, сотмоқчи бўлиб турган овчининг ёнига келдим. Савоб учун уларнинг иккаласини ҳам сотиб олиб, азобдан қутқармоқчи бўлдим. Овчи икки динор сўради. Таваккалга така қилиб, қушларнинг иккаласини икки динорга сотиб олдим. Уларни шаҳардан ташқаридаги ўрмоёнга олиб бориб, қўйиб юбордим. Улар париллаб учиб бориб дарахтга кўндилар ва менга ташаккур билдириб дедилар:— Сен бизга яхшилик қилдинг. Биз ҳам яхшилигингни қайтаришимиз керак. Мана шу дарахтнинг тагида кўмилган пул тўла кўзача бор. Уни ковлаб ол.

Мен уларнинг бу сўзларига таажжубланиб дедим:— Қизиқ, осмонда учиб юриб, ернинг тагидаги кўзачани кўрибсизлар, қандай қилиб шундай катта овчининг домига тушдинглар?

Улар жавоб бердилар:— Қазо юз берганда ҳеч нарсани кўриб бўлмайди, ақл шошиб, кўз кўрмай, қулоқ эшитмай қолади.

Мен ерни ковлаб кўзачани чиқариб олдим. Илтимос қиламан: шоҳ амр берсин — уни хазинасига келтириб қўйсинлар. Менга бир оз нарса берсалар кифоя.

Шоҳ деди:— Яхшилик уруғини сепиб, баҳра топибсан. Менга ҳеч нарса керак эмас. Ҳаммасини ўзингга бахш этдим.

Бараҳман бу бобни тугатиб шоҳга қаради. Рожа индамай ўтириб қолди. У бошқа савол бермади...

ХОТИМА

Рожанинг сукут этиб турганини кўрган бараҳман деди:— Имконим борича мен шоҳнинг бутун саволлари-га жавоб бериб, ўз вазифамни ўтадим. Бу китоб ҳақида жуда чуқур ўйлаб, ундаги ҳикматли сўзлардан хулосалар чиқара олган зот тақдир ёрдами билан буюк ишлар қилади, улуғ даражага эришади.

Бу китоб ҳукмдорнинг аввалги шоҳлардан устун бўлишини таъмин этади, унга ҳикматдан дарс бериб, жаҳл-ғазаб ўтини сўндиради, ақл фонуси билан табии тини равшан қилади. Бу китоб шоҳнинг доврўғини оламга ёйиб, номини абадий қолдиради.

Ҳар сўзнинг аввалию охири бор,
Бу ноёб асар — биздан ёдгор.

ИЛОВАЛАР

I

КАБУТАР, ТУЛКИ, ЛАЙЛАК ЕКИ БИРОВЛАРГА ЙЎЛ КЎРСАТИБ ЎЗЛАРИНИ ФАЛОКАТДАН ҚУТҚАРА ОЛМАГАНЛАР ҲАҚИДАГИ БОБ

Рожа бараҳманга деди:— Энди бошқаларга йўл кўрсатиб, ўзи йўл тополмаган одам ҳақида бир ҳикоя сўзлаб берсанг.

Бараҳман деди:— Бунга кабутар, тулки ва лайлак ҳақидаги ҳикоя яққол мисол бўла олади.

Рожа сўради:— У қандай ҳикоя экан?

Ҳикоят. Бараҳман деди:— Бир кабутар жуда баланд бир хурмо дарахти устига зўр машаққатлар билан уя солган эди. Болалари тухумдан чиқиб учирма бўлиш вақтида бир тулки келиб, болаларингни ташламасанг ҳозир чиқиб ҳаммангизни ейман, дер эди. Ундан қўрққан кабутар боласини ерга ташларди. Кабутарнинг икки боласи учирма бўлишига яқин қолганида бир лайлак учиб келиб, ўша хурмо дарахтига қўнди. Кабутарни ғамгин кўриб, ҳол сўради:— Кабутар синглим, сенга нима бўлди, нега бунча хафа кўринасан?— Кабутар деди:— Эй азиз лайлак, нима қилай? Бир тулки мени ҳолу жонимга қўймапти. Қай вақт бола очсам, у мени қўрқитиб болаларимни олиб кетади.

Лайлак деди:— Бу сафар тулки келганида унга мен энди сенга болаларимни бермайман. Қўлингдан келса дарахтга чирмашиб чиқ, у вақт болаларим сеники, ўзимга ҳеч нарса қила олмайсан — учиб кетаман, дегин. Лайлак кабутарга бу сўзларни уқтиргач, ўзи учиб бориб сув қирғоғига қўнди. Тулки дарахтнинг остига келди ва ўз одати бўйича қичқириб, дўқ қила бошлади. Кабутар лайлак ўргатганидек жавоб берди. Бундай жавобни кутмаган тулки сўради:— Буни сенга ким ўргатди?

Кабутар деди:— Лайлак.

Тулки дарҳол дарё қирғоғига, лайлакнинг ёнига келди. Унга қараб деди:— Эй лайлакжон, шамол ўнг томондан эсганда, сен бошингни қаёққа ўгирасан?

Лайлак деди:— Сўл томонга ўгираман.

Тулқи сўради:— Сўлдан эсганда-чи?

Лайлак жавоб берди:— Унг томонга.

Тулки деди:— Агар шамол ҳар томондан эсса, нима қиласан?

Лайлак деди:— У вақтда бошимни қанотим остига беркитаман.

Тулки деди:— Бундай қилиш мумкин эмас, мен ишонмайман. Сен бошингни қанотинг остига ололмайсан.

Лайлак деди:— Оламан.

Тулки деди:— Бўлмаса, кўрсат. Агар шундай бўлса, оллоҳ қушларни биздан афзал қилиб яратган экан. Сиз бир соатда қиладиган ишни биз бир йилда ҳам бажара олмаймиз, сиз шундай ишлар қиласизки, унга бизнинг сира ақлимиз етмайди. Айтишингча, сиз бошингизни қанотларингиз остига олиб, совуқдан ва шамолдан сақлана оласиз. Офарин, сизларга. Қани кўрсат, сен буни қандай қиласан?

Лайлак бошини қаноти остига олган ҳам эдики, тулки бир сапчиб, тутиб олди ва шундай сиқдики, бечоранинг умуртқа суяги синиб кетди. Қанот ва думларини юла туриб тулки деди:— Эй бошқаларга норин қилиб бериб, ўзига атала ҳам пишира олмаган аҳмоқ! Сен кабутарга йўл кўрсатиб ҳийла ўргатдинг, лекин ўз жонингни душмандан қутқара олмадинг.— Тулки шу сўзларни айтиб, бир зумда лайлакни еди-қўйди.

II

СИЧҚОНЛАР ПОДШОҲИ ВА УНИНГ ВАЗИРЛАРИ

Ҳинд рожаси бараҳман Бейдабога деди:— Бу масални ҳам эшитдим. Лекин мен истар эдимки, сен инсон қандай қилиб садоқатли, доно ва ҳалол кенгашчиларни топа олади ва улардан қандай қилиб фойдалана олади, шу ҳақда ҳикоя қилиб берсанг.

Бараҳман деди:— Кимки садоқатли ва доно кенгашчи толиб олиб, унинг маслаҳатларига қулоқ солса, у сичқонлар подшоҳи ўзининг садоқатли вазири билан маслаҳатлашиб, ўзини ва бутун сичқонларни фалокатдан қутқариб қолганидек, фалокатдан халос бўлади.

Рожа сўради:— У қандай ҳикоя?

Ҳикоят. Бараҳман деди:— Бараҳманлар яшайдиган мамлакатда Дуран деган бир вилоят бўлган. Бу вилоятнинг ўртасида маҳсулдор далалар билан қуршалган Идозинун деган бир шаҳар бор эди. Бу шаҳарда Меҳроз номли бир сичқон бўлиб, у шу шаҳардаги ва шаҳар атрофидаги сичқонларнинг подшоҳи эди. Унинг уч вазири бор бўлиб, шоҳ ҳар ишда улар билан маслаҳатлашар ва айтганларига амал қилар эди. Улардан бирининг оти Зузама эди. У ақл, камолда бошқалардан устун эди. Иккинчисининг оти Шира, учинчисининг оти Боғдоз эди.

Кунлардан бир куни уларнинг учаласи ҳам подшоҳ ҳузурида баҳслашиб қолишди. Сўз сичқонларга ва уларнинг ота-боболарига душман бўлган мушукдан халос бўлиш устида борар эди. Биринчи бўлиб шоҳ сўз бошлади:— Мен ҳикмат эгаларидан эшитганман, улар айтадурларки, инсон ишончли ва номусли маслаҳатчи танлай билиши, фарзандларига икки нарсани тушунтириши лозим. Улардан биринчиси шуки, инсон ўтмишда кўрган фойда ва зиён ҳақида ўйламаслиги, бу ҳақда қайғурмаслиги керак; иккинчиси— қўлда мавжуд бўлган неъматларни муҳофаза этиши, рўй бериши мумкин бўлган зарарларнинг олдини олишга ҳаракат қилиши керак. Биз ота-боболаримизнинг саъйи ҳаракати соясида эсон-омон яхши кун кечирдик. Энди бизнинг зўр бир ташви-

шимиз бор, у ҳам бўлса мушуклардан бизга етадиган озордир. Эндиликда биз ота-боболаримиз кўп машаққат чекиб халос бўла олмаган бу оғир вазиятдан қутулиш йўлини топишимиз керак. Бизнинг вазифамиз бу балони даф қилиш учун бир восита топмоқдан иборат бўлиб қолди. Нозу неъматлар ичида яхши кун кечиришимизга қарамасдан, бу бало туфайли бу ноз-неъматлар татимаяпти. Донишмандлар: «Ватанни, бола-чақасини, хотинини ташлаб, сарсону саргардон бўлган, тунашга жой тополмай, қўрқув ва даҳшат ичида яшаган одамнинг ҳаётидан ўлим яхшидир»,— деганлар.

Шоҳ сўзини тугаллагандан кейин Шира ва Боғдоз дедилар:— Шоҳим, бизнинг фаровонликда яшашимизнинг боиси сенсан, сен ҳар жиҳатдан комил, ақли расо подшоҳсан, машойихлар дебдурларки: «Аҳмоқ навкарнинг хожаси ақлли ва баҳодир бўлса, унинг кўрсатган қаҳрамонлиги ва жасорати туфайли қозонган шухрати-га навкар ҳам шерик бўлади». Биз сенинг донишмандлигинга ишонамиз, бу ишда толе сенга ёр бўлсин, бутун орзуларинг рўёбга чиқсин, биз эса сенинг амрингга ҳозирмиз. Шоҳимизнинг мангу ном қозонишига биз аминмиз. Унинг шарофати билан бизни ҳам баъзан ёд этарлар, чунки шоҳнинг бу истагини амалга ошириш учун биз жонимизни ҳам, қонимизни ҳам фидо қилишга тайёрмиз.

Бу икки вазир сўзларини тугатганларида шоҳ учинчи вазирга назар ташлади. У сўз бошламаётганини кўриб шоҳ ғазаб билан қичқирди:

— Ҳой, менга қара, инсон жамиятида ишончли, садоқатли дўстлари бўлган шоҳлар турли масалаларни муҳокамага қўйиб, бунда айтилган фикрларнинг қайсиси тўғри, қайсисини амалга ошириш мумкину қайсиси мумкин эмаслиги ҳақида ўз мулоҳазаларини билдирадилар. Агар ҳозир муҳокама қилинаётган масалани ҳал этиш бўлмаса, сен тош каби қотиб индамай ўтирмасдан ўз мулоҳазаларингни бизга айтишинг керак.

Вазир деди:— Шу пайтгача индамай ўтирганим учун шоҳ мени койимасин. Мен фақат дўстларимнинг гапларини бўлмай, улар айтган ажойиб фикрларни диққат билан тинглай, деб жим ўтирдим. Аввал ўйлаб, сўнгра ўз билимим доирасида мулоҳазаларимни айтмоқчи эдим.

Шоҳ деди:— Яхши, гапир, кўрайлик-чи, сен а фикрдасан?

Вазир деди:— Мен шундай фикрдаман: шоҳ мақсадга етишиш учун нима қилиш зарурлигини ё билади, ёки билмайди. Агар билмаса у вақтда бундай мақсадга эришишни орзу қилиш ва у ҳақда ўйлашнинг фойдаси йўқ. Биз ота-боболаримиз синовларидан ўтмаган, кўп меҳнат сарф этилмай қўлга киритилган бирор нарсани мерос олганимиз йўқ. Жониворларнинг хосияти оллоҳ томонидан яратилади. Ҳеч ким, ҳеч қандай шоҳ ҳайвонларнинг табиатини, хосиятини ўзгартириш қудратига молик эмас.

Шоҳ деди:— Бу ерда гап ёлғиз авлоддан-авлодга ўтадиган ирсий хусусиятлар устида кетаётгани йўқ, ҳеч бириш, хоҳ катта бўлсин, хоҳ кичик, ташқаридан таъсир бўлмаса, амалга ошмайди.

Вазир деди:— Шоҳнинг айтганлари тўғридир. Лекин ота-боболардан мерос бўлиб ўтган ирсий хусусиятлар билан курашиш оғир ва имконсиз бўлса, у вақтда бундай ишга киришмаслик керак, зотан, кимки, ирсий хусусиятларга қарши кураш очса, у кескин қаршиликларга дуч келади. Ундай одам ўз ожизлигини сезгач, бошлаган ишидан воз кечишга мажбур бўлиб, секин-аста аввалги мавқеига қайтади. Баъзи ҳолларда бунинг натижаси даҳшатли бўлиб, ўлим билан яқунланиши мумкин, бундай ҳолда аввалги мавқеи ҳам қўлидан кетади. Баъзан кўп заҳмат чекиб меҳнат сарф қилгандан кейин бундай одам бир шоҳнинг бошига тушган аҳволга тушади.

Шоҳ сўради:— У қандай аҳволга тушган экан?

Ҳикоят. Вазир деди:— Нил бўйидаги вилоятларнинг бирига бир шоҳ ҳукмрон эди. У ерда сербулоқ ва қалин мевали дарахтлар билан қопланган бой, ғоят баланд бир тоғ бор эди. Бу тоғда йиртқич, ваҳший ҳайвонлар яшар эдилар. Шу тоғнинг бир ёриқ жойи бўлиб, етти иқлимдан эсган шамолнинг ҳаммаси шу ердан ўтар эди. Бу ёриқнинг яқинида дунёда мисли кўрилмаган даражада гўзал бир уй бор эди. Шоҳнинг ўзи ота-бобоси яшаган шу уйда турар эди. Уларнинг баъзилари даҳшатли шамол ва бўронлар натижасида ҳалок бўлиб кетар эдилар, лекин муҳташам бинони, меваларни ва она юртини ташлаб, бошқа ерларга кўчиб кетишни истамас эдилар. Шоҳнинг бир маслаҳатчи вазири бор эди. Бир кун шоҳ унга деди:— Бизнинг аждодларимиз саъий ҳаракати билан бахтли кунларга етишганлигимизни сен яхши биласан. Агар шамол бўлмаса, бу ер худди жаннатнинг ўзи, даҳшатли шамоллар эсадиган бу ёриқни беркитиш

учун бир чора топиш зарур. Шундай қилсак ҳозир ва келажак авлодларимизни фалокатлардан қутқарган, бу дувёда ҳам бир жаннат пайдо қилган бўлур эдик.

Вазир деди:— Мен шоҳнинг амрига мунтазир бўлган қулиман.

Шоҳ деди:— Бу менинг сўзларимга жавоб бўлмади.

Вазир деди:— Менинг бошқа жавобим йўқдир. Чунки шоҳ ҳар жиҳатдан биздан кўра билимли ва ақллидир. Шоҳ ер юзининг ҳукмдоридир, лекин у айтган ишини қилиши одамнинг қўлидан келмайди, уни амалга ошириш учун илоҳий куч-қувват керак. Кичиклар улуғларга қарши туролмайдилар.

Шоҳ деди:— Одамларнинг бир-бирлари билан мусобақалашиб қўлга киритишга уринган нозу неъматлари самодан берилади, лекин шундай бўлса-да, уларнинг қандай кун кечиришлари ўзларининг ҳаракатларига боғлиқ. Бу нарса қудрати илоҳий эмас, одамнинг ўзига боғлиқ. Қани, бу ҳақда нима дейсан?

Вазир деди:— Менинг ўйлашимча, шоҳ қилмоқчи бўлган ишга диққат билан қараш керак, сўзнинг эса аҳамияти оздир. Бу ишдан келадиган фойда ва зарарга келганимизда, уларни олдиндан билиб бўлмайди, бунга инсоннинг ақли етмайди. Шунинг учун ҳам шоҳ эҳтиёт бўлиши керак, тагин ўзига шоҳ ахтариб кетган эшакнинг вазиятига тушиб қолмасин.

Шоҳ сўради:— Эшак қандай аҳволга тушибди?

Ҳикоят. Вазир деди:— Бир кишининг бир эшаги бўлган. Уни эгаси нуқул арпа билан боқар эди, эшак семирив кетиб қутура бошлади. Бир кун уни эгаси суғормоққа олиб кетаётган эди, у узоқдан мода эшакни кўриб қолди. У ҳанграб, эгасининг қўлидан чиқиб кетмоқчи бўлди. Эгаси эшакни зўрға бир дарахтга боғлаб, ўзи мода эшак эгасининг ёнига борди ва деди:— Мочангни четроққа ол, тагин менинг эшагим унга зарар етказиб қўймасин.

У киши мода эшакни четга олди.

Нар эшак ҳамон ҳанграр ва арқонни узиб кетишга тиришар эди. Бошини силтаб нўхтасидан чиқариб олмоқчи бўлиб, ерга энгашган эди, бир таёққа кўзи тушди ва ўз-ўзига деди:— Бу ёғоч ёрдами-ла одамлар билан уришиб бўлмайди, бунинг устига мен ёғоч билан жанг қилиш қондаларини билмайман, лекин ҳар ҳолда дуч келганларни, айниқса бундай қурол билан уришишни бил-

маганларни савалаб голиб келаман. Агар қўлимга найза тушиб қолса, нималар қилмас эдим? Унда мен осонликча юз отлиқни ерга қулатардим. Демак, албатта бир найза топишим керак. Агар ота-боболарим шундай бир нарсанинг ҳозирлигини кўриб кетганларида эди, мени бу оғир вазифадан озод қилган бўлар эдилар.

Шу пайт бир киши узун шохли бир эчкини етаклаб сув томон ўтиб қолди. Эшак эчкини, унда ўзи орзу қилаётган нарсани — учи ингичка шохларини кўриб ҳайрон қолди, кейин ўз-ўзига деди: «Бу эчкининг найза, ўқ ва бошқа аслаҳалари бўлмаса эди, бундай мағрур юрмас эди. Шубҳасиз, у уришиш қоидаларини ҳам яхши билади. Бу ердан қочиб, эчкининг ёнига боришга муваффақ бўла олсам, унга бир оз хизмат қилиб, ҳамма нарсани ўрганиб олар эдим. Кейин хизматларим эвазига аслаҳаларидан баъзиларини менга берарди».

Эчки эса эшакнинг хатти-ҳаракатларидан қутурганини билиб, турган жойида қотиб қолди. Сув ичиш ҳам ёдидан кўтарилди. Эшак ҳам эчкининг сув ичмай, ағрайиб турганини кўриб, ўйлай кетди: «Унинг сув ичмаётганидан кўриниб турибдики, менинг миямдагиларни биллиб олган. У менга қараб севиномқда. Улуғ оллоқ бу ишда менга мадад қилди, бу хаёл кўнглимга келиши биланоқ орзумга етишдим. Менинг юлдузим қайси юлдуз эканлигини, пешанамга нималар ёзилганини, бошимга нималар келишлигини билсайдим, қандай яхши бўлар эди! Агар менга бахт-саодат юз берса, унда оддий махлуқ эмас эканман, ер юзидаги ҳамма ҳайвонларнинг, шубҳасиз, энг афзали эканман».

Эчкининг эгаси унинг сув ичмаганини кўриб уйига қайтариб олиб кетди. Унинг уйи шу яқин орада эди. Эшак эчкини кузатиб, қайси ҳовлига кириб кетганини билиб олди. Бир оздан кейин эшакнинг эгаси ҳам уни қайтариб олиб кетди, охурга боғлаб ем тўкди. Лекин эчкининг олдига бориш орзуси билан ўртанаётган эшакни на ем, на сув қизиқтирмасди. У ўйлаб тадбир ахтара бошлади ва ниҳоят, ўз-ўзига деди: «Мен кечасигина қочиб, эчки ёнига боришим мумкин...»

Кечаси ҳамма ухлаганидан кейин эшак эчкини бузиб эчкининг ёнига кетди. Бориб қараса, эшик қулф экан. Эшик тирқишидан мўралаб эчкининг боғсиз турганини кўрди ва эрталабгача бир бурчакда яшириниб турди. Эрталаб эгаси эчкини узун арқонга боғлаб суғоргани

олиб кетди, эгаси олдинда, эчки анча орқада кетар эди. Эшак эчкига яқинлашиб ўз тилида унга гапира бошлади. Эчки бу тилни билмаганлиги учун тушунмай кўрқиб кетди. Эшак яқинлашгани сари у ҳуркиб қочар эди. Буни сезган эчкининг эгаси эшакни тутиб олмоқчи бўлди, кейин ўз-ўзига деди: «Агар эшакни олиб кетсам, булар бир ерда тура олмай уришадилар. Яхшиси, уни қувиб юбора қолай». У қўлидаги ёғоч билан эшакни урди. Эшак қочди. Лекин эчки эгаси йўлга тушиши билан у яна қелиб эчкига гапира бошлади. Эчки уни сузмоқчи бўлиб шохларини кўрсатди. Буни сезиб қолган эчки эгаси эшакни урди, эшак қочди, кейин яна эчкига яқинлашди, киши яна уни урди. Шундай қилиб, эшак уч марта эчкига яқинлашишга ҳаракат қилди, ҳар гал калтак еди, Шунда эшак ўз-ўзига деди: «Эчкига яқинлашиб ўз мақсадимни унга тушунтиришга халақ бераётган биргина шу кишидир». Ушбу сўзларни айтиб киши устига ташланди ва елкасига тишлари билан шундай қаттиқ ёпишиб олдики, бечора ўз жонини эшакдан зўрға қутқариб қолди.

Киши эшакнинг қутураётганини кўриб деди:— Уни ушлаб боғлаб қўйсам, менинг бошимга бир фалокат солиши мумкин. Яхшиси, унда бир нишон қолдирай, эгасини кўрганимда эшаги етказган зарарни тўлашни ундан талаб қилай.— Айтганини қилиб, пичоғини чиқарди ва эшакнинг икки қулоғини шарт кесиб олди. Эшак уйига қайтиб келди. Эгасидан шундай калтак едики, бу қулоғининг кесилишидан ва қулоқсиз қолишдан кўра оғирроқ туюлди. Шундан кейин эшак деди:— Менинг аждодларим ишнинг оқибати бундай хунук бўлишини билганларидан, азоб-уқубатга чидаб инсонга хизмат қилишни афзал кўрган эканлар-да!

Шоҳ деди:— Мен айтганларингни эшитдим, аммо сен нега бу ишдан кўрқасан? Худо кўрсатмасин, агар бу ишнинг уддасидан чиқа олмасак, сен зарар кўрмайсанку. Биз ҳамиша ўзимизни унинг зиёнли натижаларидан сақлай оламиз.

Шоҳнинг ўз фикрида қаттиқ туриб олганлигини кўрган вазир ортиқча қаршилик қилмай, розилик берди.

Сўнгра шоҳ фармон бериб бутун мамлакатга жар солдирди: «Ҳар бир ёшу қари тоғдан бир боғ ўтин кесиб, фалон кун, фалон соатда саройга келсин». Одамлар зўр қизиқиш билан бу ишга киришдилар. Шоҳ шамол

пасайиб турган пайтши пойлаб, ўтинларни тешик оғзига қалашни, устини тош билан бостиришни, рўпарасида катта девор қуришни буюрди. Жамоат бу ишни ҳам ортиғи билан бажарди. Ёриқдан эсадиган шамол бутунлай тўхтаб, ўлка елсиз, шамолсиз қолди. Бир йил ўтмасдан тоғдаги ўтлар, дарахтлар қурий бошлади. Йиртқич, ваҳший ва бошқа ҳайвонлар қирилиб кетди, ариқ ва булоқлар қуриди. Даҳшатли қурғоқчилик бошланди. Вабо кўп одамларни ҳалок қилди. Мамлакат аҳолиси қанчалик уриниб ҳаракат қилмасин, фалокат ва мусибатдан ўзини халос эта олмади. Ниҳоят, тирик қолганлар қўлга қурол олиб исён кўтардилар, саройга бориб шоҳни, унинг вазирини, хотини, бола-чақасини ўлдирдилар. Кейин ёриққа бориб деворни бузиб ташладилар, тошларни улоқтирдилар, бостирилган ўтинга ўт қўйиб юбордилар. Ёриқ очилди. Кўпдан бери ўтишга йўл топа олмай турган шамол бирдан гувиллаб ўша очилган ёриқдан отилиб чиқди ва оловни бутун мамлакатга ёйиб юборди, ҳар ерда ёнғин бошланди. Бу ёнғин икки кечаю икки кундуз давом этиб, барча шаҳар ва қишлоқлар, дарахтлар, ҳайвонларнинг кулини кўкка совурди...

Сичқонлар шоҳи деди:— Айтиб берган ҳикоянгни эшитдим. Лекин оталар дебдурларки: «Аяган кўзга чўп тушар». Манфаати кўп бўлган ишни бошлашни истаган, лекин бирор хато, зарар рўй бериши мумкинлигидан қўрқиб бу ишдан қўл тортган одам юксак мартабаларга етиша олмайди. Бундай одамлар ёлғиз тасолифан юксак даражага кўтарилишлари мумкин. Одам учун мардлик ва қаҳрамонлик буюк бахтдир. Бу дунёдан кетаётганида инсон яхши номдан бўлак ҳеч нарса ни ўзи билан олиб кета олмайди.

Вазир деди:— Шоҳим, сен ҳақлисан. Лекин ҳар бир ишнинг оқибати яхши бўлавермайди. Ақлли одамлар айтадурларки, «қасддан ўзларининг бошига бало келтирувчилар халос этилишга лойиқ эмасдирлар. Ўз ўлимига сабабчи бўлганларга жаннатда жой бўлмайди».

Шоҳ деди:— Менинг фикримча: «Бундай ақлли маслаҳат бера олар экансан, демак, ғалаба муқаррардир». Албатта сен бизнинг зафар қозонишимизга ёрдам этишинг керак.

Бу масала устида аввалдан режа тузиб қўйган вазир шоҳнинг бу ишга бутун вужуди билан берилганли-

гини кўриб, деди:— Мен фақатгина қўлимдан келган маслаҳатни беришим мумкин. Мен шоҳнинг ақл ва за-
кода бебадал эканлигини билганим учун юқоридаги
гапларни айтишга журъат этдим. Менинг ўзимга кел-
ганда эса, шоҳ билади, унчалик илмим зўр эмас, режа-
ларимнинг муваффақиятли бўлиши ёлғиз шоҳнинг бах-
ти ва толеига боғлиқдир. Олимлар ҳам, жоҳиллар ҳам
ақлли одам аҳмоқ билан маслаҳатлашиши керак, дей-
дилар. Чунки аҳмоқнинг айтганининг акси қилинса,
фойдали бўлади. Лекин ақлли одам аҳмоққа фақат ик-
ки ҳолдагина мурожаат қилади: биринчи — бошқалар-
нинг сирини ўрганиш ва ўз сирини бошқаларга ошкор
бўлган ёки бўлмаганини билишни истаганда; иккинчи
— аҳмоқнинг табиатида ишга фойдаси тегадиган хусу-
сият бўлган тақдирда. Мен бу ҳақда гапирар эканман,
шоҳнинг ақл ва закосига суяниб, унинг ғазабланмай,
сўзларимни сабр билан тинглашига ишонардим.

Шоҳ деди:— Сўзларингнинг барчаси тўғри, аммо
илминг етарли эмаслиги ҳақида айтганларинг ўринли
эмас. Менинг фикримча, сен ҳаммадан ҳар соҳада ус-
тунсан...

Шундан кейин шоҳ учала вазири билан маслаҳат-
лаша бошлади. У энг кичик вазирига мурожаат қилди.
Вазир деди:— Менингча, биз жуда кўп қўнғироқчалар
тайёрлаб, уни ҳар бир мушукнинг бўйнига илиб қўяй-
лик. Улар юрганда қўнғироқчалар овозини эшитиб, биз-
лар ўз инларимизга беркиниб оламиз ва шундай қилиб
жонимизни сақлаб қоламиз.

Шоҳ иккинчи вазиридан сўради:— Сен бунга нима
дейсан?

У деди:— Мен бу фикрга қўшилмайман. Айтайлик,
қўнғироқчалар тайёр бўлди, лекин ким уни ҳатто энг
кичик мушукларнинг бўйнига тақишга журъат эта ола-
ди? Менингча, ҳаммамиз бир йилга саҳрога чиқиб кетсак.
Биз ғойиб бўлгандан кейин одамларнинг мушукларга
эҳтиёжлари қолмайди, беҳуда боқшидан тинкалари
қуриб, уларни қириб ташлайдилар. Қочиб қутул-
ганлари эса, ҳар томонга тўзиб кетадилар, саҳроларда
ёввойилашиб, шаҳарга келмайдиган бўладилар. Ана
шундан кейин биз шаҳарга қайтиб келиб, мушукларсиз
тинч ҳаёт кечиришимиз мумкин.

Шоҳ катта вазиридан сўради:— Шеригингнинг бу
айтганларига нима дейсан?

У деди:—Менинг фикримча, бу режа ҳам тўғри эмас. Аввало, бир йилда одамлар барча мушукларни бошқа ерларга кўчириб ё йўқ қилиб юборишларига ишонмайман. Иккинчидан, саҳрода бошимизга шундай азоб-уқубатлар тушиши мумкинки, уларнинг олдида мушукларнинг зулми ҳолва бўлиб қолади. Ахир саҳрода мушукдан ҳам ёмон илон, қўшоёқ, калхатлар бор.

Шоҳ деди:—Рост айтдинг. Қани, сен нима тадбир кўришга маслаҳат берасан?

Вазир деди:—Мен фақат биргина тадбирни маъқул деб топаман. У ҳам бўлса қуйидагидир: шоҳ амр этсинларки, саройда яшайдиган, шаҳарда ин қурган, атрофга ёйилган барча сичқонлар бу ерга тўплансинлар; ҳар бир сичқон ўзи яшайдиган жойида бутун сичқонларни сиғдира оладиган бир уя қурсин ва унга ўн кунга етадиган озиқ-овқат ғамласин, ундан ташқарига чиқадиган еттита тешик ва гилам, мато сақланадиган омборга учта тешик очсин. Ана шундан кейин ҳаммамиз биттагина мушуги бор бирон давлатманд одамнинг омборига тўпланиб бориб, унинг матолари, гиламлари, кийим-бошларини чайнаб, тит-питисини чиқара бошлайлик, лекин дон, озиқ-овқат ва бошқа озуқаларга тегмайлик. Буни кўрган уй хўжайини бир мушук сичқонларнинг уддасидан чиқа олмаяпти шекилли, деб иккинчи мушукни ҳам олиб келади. Шундан кейин биз ишга яна ҳам қаттиқ киришиб, яна ҳам кўпроқ зиён етказиб бошлаймиз. Учинчи мушукни келтиргандан кейин биз аввалгидан кўпроқ ҳаракат қилиб, ёлғиз тўқилган ва тикилган молларнигина эмас, барча озиқ-овқатларнинг ҳам пес-моховини чиқара бошлаймиз. Уй эгаси мушуклар сонини орттирган сари биз ҳам кўпроқ зарар етказиб тураемиз... Шундан кейин уй эгаси ўйлаб, «мен мушуклар сонини орттирганим сари сичқонлар молларимни шунча кўп хароб қилмоқдалар, энди мушукларни ожайтириб кўрай-чи, нима бўлар экан», деб ўйлаб қолади. У, мушукнинг бирини қувиб юборади, шунда биз ҳам бир өз ўзимизни тиямиз. Буни кўриб мушукнинг нима фойда, нима зиёни бор эканлигини тезда фаҳм қилган хўжайин иккинчи мушукни ҳам ҳайдайди, шундан кейин биз ҳам унга зарар беришни тўхтатамиз. Буни кўрган хўжайин мушукнинг учинчисини ҳам қувиб юборишга мажбур бўлади. Шундан кейин биз ҳам унинг уйини бутунлай тарк этамиз. Уй эгаси унга берилган зарар-

ларнинг боиси мушуклар эканлиги, уларнинг бизларга қилган жабру зулми туфайли қасос олиш учун бу ишларни қилаётганимизни тушунади ва уларни уйдан қува бошлайди. Натижада, мушуклар бу уйга мутлақо келмайдиган бўладилар. Шундан кейин биз ўз ишимизни давом эттириб, бошқа уйга борамиз, ундан яна бошқасига ва ҳоказо. Хуллас, шундай қиламизки, охирида ҳамма одамлар мушукларнинг зарарли эканлигини тушунадилар ва хонаки мушукларнигина эмас, ёввойиларини ҳам қириб ташлайдилар. Шундай йўл билан биз мушуклар балосидан халос бўламиз.

Шоҳ вазирнинг бу тadbирини маъқуллади ва уни амалга оширишга киришишни амр этди. Олти ой ўтар ўтмас одамлар сичқонлардан келадиган зарарнинг ҳаммасини мушуклардан кўрадиган бўлдилар. Уларни уйларида қувиб, ўлдира бошладилар. Оз вақт ичида шаҳардаги барча мушукларни қириб юбордилар ёки узоқ-узоқ ерларга олиб бориб ташладилар. Охирда шундай аҳволга етиб келиндики, агар бирор одам бировнинг кийими ёки палоси тешилганини кўргудек бўлса, «бу шаҳар ёнидан мушук ўтиб кетибди шекилли», дейдиган, одамлар ва ҳайвонлар орасида касаллик тарқалса, «бу шаҳарга мушук келибдими», дейдиган бўлиб қолдилар. Сичқонлар мана шу ҳийла билан мушуклардан қутулиб, роҳат-фароғатда яшадилар.

Жисман заиф кичкина бир ҳайвон ўз душманидан халос бўлиш чорасини топа олар экан, ўзининг билимдонлиги ва тadbирчанлиги билан бутун жониворлардан юксак бўлган инсон ўз душманидан халос бўлишга киришса, нима ишлар қилмаслиги мумкин?

III

КҮР ВА КҮЗИ ОЧИҚ

Ривоят. Димна деди:— Бир замонда бир зоҳид бор эди. У узлатга чекиниб кеча-кундуз тоат-ибодат билан машғул бўларди.

Уша вилоятнинг диндор бир подшоҳи бор эди. У қари зоҳиднинг таърифини эшитган замониёқ дарҳол отланиб уни зиёрат қилгани келди, зоҳиднинг ачинарли аҳволини кўриб, кўзидан ёш чиқиб кетди. Сўнгра зоҳиддан дуо олиб, бир неча кун унинг қошида қолишга ижозат сўради. Зоҳид дуодан сўнг дунё ва охиратдан гап очди, шоҳнинг олдига фақирона бир дастурхон ёзди. Подшоҳ бир неча кундан кейин қайтишда зоҳидни ҳам ўзи билан бирга саройга олиб келди.

Сал ўтмай зоҳид ҳар масалада шоҳнинг энг яқин маслаҳатчиси бўлиб олди. Унинг розилигисиз ҳеч бир жиддий тadbир кўрилмас, ҳеч бир фармон берилмас, ҳеч бир ҳукм чиқарилмас эди. Мол-давлат, шаън-шавкат зоҳиднинг табиатини ўзгартирди. У, ибодатдан юз ўгириб, хиёнатга қўл чўзди, ҳокимиятни қўлга киритиш хаёлига тушди.

Подшоҳ зоҳиднинг бошида ўзга бир савдо борлигини, мамлакатга шоҳ бўлиш орзусида эканлигини пайқаб қолди. Илгарилари бир бурда ноннинг ташвишини еган зоҳид эндиликда бир мамлакатни қўлга киритиш ҳақида фикр юритмоқда!

Тасодифан шу вақтда зоҳиднинг қадимги танишларидан бўлган бир дарвиш уникига меҳмон бўлиб келди. У зоҳиднинг тамомила ўзгариб кетганлигини, муомаласини кўриб ҳайрон бўлди.

Зоҳид дарвишни кўриб ўзини танимаганга солди ва унга эътибор қилмади. Дарвиш деди:— Э, зоҳид, бу нима қилганинг? Ўзингдан хабаринг йўқ, такаббур ва ғурур шароби сени маст қилибди. Сенинг ишинг кўр ҳақидаги масалга ўхшайди.

Зоҳид деди:— Кўрга нима қилибди?

Дарвиш деди:— Бир кўр билан кўзи очиқ киши ҳамроҳ бўлиб сафарга чиқибдилар. Кўрнинг қўлидаги қамчиси қўлидан тушиб кетди, у отидан тушиб, қамчини қидира бошлади. Бир заҳарли илон тун совуғи таъсиридан Мусонинг ҳассаси каби ерда карахт бўлиб қотиб ётарди. Кўр уни ўз қамчиси деб ўйлаб қўлга олди ва отга минди. Кўзи очиқ унинг қўлидаги илонни кўргач, қичқирди:

— Дўстим, қамчи хаёл қилиб олганинг заҳарли илон-ку! Ташла!

Дўстим қамчини кўрди, мендан олмоқчи, деб ўйлади кўр. Шунинг учун ҳам деди:— Дўстим, оллоҳ менга эски қамчи ўрнига янгисини бахш этди. Уни мендан тортиб олмоқчимисан?

Кўзи очиқ деди:— Эй, азиз дўстим, сендан қамчи тама қилаётганим йўқ. Аммо ҳамроҳликнинг шартларидан бири, йўлдоши хатарда бўлса уни хабардор қилишдир.

У гапни қизганчиқ кўрга маъқуллата олмади. Бир оздан кейин ҳаво қизиди, илон жонланиб, кўрнинг қўлининг чақди ва уни ҳалок қилди. Бу масални шунинг учун келтирдимки, кўр тутганини қўймагандек, сен ҳам дунё молига ҳирс қўйма!

НОЕБ АДАБИЙ ЕДГОРЛИК

«Калила ва Димна» ривоятларга кўра аслида қадим замонларда ҳинд файласуф олимлари тарафидан ёзилган. У ҳинд фольклори асосида яратилган бўлиб, «Панчатантра», «Ҳитопадеша» ва бошқа асарлар билан илдизи бирдир.

«Калила ва Димна» Эрон шоҳи Ануширвон (531—579) даврида Ҳиндистондан сарой фузалоларидан бўлган Барзуя ҳаким томонидан яширинча Эронга келтирилиб, паҳлавий тилига таржима қилинган¹. Бу таржима йўқолиб кетган, лекин паҳлавий тилидан сурёний тилига қилинган таржима (тахминан 570 йиллар, мутаржим Буд номли шахс) адабиётга нодир ёдгорлик сифатида қўшилди. «Калила ва Димна»нинг аббосийлар халифалиги даврида ўша замоннинг энг донишманд олимларидан бўлмиш котиб Абдулла ибн ал-Муқаффа (721—757)² томонидан араб тилига қилинган таржимаси унинг бутун дунё бўйлаб тарқалишига сабаб бўлди.

Эски Шарқ анъанасига кўра, Ибн ал-Муқаффа «Калила ва Димна»ни таржима этиш асносида фақат муқаддима ёзибгина қолмай, асарнинг асосий текстига ҳам бирмунча ўзгаришлар киритган. Масалан, у «Димна ишининг текширилиши» фаслини ўзидан қўшган.

X—XI асрларда «Калила ва Димна» Ибн ал-Муқаффа таржимаси асосида яна сурёний тилига, XI асрнинг охирларида юнон тилига, XII асрда юнончадан славян тилига, XIII аср ўрталарида яҳудий тилига, бир неча ўн йиллардан кейин эса латин тилига таржима қилинган. Ана шу охириги таржима француз, итальян, немис ва бошқа Фарб тилларига қилинган таржималарга асос бўлиб хизмат қилган.

1889 йилда машҳур рус шарқшунослари М. Аттае ва М. Рябинин «Калила ва Димна»ни рус тилига таржима қилдилар. Буюк со-

¹ Қаранг: Ғ. Қаримов. Ҳинд масали «Калила ва Димна»нинг ўзбекча версиялари. В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг илмий асарлари. «Ўзбек адабиёти», Тошкент, 1960, 140-бет.

² Ибн ал-Муқаффа ҳақида қаранг: И. Ю. Крачковский. Избранные произведения, том II, стр. 435—437. Р. Султонов. «Калила ва Димна»нинг озарбайжон тилидаги нашри сўзбошиси, Боку, 1961, 315—322-бетлар.

вет олими И. Ю. Крачковский ўзининг ёш истеъдодли шогирди И. П. Кузьминга «Калила ва Димна»нинг арабча версиясини рус тилига таржима қилишни топширади.

И. П. Кузьмин машҳур арабист Л. Шайхо томонидан 1905 йил Байрутда нашр қилинган, 1923 йилда эса қайтадан таҳрир қилиниб тuzатилган вариантини асос қилиб олади. И. П. Кузьминнинг бевақт вафоти таржиманинг тугалланмай қолишига сабаб бўлади. И. Ю. Крачковский уни тугатиб, Л. Шайхонинг текстига мослаштириб қайта ишлаб чиқади. Бу таржима Е. Э. Бертельс сўзбошиси билан 1957 йилда Москвада иккинчи дафъа нашр этилади.

Араб ва сурёний тилларига қилинган таржималардан кейин тожик адабиётининг отаси, машҳур шоир Рудакий (940—41 йилда) вафот этди) «Калила ва Димна»ни форс-тожик тилига назм билан, 1143—44 йилда эса Низомиддин Абулмаолий Насруллоҳ наср билан таржима қилдилар.

XVI асрга келиб «Калила ва Димна»ни Ҳусайн Бойқаро фармон билан ҳиротлик шоир Ҳусайн Воиз Кошифий форс тилига қайтадан таржима қилади, асарга «Анвори Суҳайлий» деб ном беради ва уни Султон Ҳусайн Бойқарога бағишлайди.

Ниҳоят, Ҳиндистонда бобирийлар даврида Акбаршоҳнинг (1556—1605) вазири Абул Фазл бин Муборакшоҳ «Анвори Суҳайлий»ни қайтадан ишлайди, унинг тили, услубини бирмунча соддалаштиради ва уни «Ийёри дониш» деб атайди. XVI асрда бу ноёб ёдгорликнинг форс тилидан туркий тилга «Ҳумоюннома» номи остида қилинган таржимаси кенг шуҳрат қозонади.

XIX аср охирларида Қозонда Габадгаллам Файзхон ўгли бу асарни арабча оригиналдан татарчага таржима қилиб топография усулида босмадан чиқартирди.

Бу ерда қуйидагиларни айтиб ўтмоқ лозим.

Ғарбда таржима қилишда асл текстни мумкин қадар ўз ҳолича сақлаб қолишгә интилиш, Шарқда эса аксари асл текстни эркин таржима қилиш тенденцияси кучлидир, Шарқда таржимон асл текстни қисман бўлса-да, ўз дунёқараши ва даври талабларига кўра талқин этиш ва шу билан бирга, ҳатто ўзидан қўшишга ҳаракат қилади, бу анъана тусига кирган. Шарқ халқлари тилларига қилинган таржималарга ёндашишда шунини кўзда тутмоқ лозим. Араб, форс ва бошқа Шарқ тилларига қилинган таржималар шундан далолат беради. Бу нарсa «Калила ва Димна»нинг ўзбек тилига қилинган таржималарига ҳам оиддир.

Унинг ўзбекчага қилинган биринчи таржимаси тахминан XIII асрга тўғри келади. Бу таржиманинг ягона нусхаси Лондонда «Индия оффис» кутубхонасида сақланмоқда. Мутаржими Итфихориддин Муҳаммад Бакрий. Инглиз шарқшуноси Эте ўз каталогига мазкур нусхасига қисқача шарҳ беради¹.

1131 (1718—19) йилларда «Калила ва Димна» Қашқарда Мулла Темур томонидан «Анвори Суҳайлий» асосида таржима қилинади ва унга «Осори Имомия» деб ном берилади.

1253 (1837—38) йилларда «Калила ва Димна» Хивада Ҳоразм хонларидан Оллоқулихон ҳукмронлиги даврида Мулла Муҳаммад Ниёз томонидан форсчадан ўзбек тилига таржима қилинади. Мутаржимнинг таржимага ёзган муқаддимасида асарнинг Ўрта Осиёда кенг

¹ Қаранг: Ф. Қаримов. Юқорида зикр этилган асар, 142-бет.

тарқалганлиги, севилиб ўқилганлиги, аввал ҳам бир неча бор таржима қилинганлиги айтилади.

«Қалила ва Димна»нинг ўзбек тилидаги таржималари орасида халқ ичида энг машҳури 1898 йилда Тошкентда литография усулида нашр этилган Қори Фазуллоҳ (тахаллуси Алмаий) томонидан бажарилган таржимадир¹. Бошқа Шарқ таржимонлари каби Алмаий ҳам оригинални жуда эркин таржима қилади, маълум даражада асарга ўз ҳиссасини ҳам қўшади. Бу масаланинг бир муҳим томонидир. Масаланинг иккинчи томони шуки, унинг (Алмаийнинг) ўзига ҳос таржима тили ва услуби бор. Бу икки ғоят диққатга сазовор нарса революцияга қадар бўлган ўзбек адабиёти тарихини ўрганувчилар ва ўзбек тили тарихини текширувчилар томонидан махсус тадқиқотга лойиқдир.

Алмаий таржимаси қисқа муддат — 1901—1913 йиллар ичида уч марта тошбосмада нашр этилади.

ЎзФА Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёмалари фондида «Қалила ва Димна»нинг 1131 (1718—19) йилларда Мулла Темур томонидан Қашқарда бажарилган учта қўлёзма нусхаси (инв. № 7451, 5807, 1321), Алмаий таржимасининг 1318 (1900)да кўчирилган нусхаси ҳам сақланади.

Булардан ташқари, шу фонdda бу нодир асарнинг бир неча форсий қўлёзма нусхалари ва талайгина тошбосма нашрлари ҳам мавжуд.

Шуни қайд этмоқ лозимки, Алмаий таржима қилишда, юқорида айтганимиздек, асл текстга жуда эркин муносабатда бўлган, диний-мистик моментларни анчагина кучайтирган. Бунинг устига, унинг тили оғир, форсий-арабий иборалар билан тўлган, кенг ўқувчилар оммаси аксар уларни гушуна олмайди.

1960 йилда «Қалила ва Димна»нинг Р. Султонов томонидан озарбайжончага қилинган таржимаси нашр этилди. У ўз даврининг машҳур олими, адиби Абулмалойий текстини асос қилиб олган. 1962 йилда мазкур таржиманинг мукаммаллаштирилган иккинчи наشري чиқди. Бу ҳозирга қадар туркий тилларда бўлган ва чоп этилганлар орасида энг эътиборлисидир. Китобхонларга тақдим этилаётган бу асарни таржима қилишда биз Эронда 1938 йили Абдулазим Ғариб томонидан нашр этилган текст ва озарбайжон таржимасини асос қилиб олдик.

Асарни таржима этиш ва нашрга тайёрлашда қуйидаги принциплар юзасидан иш олиб бордик.

1. Мумкин қадар мукаммалроқ текстни ўқувчиларга тақдим этиш. Шу мақсадда, юқорида айтганимиздек асосан охириги озарбайжон нашрини олиб, унга Алмаийдап баъзи ҳикоятлар қўшилди.

2. Биз асос қилиб олган текстда кераксиз қайтариқлар, ҳаддан ортиқ тафсилотлар қисқартирилди. Шу билан бирга, оригиналдаги тарбияга, одобга хилоф, ғоят беҳаё нарча ё жумлалар ҳам қисқартирилди. Буни амалга оширишда ҳам асарнинг умумий хусусиятига путур етказмаслик кўзда тутилди.

3. Асарнинг айрим парчалари эркин таржима қилиниб, уларнинг мухтасар баёни берилди, шунинг учун бу китобга «Қалила ва Димна»нинг академик наشري эмас, оммабоп наشري деб қараш керак.

4. Маълумки, «Қалила ва Димна»нинг тили ва стили фольклор тили ва стилига монанддир. Биз ҳам тарихий ҳақиқатга ва оригинал-

¹ Қаранг: Ғ. Қаримов. Уша асар, 148—152-бетлар.

га энд иш кўрмаслик мақсадида шу нарсага роя қилдик. Шу билан бирга, жонли халқ тилининг хусусиятлари ва бойликларидан фойдаланишга ҳаракат қилдик.

5. Асардаги баъзи персонажлар номи ҳар хил нашрларда ҳар хилдир. Биз Алмай нусхасида берилган номларни олдик.

«Қалила ва Димна» узоқ вақтлардан бери ўзбек халқига маълум; унинг кўп ҳикматли сўзлари, ажойиб ҳикоялари ҳар хил йўллар билан халқ орасига кенг ёйилиб, оғиздан-оғизга ўтиб келмоқда. Асарнинг ўзбек халқ ижоди ва ёзма адабиётига ҳам таъсири катта. Бунинг изларини машҳур адабий ёдгорликларимизда яққол кўриш мумкин. Асарнинг XIX асрда ўзбек тилида, тошбосмада уч дафъа нашр этилиши адабий-маънавий ҳаётимизда ҳаят муҳим ҳодиса бўлди. Натижада, бу шоҳ асар ўзбек халқининг ҳам мулкига айланиб кетди.

*Суйиша Ғаниева, филология
фанлари кандидати.*